

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT
52
2006

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

52

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2007

Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 52 (2006)

Toimetuskolleegium: Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huumo (Turku/Tartu), Arvo Krikmann (Tartu), Helle
Metslang (Tallinn/Helsinki), Karl Pajusalu (Tartu), Raimo
Raag (Uppsala), Kristiina Ross (Tallinn), Seppo Suhonen
(Helsinki), Urmas Sutrop (Tallinn/Tartu), Lembit Vaba
(Tampere), Jüri Viikberg (Tallinn), Tiit-Rein Viitso (Tartu),
Eberhard Winkler (Göttingen)

Toimetus: Mati Erelt peatoimetaja
Tiiu Erelt toimetaja

Toimetuse aadress: Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
telefon: 6449331
e-post: es@eki.ee

Küljendus: Sirje Ratso
Trükk: trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal.
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud *MLA Directory of Periodicals* (Modern Language Association, USA) ja *Linguistics & Language Behavior Abstracts* (LLBA, Cambridge Scientific Abstracts (CSA), USA) andmebaasides, Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafias *Linguistic Bibliography Online* (BL Online). Täistekstid on elektrooniliselt Kesk- ja Ida-Euroopa teadusajakirjade andmebaasis *Central and Eastern European Online Library* (CEEOL).

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm „Eesti keel ja rahvuslik mälu“.

© Emakeele Selts

SISUKORD

Reili Argus

Eesti keele verbi ajamorfoloogia ja aspektilisuse omandamisest	7
Acquisition of tense morphology and aspectuality in Estonian.....	32

Enn Ernits

<i>Kolle</i> -pere levikust ja semantilisest arengust.....	33
On distribution and semantic development in the group of <i>kolle</i> -words.....	50

Külli Habicht, Pille Penjam

Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsituses.....	51
Adpositions as viewed by a linguist and by a language user.....	65

Tuomas Huumo

Näkökulmia suomen kielen aistihavaintoverbeihin	69
Remarks on the Finnish verbs of perception.....	85

Petar Kehayov, Rogier Blokland

Mittesufiksaalne deminutiivituletus eesti keeles.....	87
Non-suffixal diminutive derivation in Estonian.....	124

Andriela Rääbis

Kuidas helistaja ja vastaja teineteise ära tunnevad	125
How the caller and the answerer recognize each other	151

Szilárd Tóth

Põhjakaare nimetus Johannes Gutsclaffil ja Heinrich Gösekenil. <i>Paiwata pôhl</i> või <i>pehwa pohl</i> ?	152
The word for 'North' used by Heinrich Göseken and Johannes Gutsclaff. <i>Paiwata pôhl</i> or <i>pehwa pohl</i> ?	157

Virve-Anneli Vihman

Impersonaliseeritud impersonaal kui konstruktsioonitasandi grammatiseatsioon	158
Impersonalised impersonals: construction-level grammaticalisation	178

Katre Õim

Metafoor ELU ON TEEKOND ebaõnne-väljendites	179
The metaphor LIFE IS A JOURNEY in expressions of failure	194

ÜLEVAATEID JA MATERJALE

Riho Grünthal

Lauri Kettunen – eesti keele eestkostja Soomes	197
Lauri Kettunen – advocate of Estonian language in Finland	213

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 87. tegevusaasta (2006) (Maria-Maren Sepper)	217
2006. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded (Helju Kaal)	222
2006. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed	226
<i>In memoriam</i> Rudolf Karelson (Tiiu Erelt)	227
Emakeele Seltsi juubilarid 2006. aastal	229
Uno Liivaku 80 (Argo Mund)	231
Teadlane ja õpetaja. Reet Kasik 60 (Krista Kerge)	234
2006. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus (Helju Kaal)	237
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2006	242
Lühendid	248

EESTI KEELE VERBI AJAMORFOLOOGIA JA ASPEKTILISUSE OMANDAMISEST

REILI ARGUS

Annotatsioon. Artiklis on vaatluse all eesti keele verbi mineviku muutemorfoloogia omandamine. Üldjoontes konstruktivistliku lähenemise alusmaterjaliks on ühe lapse spontaanse kõne regulaarsed lindistused. Aja- ja aspektikategooria seotusest tulenevalt on peale morfoloogiliste tegurite, nagu produktiivsus ja aja morfoloogiline markeeritus, vaatluse all ka aegade omandamist mõjutavad leksikaalsemantilised tegurid. Nende mõju analüüsimiseks on verbid jagatud leksikaalsemantiliste omaduste järgi sündmusetüüpidesse. Kõiki saadud andmeid on kõrvutatud sisendkeele vastavate andmetega. Tulemused osutavad, et leksikaalsemantilised situatsiooni omadused, nagu teelisuus ja punktuaalsus, juhivad minevikuvormide omandamist rohkem kui morfoloogilised tegurid, mille mõju on selgelt taandatav vormide sagedusele sisendkõnes ehk lapsele suunatud kõnes.

Võttesõnad: esimese keele omandamine, grammatiline aeg, aspekt, aspektilisus, tegevuslaad, sündmusetüübid

1. Aja- ja aspektikategooria omandamisest üldiselt ning teemaga seotud olulisematest mõistetest

Aja kui inimese maailmatunnetuse ühe põhikategooria ja täpsemalt grammatilise aja ehk tempuse omandamist on võimalik jälgida alates esimestest verbi kahe ajavormi vastandustest. Olevikuvormidele vastanduvad esimesed minevikuvormid on maailma eri keeltes sarnase leksikaalsemantilise sisu ja morfoloogiliste omadustega: palju on räägitud ajakategooria omandamisest eelisjärjekorras ebareeglipäraste ja ebaproduktiivse muutemorfoloogiaga verbide või siis hoopis kindlate leksikaalsemantiliste omadustega verbide puhul. Ajakategooria on tihedalt põimunud ka aspektikategooriaga (Comrie 1976: 3) ning aja omandamine seotud verbide sisemiste temporaalsete omadustega (Weist 2002: 34),

mistõttu on see, kuidas laps aspektilisuse omandab, niisama oluline kui see, kuidas ta aja omandab.

Aja- ja aspektikategooria omandamine on keeleomandamise seni ehk kõige rohkem uuritud valdkondi¹ ning olgugi et aeg ja aspekt on grammatikakirjelduste üldtuntud mõisted, on neid ometi eri kirjutistes nii sisult kui ka mahult üksjagu erinevalt kasutatud (nt on terminoloogilisele ebaühtlusele tähelepanu juhtinud Pier Marco Bertinetto ja Denis Delfitto (2000) ja eesti autoritest Peep Nemvalts (Nemvalts 2000: 127–130)).

Kui aeg on grammatiline kategooria, mis lokaliseerib lausega väljendatud sündmuse mingi tingliku ajalise lähtepunkti suhtes (EKG 1993: 74), siis aspektilisus näitab selle sündmuse ehk tegevuse kulgemise iseloomu ja struktureeritust ajas (Comrie 1976: 3). Aspekti seisukohalt jagatakse situatsioone tavaliselt imperfektiivseteks ja perfektiivseteks ning viimaseid saab omakorda jagada sellisteks tegevusteks, mis saavutavad seisundipiiri ehk on resultatiivsed, ning ajapiirini jõudvateks ehk kitsamas tähenduses perfektiivseteks tegevusteks.

Eristatakse grammatikavahenditega vormistatud ja leksikaalset aspekti: kui esimesel puhul väljendatakse aspektitähendust nt prefiksitate või objekti käändevaheldusega, siis viimasel juhul väljendatakse aspekti leksikaalselt, s.o verbitüvega. Leksikaalset aspekti on käsitletud ka omaette nähtusena ning tähistatud terminitega *Aktionsart*, *actionality* või *inherent lexical aspect*. Nii on sageli toimitud ka eesti keele grammatikas, nt EKG-s (1993: 22–23), kus kõnealust kategooriat nimetatakse *tegevuslaadiks*. Tegevuslaad iseloomustab tegevuse tüüpilist kulgu ja struktureeritust ajas ning enamasti on tegevuslaadi põhiopositsioonidena esitatud semantilised omadused, nagu punktuaalne–duratiivne, teeline–ateeline ja staatiline–dünaamiline. Tuleb aga arvestada, et aspekti ja tegevuslaadi vaheline piir ei ole selge ei olemuslikult ega ka paljudes käsitlustes: nii on perfektiivse või imperfektiivse aspekti nominatiivi ja genitiivi opositsiooni käsitletud kui teelisusele või atelisusele osutavat omadust (vt nt Sulkala 1996: 173) ning teatud tegevuslaadid kalduvad olemuselt perfektiivsusele, teised

¹ Olgugi et verbi omandamisega seotu on olnud keelelise arengu uurijate üheks meelisteemaks ja ajakategooria omandamisegi kohta leidub hulganisti erinevatest teoreetilistest lähtekohtadest tulenevaid käsitusi ning teema on huvi pakkunud ka eesti keele uurijaile (vt nt Salo 1994, Kohler 2003, Salasoo 2003, Vihman, Vija 2006), ei ole eesti keele ajakategooria omandamine uurimuste kitsamaks huvikesk-meks olnud.

imperfektiivsusele, mõni verb on selgelt perfektiivne, mõni imperfektiivne. Siinses käsitluses on *aspektilisuse* all mõistetud nii aspekti kui ka tegevuslaadi puudutavate nähtuste kompleksi, kusjuures põhitähelepanu on tegevuslaadil. Tegevuslaadi semantiliste omaduste kirjeldamisel on arvestatud mitte ainult verbi, vaid kogu sündmusetüübi temporaalseid omadusi.

- **Kas varem omandatakse aeg või aspektilisus?**

Juhtides tähelepanu aja- ja aspektikategooria omandamise seotusele, on lastekeeleuurijad Francesco Antinucci ja Ruth Miller kasutanud Zeno Vendleri verbi leksikaalsemantilistest omadustest lähtuvat mudelit. Mudeli järgi eristatakse nelja situatsiooni aspektilist klassi: seisundid (*states*, nt verbid *want*, *see*); tegevused (*activities*, nt verbid *run*, *play*); saavutused (*achievements*, nt verbid *recognize*, *die*) ja sooritused (*accomplishments*, nt *build a house*, *run a mile*) (Vendler 1967: 606–610). Itaalia ja saksa keele materjali põhjal jõuavad Antinucci ja Miller tõdemuseni, et lapsed omandavad kõigepealt pigem aspekti- ja alles seejärel ajakategooria (Antinucci ja Miller 1976: 167).² Nende väitel kasutavad lapsed esimesi minevikuvorme verbidest, mis kuuluvad Vendleri jaotuse järgi saavutuste hulka ning väljendavad täpsemalt sellist seisundimuutust, mis viib kindla tulemuseni (nt situatsioonitüüp, kus laps kasutab verbe tähendusega '(siia, kohale jne) tulema', '(maha) kukkuma', '(ära) võtma') ja olevikuvorme enamasti tegevust või kindla tulemuseta seisundimuutust väljendavate verbidega (nt situatsioonitüüp, kus esinevad verbid tähendusega 'lendama', '(ringi) jooksmata'). Autorid on väitnud, et lapsed kasutavad enne kahe ja poole aastaseks saamist minevikuvorme ainult selliste verbidega, mille puhul lõppseisund on määratav. Nende arvates mõtleavad nii vanad lapsed tõepoolest, et mineviku tunnus tähendab, et seisund on piirivõimalusega ja lõpetatud, mitte et see sündmus lihtsalt leidis millalgi minevikus aset, ning et lapsed ei saa viidata minevikule tegevusverbidega, sest neist ei

² Aspektilisuse omandamise kohta saadud tulemusi on sageli seotud aspekti- ja ajakategooria keeleajaloolise arenguga. Peetakse üldiseks seaduspärasuseks, et aspektikategooria eelnes ajakategooriale ning aspekti väljendamise vahendid tõlgendati ajakategooria kujunemise käigus ümber aja väljendamise vahenditeks. Kõigepealt hakati vormistama lõpetatud ja kestva tegevuse opositsiooni ning alles seejärel aja liigendamist. Arvatakse näiteks, et perfekt kujunes välja resultatiivsest tegevusest (Bybee, Dahl 1989).

jää kõnehetkeks tajutavat tulemust. Väidet kinnitavad saksa ja itaalia keele esimesed minevikuvormid sõnadest tähendusega 'kukkuma', 'katki minema', 'üle ääre ajama' (Antinucci ja Miller 1976: 167).

Perfektiiivsete verbide ehk saavutuse ja soorituse seostele mineviku omandamisega on tähelepanu juhtinud paljud autorid, eelkõige on seda täheldatud keeltes, kus aspektikategooria on grammatiseerunud, nt vene (Gagarina 2004) ja poola keeles (Weist 2002: 60). Richard Weisti sõnul vahendab verbide leksikaalne sisu ehk semantika omandamisprotsessi, näiteks erisus skaalal teeline-ateeline viib erinevate ajaomandamismallideni (Weist 2002: 68). Ka ajavormide mõistmise uuringud kinnitavad, et aja omandamise algetapil seostavad lapsed lihtmineviku vorme ainult lõpetatud tegevustega (van der Feest, van Hout 2002: 8, Wagner 2001: 678). Samas leidub aspektilisuse omandamise kohta aga ka pisut teistsuguseid seisukohti: näiteks on väidetud, et mõnes keeles võib varaseid minevikuvorme olla ka tegevus- ja protsessiverbide hulgas (Filiouchkina 2004: 62).

• **Või omandatakse samal ajal nii aeg kui ka aspektilisus?**

Yasushiro Shirai ja Roger W. Anderseni keeleomandamisele kohandatud prototüübiteooria keskmes on samuti verbi semantilised omadused (Shirai, Andersen 1995). Kõnealuse teooria järgi omandavad lapsed keelelise kategooria, alustades kõigepealt kategooria prototüübist, ning alles tasapisi laiendavad seda kategooriat vähem prototüüpsetele juhtudele. Shirai ja Anderseni (1995: 758) väitel on ajakategooria omandamisel olulised verbi leksikaalsemantilised jooned: mineviku prototüüp on saavutus, saavutus on redutseeritav ühele kindlale ajahetkele, nt verbid tähendusega 'surema', 'ära tundma'. Saavutusele järgneb sooritus, sooritusel on mingi kestus, kuid ka üksik kindel lõpp-punkt, nt (*maja*) *ehitama*. Tegevus (nt verbid tähendusega 'tantsima', 'mängima') jääb mineviku prototüübist kaugemale, sel on kestus, kuid tegevuse lõpp-punkti suhtes seisukohta ei võeta. Oma olemuselt on tegevus ajast sõltumatult homogeenne. Seisund, mis ei ole dünaamiline sündmusetüüp ja jätkub ka ilma lisaenergia rakendamiseta (nt verbid tähendusega 'nägema', 'armastama', 'tahtma', 'vihkama'), jääb mineviku prototüübist kõige kaugemale.

Shirai ja Anderseni järgi kasutavad lapsed minevikku kõigepealt eelkõige nende verbidega, mis märgivad saavutust ja sooritust, hiljem laiendavad kasutust tegevusverbidele ning alles seejärel seisundiverbidele

(Shirai, Andersen 1995: 753). Mineviku prototüübi varast omandamist seletavad autorid kindlate vormide sisendkeele distributsiooniga ehk minevikuvormide jagunemisega eri sündmusetüüpidesse. Lapsed reorganiseerivad aktiivselt oma keelesüsteemi vastavalt keelalise sisendi distributiivsele infole ja loovad selle alusel algse prototüübi (Shirai, Andersen 1995: 759, Shirai 2003: 206). Seega on omandamise seisukohast oluline mitte lihtsalt mingi ajavormi sagedus sisendkeeles, vaid mingi kindla leksikaalsemantilise sisuga verbi kindla ajavormi sagedus sisendkeeles. Sellise distributsioonimudeli järgi peaksid aja- ja aspektimarkerid laste kõnes olema kasutusel sama distributsiooniskeemi järgi, nagu need esinevad vanemategi kõnes. Veelgi enam: võib oletada, et kui lapsed kuuleksid näiteks rohkem mineviku sufiksit imperfektiivset tegevust väljendavate verbidega, kasutaksidki nad seda nende verbidega rohkem.

- **Konstruktiooni ja konteksti roll aja ja aspektilisuse omandamisel**

Psühholingvistilisest lähtepunktist vaadatuna saab laps õppida kasutama ja kasutada produktiivselt mingit konstruktiooni (või ajavormi) ainult siis, kui ta on näinud mingeid sündmusi, millele vastava keelendiga reageeritakse, ja ainult siis, kui ta üritab kuulaja kommunikatiivseid eesmärgi tabades viidata mingile sündmusele mingi kindla keelalise üksuse ehk sümboli abil (Tomasello 2003: 94). Väide põhineb aga siinkirjutaja arvates mingite kindlate vormide distributsioonil sisendkeeles ehk teisisõnu: kui laps näeb, et mingi sündmusetüübi, kas näiteks seisundi või tegevuse või lihtsalt imperfektiivselt väljendatud tegevuse puhul reageeritakse mingis kindlas ajavormis verbiga ja kui seda tehakse samas sündmusetüübis piisavalt sageli, on alust arvata, et laps omandab sellise vormi vara.

Michael Tomasello väitel on inglise keelt omandavate laste varases kõnes enne kolmandat eluaastat sageli erisuguse keerukusastmega üksusi, näiteks lekseeme, mõned sufiks (nt mitmuse või mineviku tunnus, mis võivad olla produktiivsed ainult mingite kindlate sõnadega) ja mitmeid tervikuna omandatud üksusi (eesti keele kohta sobiks siinkohal näiteks lausung *ei taha!*). Psühholingvistide seisukohast ei pane lapsed lauseid kokku mitte mingitest süntaktilistest reeglitest lähtuvalt, vaid võtavad pigem täiskasvanute kõnest tähenduslikke keeliseid tükke ehk juba valmis struktuure, millel on erinev suurus, kuju ja abstraktsiooniaste (Tomasello 2003: 100). Paljud verbid omandataksegi Tomasello sõnul leksikaalselt

tingitud mallides ning mingis kindlas vanuses võivad teatud verbid esineda ainult mingis kindlas leksikaalses ümbruses. Seega peavad lapsed leidma kõnest mallid-tarindid, et näha, kuidas üht ja sama keelelist üksust on kasutatud ning kuidas sarnaseid keelelisi üksusi on kasutatud. Lapsed teevad seda väga paljude näidete varal ja päris pika ajavahemiku kestel. Eelnenu põhjal võib tekkida mulje, et leksikaalsetel kategooriatel ei ole Tomasello järgi verbi omandamisel justkui olulist rolli (vt nt Tomasello 1992 või 2003). Ometi tõdeb temagi, et keeleomandamise varases staadiumis on eriline roll just seisundimuutust väljendavatel verbidel (Tomasello 1992). Seega võivad lapsed omandada minevikuvormid esialgu ainult mingit kindlat tüüpi situatsioonis ja ainult mingite kindlate verbidega.

- **Ajavormide morfoloogilise markeerituse ja verbivormide produktiivsuse roll aja ja aspektilisuse omandamisel**

Konstruksioonigrammatikute eesitatud seisukohtade järgi ei ole lapse varasel arenguperioodil keeleliste sümbolite terviküksustena omandamisel leksika ja morfoloogia üksteisest veel lahus (vt nt Wilson 2003: 83) ehk nagu ka konstruktivistliku suuna esindajad väidavad: premorfoloogilisel perioodil ei ole keelised moodulid veel eraldunud ning õppimine-omandamine toimub terviküksuste kaupa (vt nt Dressler, Karpf 1995). Alles protomorfoloogilisel perioodil on lapse repertuaaris nii palju eri vorme, et ta hakkab nende põhjal üldistusi tegema ning oma (esialgu piiratud) grammatikat looma. Sel perioodil ilmnevad analoogiamoodustised ja reegliüldistused annavad hea võimaluse jälgida aktiivset morfoloogia omandamist, seda, kuidas laps loob analoogiaseoseid ning laiendab ühe muuttüübi tunnuseid (näiteks sagedaste ebareeglipäraselt muutuvate sõnade tunnuseid) teistesse (näiteks reeglipärasest tüüpidesse kuuluva-tele sõnadele). Võib oletada, et ebareeglipärase verbide suur sagedus, mis Joan Bybee sõnul võimaldabki neil sõnadel keeles üleüldse sellisena säilida (Bybee 1995), ongi üks olulisemaid tegureid, mis tingib minevikuvormide omandamise esimeses järjekorras just sagedaste, aga enamasti ebareeglipärase ehk kokkuvõttes tuumverbidega³. Protomorfoloogilise perioodi lõpp ehk üleminek täiskasvanupärasele vormimoodustusele toimub siis, kui lapse vormimoodustus on nii kvantitatiivselt (kõik täiskasvanu suulises keeles esinevad vormid on omandatud) kui ka kvalitatiivselt (lapse

³ Ilona Trageli väitel on tuumverbid kõige varem omandatav eesti keele verbileksikoni osa (Tragel 2003: 23).

kõnes ei esine enam analoogiamoodustisi ega reegliüldistusi) täiskasvanu keelekasutusega samal tasemel.

Peale morfoloogilise produktiivsuse võib aegade omandamise järjekorda mõjutada ka nende markeerituse aste. Tüpoloogiliste keeleomandamisuuringute tulemused näitavad sageli, et kategooria markeerimata alamkategooria omandatakse varem kui markeeritud (vt nt Dressler 2003: 4–5). Eesti keele ajakategooria morfoloogilise markeerituse hierarhiat (olevik < lihtminevik < täisminevik < enneminevik) arvesse võttes (Ehala, Ilmumas) võib eeldada, et omandatakse varem olevik, siis lihtminevik ning alles seejärel analüütiliselt moodustatud mineviku liitajavormid. Teisalt on markeeritus tüüpiliselt seotud vormide sagedusega, vähem markeeritud aeg on sagedasem kui rohkem markeeritud aeg (näiteks on eesti keeles lihtminevik sagedasem kui täisminevik), seega tuleb markeerituse ja sageduse mõju omandamisele käsitleda seotuna.

2. Analüüsi rõhuasetus ja kasutatud keelematerjal

Seni kirjutatu taustal saab eesti keele verbi ajakategooria ja aspektilisuse omandamise analüüsiks püstitada kolm peamist uurimisküsimust: 1) millised on seosed eesti keele ebaproduktiivse muutemorfoloogiaga verbide ja aegade morfoloogilise markeerituse ning ajakategooria omandamise vahel, 2) aspektihüpoteesist tulenevalt on oluline selgitada välja, millised on seosed verbi leksikaalsemantilistel tunnustel ehk täpsemalt sündmusetüübil ajamorfoloogia omandamisega ning 3) kas ja kuivõrd mõjutab sisendkeel minevikuvormide omandamist. Tähelepanuta ei saa jätta ka esimeste minevikuvormide seoseid kindlate verbilekseemide või konstruktsioonidega.

Analüüsi alusmaterjalina on kasutatud spontaanse kõne lindistusi lapse vanuses 1;7–3;0⁴ (Andrease andmekogu CHILDES-i eesti keele korpuses, koostanud Maigi Vija), last on lindistatud 1–2 korda kuus tund aega korraga ning kokku on vaadeldavat kõnematerjali 14 tundi.

Ajasüsteemi arengus on näiteks poola, inglise, soome keele andmete põhjal Richard Weisti, Hanna Wysocka ja Paula Lyytineni väitel kaks olulist etappi: esimesel etapil väljendab laps ajalist suhet ainult sündmuse ja kõnehetke vahel (absoluutne aeg), teisel etapil ka sündmuse, kõnehetke ja vaatlushetke vahel (relatiivne aeg) (Weist, Wysocka, Lyytinen 1991: 69).

⁴ 1;7 jts lugeda: 1 aasta ja 7 kuud.

Weist (1986: 371) jagab ajakategooria omandamist vaadeldes laste keelelise arengu neljaks perioodiks,⁵ lähtudes sellest, kuidas ja millist aega nad väljendada suudavad: enne vanust 1;6 kõnelevad lapsed ainult sellest, mis toimub nüüd ja praegu; vanuses 1;6–3;0 ka minevikust ja tulevikust, vanuses 3;0–4;6 hakkavad väljendama relatiivset aega (alguses tüüpiliselt adverbide abil, nagu *siis kui* ...) ning alates vanusest 4;6 võib rääkida täiskasvanupärasest ajasüsteemist. Seega langeb siinse kirjutise aluseks olev keelematerjal ajakategooria omandamise algusetappi, kus laps peaks rääkima peale oleviku ka minevikust ja tulevikust. Et keeleline areng toimub omandamise eri etappidel olemuslikult erinevalt (vt nt Dressler, Karpf 1995) ning et siinne vaatlusvahemik hõlmab muutemorfoloogia arengu seisukohast kaht arenguetappi (vt Argus 2004), on kogu vaatlusvahemik omakorda jagatud kaheks – pre- ja protomorfoloogiliseks perioodiks.

3. Verbi ajamorfoloogia areng premorfoloogilisel perioodil

Premorfoloogiline periood kestab vaatlusalusel lapsel Andreasel lindistuste algusest kuni kaheaastaseks saamiseni. Üleminekut aktiivse morfoloogia omandamise faasi ehk protomorfoloogilisse perioodi tähistab lapse kõnes esinev ühe verbilekseemi esimene kolmeliikmeline miniparadigma (mõiste kohta vt Argus 2004: 38).

Ajakategooria arengut saab aga hakata jälgima juba päris esimesest lindistusest, kus lisaks olevikuvormidele esineb minevikulises kontekstis õiges vältes tüvi *kukku-*, millel mineviku tunnus esialgu puudub. Tunnuse puudumine ei tähenda aga, et laps ei tajuks vastava vormi tähendust või õiget kasutuskonteksti või areneks ajakategooria aeglasemalt kui teised, näiteks isikukategooria (sellised andmed on prantsuse keele omandamise kohta saanud Legendre jt (2000: 1)), vaid on pigem seletatav suutmatusega häälendada kinniseid järgsilpe. Esimene korrektne lihtminevikuvorm esines Andrease kõnes vanuses 1;8 verbist *tulema* (*auto tuli, issi tuli kop-kop*). Kindlasti ei olnud kõnealune vorm omandatud mingi kindla konstruktsiooni koosseisus, ühes ja samas dialoogis kasutas laps vormi kolmes erinevas lausungis, kuid kasutussituatsioon oli ometigi kõigil kolmel juhul sama – laps ja ema vaatasid aknast välja ning kommenteerisid, mis tänaval toimub. Seega võib oletada, et varased verbi minevikuvormid on üsna tugevalt situatsioonisisidusad.

⁵ Jaotuse aluseks on mitme keele uurimisandmed, olgu siinkohal näiteks toodud inglise, poola, mandariini, aga ka soome keel.

- **Leksikaalsemantiliste tegurite mõju ajakategooria omandamisele premorfoloogilisel perioodil**

Verbide leksikaalsemantiliste tunnuste ja ajakategooria omandamise seoste määramiseks on lapse kõnes esinenud verbivormidega lausungid ehk täpsemalt konkreetseis situatsioonis ilmnenu tühendused alljärgnevalt jagatud Vendleri jaotust⁶ aluseks võttes nelja rühma. Lisaks on sündmusetüüpide liigituse aluseks EKG-s esitatud tegevuslaadi põhiopositsioonid (1993: 22) ning arvestatud on ka Helena Sulkala (1996), Natalia Vaissi (2004) ja Marilyn Vihmani (2004) aspektialaseid ning Shirai ja Andreseni (1995) aspekti omandamise alased kirjutisi. Et eesti keele aspekt on pigem terve lause kui ainult verbi kategooria (Vaiss 2004: 88), on verbi leksikaalsemantiliste tunnuste ehk sündmusetüübi määramisel arvestatud kogu lausungit, sealhulgas perfektiivsusadverbe, kohasõnu ja sihitise vormi kaudu väljendatud piiritletust, ning eelnevat ja sageli ka järgnevat kõnevooru.

Esimese sammuna on eristatud dünaamilised sündmused staatilistest (vt tabel 1). Staatiline situatsioon on ajaliselt piiritlemata. See on olukord, mille vältel midagi ei toimu ega muutu; miski on lihtsalt olemas. Staatilised verbid väljendavad seisundeid. Kui verb ei ole staatiline ehk seisundiverb, on ta dünaamiline. Dünaamiline situatsioon väljendab aga tegevuse toimumist, olukorra muutust ning dünaamilisi verbe ja seeläbi ka sündmuseid saab jagada omakorda kolmeks – saavutusteks, sooritusteks ja tegevusteks – ning jagatakse kahe põhitunnuse, punktuaalsuse ja teelisuse alusel. Punktuaalne situatsioon on momentaanne, mittekestev tegevus (*Oks murdus*), duratiivne aga kestev tegevus (*Puu kasvab*). Teelisuus osutab tegevuse tegelikule või potentsiaalsele lõpp-punktile. Kui situatsioon on lõpule viidud või potentsiaalselt lõpule viidav, siis nimetatakse seda teeliseks. Situatsioon, milles ei ole võimalik saavutada lõpp-punkti, on ateline. Näiteks on saavutused punktuaalsed ja teelised, sooritusd duratiivsed ja teelised ning tegevused duratiivsed ja atelised.

Seega on teiseks sammuks määrata, kas tegemist on tegevusega või mitte. Tegevused väljendavad dünaamilisi sündmusi, mis ei ole punktuaalsed ega teelised, nt *jooksmas*. Tegevusverbid seostuvad viisimäärustega hoogsalt, *aktiivselt*, *kiiresti* ja duratiivsete ajamäärustega *tund aega*, *kuu aega* jne. Tegevuste alla on siinkohal erinevalt Vendleri liigitusest

⁶ Vendleri jaotus on aluseks paljudele verbi omandamist käsitlevatele uurimustele (nt Shirai, Andresen 1995; Gagarina 2004), sageli on seda jaotust vastavalt uuritava keele eripärale kohandatud (nt Filiouchkina 2004: 48).

paigutatud ka protsessid, mis on erinevalt tegevustest küll deagentiivsed, kuid mille dünaamilisus nähtub sellest, et neid saab laiendada intensiivsust, tempot või kiirust väljendavate laienditega (*põles tasapisi*), ning protsesse, erinevalt staatilistest seisunditest on võimalik perfektiseerida ära abil (*küünal põles ära*). Viimane eristus toimub skaalal punktuaalne–duratiivne,⁷ kus sooritused on duratiivsed ehk mingi ajalise kestusega, kuid saavutused pigem momentaansed ega seostu tavaliselt duratiivsete ja piiritlevate ajamäärustega, nt ei saa öelda, et *pall kadus tükk aega kapi alla*. Sooritusverbid seostuvad nii duratiivsete kui ka piiritlevate ajamäär sõnadega, nt *põles kolm päeva* või *põles kolme päevaga ära*. Ühe ja sama verbiga situatsioon võib olenevalt sellest, kas lausungis võetakse seisukoht tegevuse lõpetatuse või piiri kohta, kuuluda nii teeliste kui ka ateeliste situatsioonide hulka (vrd nt *jooksis tuppa* – *jooksis kiiresti*).

Tabel 1. Sündmusetüüpide leksikaalsemantilised omadused

	Seisundid	Tegevused ja protsessid	Sooritused	Saavutused
Dünaamilisus	–	+	+	+
Teelisus	–	–	+	+
Punktuaalsus	–	–	–	+

Kõiki Vendleri leksikaalsemantilisi kategooriaid saab seega iseloomustada semantiliste omadustega, nagu teelisus ehk piirivõimalusega tegevus, millel on loomuomane lõpp-punkt; punktuaalsus ehk tegevus, millel ei ole kestust; dünaamilisus ehk tegevus, mille puhul läheb vaja mingit energiat, et tegevus saaks edasi kesta. Saavutus- ja sooritusverbid on mõlemad piirivõimalusega, ainult et saavutusverbid on punktuaalsed. Saavutus-, sooritus- ja tegevusverbid on dünaamilised, kuid tegevusverbid on piirivõimaluseta ega ole punktuaalsed. Seisundil ei ole üldse eelloetletud kolme omadust.

⁷ Jaotus duratiivseteks-punktuaalseteks situatsioonideks on Vendleri verbiklasside mudeli puhul kõige problemaatilisem. Duratiivseid verbe saab küll adverbidega laiendada (nt *tõi aeglaselt*), kuid kas konkreetses kasutussituatsioonis on kestuse tähendus aktiveeritud või mitte, on sageli raske otsustada. Mõned leksikaalse aspekti uurijad ei ole seetõttu ateelisi verbe duratiivseteks ja punktuaalseteks jaganudki (P. Bertinetto ettekanne rahvusvahelise töörühma “Crosslinguistic Study of Pre- and Protomorphology” tööseminaril 24.02.2007 Viinis).

Tuleb mainida, et nii mõnelgi juhul on premorfoloogilise perioodi verbide liigitamine lapse kõnes puuduvate elementide (nt pöördelõpud) ja lausungite lühiduse tõttu problemaatiline. Näiteks koosneb lapse üks lausung verbist *viska!*, siis järgneb ema kõnevoor *klots on peidus* ning seejärel ütleb laps *kotti* – kas on tegemist sellise sündmusetüübiga nagu tegevus (*viska* (palli)) või sooritus (*viska* (pall) *kotti*), jääbki sellisel juhul ebaselgeks. Ka siis, kui pöördetunnuseta verbivormi puhul ei ole konteksti abil võimalik määrata, kas tegemist on näiteks imperatiivi, eitava kõne või kindla kõneviisi ainsuse vormiga, on verb alljärgnevast liigitusest välja jäetud.

Tabel 2 esitab Andrease verbide (v.a verbiga *olema* väljendatud staaatilised sündmused,⁸ leksikaalsemantilistest tunnustest lähtuva liigituse. Paksus kirjas trükitud verbid esinesid minevikuvormis. Selguse huvides on näitesõnadele lisatud kas ülejäänud kõnevoor (kursiivis) või kõnesituatsioonist, st lapse enda või ema eelnevast või järgnevast kõnevoorst või ka situatsioonist pärit info (otsekirjas ja sulgudes).

Kogu analüüsitud 44 verbilekseemist kasutas laps premorfoloogilisel perioodil tegevuse väljendamiseks 22 verbi, 11 lekseemiga väljendas saavutusi, 6 lekseemiga sooritusi ning 5 lekseemi tähistasid seisundeid. Tegevusi väljendas laps üldjuhul preesensivormis (selles sündmusetüübis esines ainult üks lihtminevikuvorm), minevikuvormi kasutamine oli aga selgelt seotud saavutustega, mida laps väljendas ainult ühel korral olevikuvormis verbiga. Minevikuvorm on seega premorfoloogilisel perioodil tüüpiliselt omane kestuseta sündmusetüübile. Minevik omandatakse prototüüpseimas sündmusetüübis, saavutustes, seejärel tekib minevik sooritustesse ning mitte nii prototüüpsed mineviku sündmusetüübid, nagu tegevused ja seisundid, omandatakse kõige hiljem. Saadud tulemused haakuvad aspektihüpooteesiga, mille järgi saab minevikumorfoloogia varase omandamise puhul rääkida pigem aspekti ehk siis perfektiivsuse kui aja omandamisest. Lapse minevikuvormide kasutus väljendab vahetult juhtunud sündmust, mille resultaat on olemas, seega pigem piiri ja lõpetatust kui aega.

⁸ *Olema*-verbiga väljendatud sündmused on analüüsist välja jäetud eelkõige tulemuste parima võrreldavuse pärast (nii on teinud mitmed teemat käsitlenud autorid, nt Antinucci ja Miller 1976) ning et dialoogides esineb seisundiverb *olema* enamasti ainult küsimustes „Kes see on?” või „Mis see on?”, ei ole mõistlik sedalaadi ühetaolise materjaliga siinset esitust koormata. Et seisundiverbil *olema* puudub aspektivaheldus, tuleb arvestada, et koos *olema*-verbiga suureneks ainult seisundite sündmusetüüp.

Tabel 2. Andrease kõnes esinevad verbid ja sündmusetüübid vanuses 1;7–1;11

DÜNAAMILISED			STAATILISED
TEELISED		ATEELISED	
DURATIIVSED	PUNKTUAALSED		
Sooritused	Saavutused	Tegevused ja protsessid	Seisundid
<i>läks siia lähen</i> (jooma)	<i>kadus</i> (kapi alla) <i>kadus ära</i>	<i>aitab</i> (emmet)	<i>oskab</i> (kassetti maki sisse panna)
<i>nuuskab nina ära</i>	<i>kukkus</i> (maha)	<i>istun</i>	<i>paistab</i> (notsu pais- tab seal)
<i>emme tule</i> (siia)	<i>leidsin</i> (korgi üles)	<i>põleb</i> (tuli)	<i>ei tea</i> (mis seal sees on)
<i>emme sööb ära</i>	<i>ostis</i> (tädi Õilme ostis palli)	<i>kakan</i>	<i>ei saa</i> (külla tulla)
<i>lendas ära issi</i>	<i>pani</i> (pani kasseti maki sisse) <i>pane ära</i>	<i>kammin</i>	<i>ei taha</i> (torni ehi- tada)
<i>buss tuli</i> (peatu- sesse)	<i>sai</i> (otsa)	<i>keerab</i> (linti ringi)	
	<i>lahti teeme</i> (koti)	<i>koristan</i> (tuba)	
	<i>tädi vaata</i> (s) (täpid üle)	<i>kopsis</i> (onu teisel pool seina)	
	<i>hakkan sõitma</i>	<i>loe!</i>	
	<i>võta ise ära</i>	(mõmmi) <i>tudib, tudub</i>	
	(issi) <i>tõi</i> (lille), <i>emme toob lutsu- kommi</i>	<i>viska!</i>	
		<i>otsib</i> (öökull otsib hiiri)	
		<i>pigista</i> (n) (kasseti- ümbrist)	
		<i>piilub</i> (kass piilub)	
		(Andreas) <i>roni</i> (b)	

		(auku peab) <i>rääkima</i>	
		<i>süga(n)</i> nina	
		(käru) <i>sõidab</i>	
		<i>emme sööb</i> (terasid) [mõeldud on seda, et teised ei taha neid]	
		<i>tantsi(n)</i> [komment. enda tegevust]	
		<i>sajab</i> (<i>õues</i>)	
		<i>nuusutab</i> lille	

Üldiselt seostuvad aspekt ja aeg selles vanuses lapsel üsna tüüpiliselt: olevik seostub tegevuste ja seisunditega, lihtminevik kui tüüpiline narratiiviaeg perfektivsete sündmustega, eriti just saavutustega, ainult üks tegevus oli väljendatud lihtminevikuvormiga (*onu kopsis*). Ajaline vahe esimese minevikuvormis perfektivse ja imperfektivse verbi vahel on kolm kuud. Huvitaval kombel on täpselt samasugusele tulemusele jõutud ka vene keele materjali põhjal (Gagarina 2004: 51). Mõned verbid ei ole lapsel kasutusel mitte tüüpilistes vastavustes verbi aspektiklasside ja sündmusetüüpide vahel, nt muidu ateelisele verbile *nuuskab* või *vaatab* tekib partikli (*ära, läbi, üle*) abil piir: Andreasel *nuuskab ära, vaatas üle* vanuses 1;11. Vastupidiseid nihkeid, kus teeline verb oleks kasutusel ateelises situatsioonis, aga ei esine. Juba premorfoloogilisel perioodil tunneb laps aga piiritlemist kohamäärustega tavalisemate teeliste liikumisverbide juures (*minema, tulema: tule siia, läks sinna*). Kohasõnad ja adverb *ära* ongi perfektivsuse väljendamise esimeseks omandatud vahendiks. Perfektivsusadverbidest tavalisim *ära* ei ole aga seotud ainult minevikuvormidega (vt tabel 2) ning esineb vaid kahe minevikus verbivormiga (*lendas ära, kadus ära*), *ära* kõrval esineb minevikuvormidega veel adverbide otsa ja üle. Peaaegu kõik verbid, v.a verb *sööma*, on aga premorfoloogilisel perioodil seotud kas ainult teelise situatsioonitüübi, nt *vaatas täpid üle*, või ateelise situatsioonitüübiga, nt *keerab* (linti maki sees) *ringi*.

Ajavormide distributsiooni mõju kontrollimiseks on leksikaalsemantiiliste tunnuste alusel jagatud sündmusetüüpidesse ka sisendkeeles esinenud

verbide minevikuvormid (tabel 3). Sisendkeele minevikuvormid jagunesid sündmusetüüpidesse tunduvalt ühtlasemalt kui lapse minevikuvormid. Sisendkeeles esines minevikuvormis ka staatilisi verbe, tunduvalt rohkem kui lapsel oli minevikuvormis sooritus- ja tegevusverbe.

Tabel 3. Minevikuvormis esinenud verbide kasutusjuhtude jagunemine leksikaalsemantiliste tunnuste põhjal sündmusetüüpidesse premorfoloogilisel perioodil

	Sooritused	Saavutused	Tegevused	Seisundid
Sisendkeeles	23%	28%	34%	15%
Lapse keeles	23%	69%	8%	0%

Tabelis 3 esitatud andmete põhjal võib oletada, et minevikuvormide jagunemine sisendkeeles ei dikteeri täielikult minevikuvormide omandamist esmajärjekorras saavutuste sündmusetüübis. Sisendkeeles on tegevust väljendavaid minevikuvorme rohkem kui saavutusverbe ning minevikus esineb ka seisundiverbe, kusjuures lapse keelematerjalis ei esinenud premorfoloogilisel perioodil ühtegi seisundit väljendavat minevikuvormis verbi. Sisendkeele minevikuvormide distributsioon dikteeriks aga mineviku varase omandamise pigem tegevust väljendavates sündmusetüüpides.

- **Verbilekseemide morfoloogilise produktiivsuse ja aegade markeerituse mõju ajavormide omandamisele premorfoloogilisel perioodil**

Ajakategooria oli premorfoloogilisel perioodil lapse kõnes esindatud ainult oleviku ja lihtmineviku vormidega. Sisendkeeles leidis ka liitajavorme, kuid neid oli ainult mõni: neljast lekseemist esines viiel korral täisminevikuvorm. Seega võib tõesti väita, et varem omandatakse kategooria morfoloogiliselt vähem markeeritud liige ehk teisisõnu: Martin Ehala esitatud morfoloogilise markeerituse skaala peab paika ka keeleomandamise andmete taustal. Samas näitab liitajavormide äärmiselt madal sagedus sisendkeeles (perfekti- ja pluskvamperfekti madal sagedus on üldse eesti keelele viimastel aastakümnetel omane, vrd Metslang 1997: 145) verbi aegade distributsiooni mõju omandamisjärjekorrale. Kui liitajavorme on täiskasvanu kõnes nii vähe, ei saa laps neid sealt n-ö kätte ja omandabki need hiljem ning kasutab harva.

Morfoloogiliste tegurite mõju ehk verbi muuttüübi produktiivsuse ja ajakategooria omandamise seoste selgitamiseks on lapse kõnes esinenud verbivormid jagatud sõltuvalt nende kuulumisest avatud või suletud muuttüüpi kaheks. Sisendkeele mõju määramiseks on samuti talitatud lapsevanema(te) kõnes esinevate verbidega. Analüüsist on välja jäetud premorfoloogilisele perioodile omased morfoloogiata reduplikatiivid, nt *uju-uju*, ja (*tegema*-verbita) onomatopoeetilised sõnad, nt *kiika-kiika* 'kiikuda', mineviku tunnuseta verbivormid ning selged imitatsioonid. Verbid on tabelites 4 ja 5 esitatud nii lekseemide kui ka sõnede ehk esinemiskordadena.

Tabel 4. Verbide jagunemine morfoloogilisest produktiivsusest lähtuvalt premorfoloogilise perioodi lõpuks, vanuseks 1;11 (arvutatud kumulatiivselt)

	Lapse kõne	Lapsele suunatud kõne ehk sisendkeel				
	Produktiivse muute- morfo- loogiaga verbid	Eba- produktiivse muute- morfoloo- giaga verbid	K O K K U	Produktiivse muute- morfo- loogiaga verbid	Eba- produktiivse muute- morfoloo- giaga verbid	K O K K U
Verbilekseemid	30	23	53	95	52	147
Verbide esinemis- korrad	96	165	261	648	1496	2144
Minevikuvormis esinenud verbi- lekseemid	3	8	11	18	31	49
Minevikuvormis esinenud verbide esinemiskorrad	14	24	38	44	206	250

Premorfoloogilisel perioodil kasutatud 53 verbilekseemist kuulus suurem hulk ehk 56% lekseeme produktiivse morfoloogiaga verbide hulka. Kui aga vaadata esinemisjuhte, siis on selgelt näha, et suletud muuttüüpi kuuluvad verbid esinevad lapse kõnes sagedamini kui avatud muuttüüpi kuuluvad verbid, ainuüksi verb *olema* esines materjalis 28 korral. Minevikuvorme esineb sagedamini suletud muuttüüpi kuuluvate verbidega ning seda

nii eri lekseeme kui ka esinemiskordi silmas pidades. Sisendkeeles on samuti suurem hulk produktiivse morfoloogiaga verbilekseeme (66%), esinemiskordades moodustavad avatud muuttüüpi kuuluvad verbid aga ainult 30% kõikidest esinenud verbide esinemiskordadest. Minevikuvormide jagunemine morfoloogilisest produktiivsusest lähtuvalt näitab sisendkeeles samuti nagu lapse keeleski, et minevik esineb sagedamini (82%-l juhtudest) ebaproductiivse morfoloogiaga verbidega. Sarnastele tulemustele on paljude teiste keelte andmete põhjal jõudnud ka Richard Weist, kes viitab premorfoloogilisele perioodile väljendiga “enne kui lapse keelde tekivad analoogiamoodustised” ja leiab, et siis esineb lastel minevikuvorme sagedamini ebareeglipärastest verbidest, pärast analoogiamoodustiste teket aga on minevikuvormide hulgas rohkem reeglipäraseid verbe (Weist 2002: 63).

Kokkuvõtlikult võib väita, et premorfoloogilisel perioodil on laps omandanud aegadest lihtmineviku ning selle vormid esinevad enamasti ebareeglipärastest tuumverbidest. Lihtminevikuga väljendab laps suuremal osal juhtudest saavutusi ehk sündmusi, mis leidsid aset vahetult enne kõnehetke ja mille tulemus on kõnehetkel ka nähtav.

4. Verbi ajamorfoloogia areng protomorfoloogilisel perioodil

Protomorfoloogilise perioodi keelematerjali on analüüsitud kokku 9 tundi lapse vanusest 2;0–3;0.

Verbi *tulema* minevikuvormid demonstreerivad kõige paremini eelmisel perioodil valitsenud situatsioonisiduse taandumist. Kui minevikuvormi *tuli* kasutas laps varem ainult üht kindlat tüüpi situatsioonis (aknast välja vaadates), siis vanuses 2;0 on sama vorm kasutusel juba erinevates situatsioonides:

*CHI: lahti teha seda.⁹

%com: kruvikeeraja ots jäi tooli külge kinni.

*MOT: nüüd jäi kinni, las ta olla.

%com: laps sikutab kruvikeeraja lahti.

*CHI: tuligi.

⁹ Dialooginäited on vormistatud transkribeerimissüsteemi CHAT reeglite kohaselt: tärn tähistab kõnevooru, kolmetäheline kood kõnelejat (CHI — laps, MOT — ema), %-märgiga algavad read on kasutusel lisainformatsiooni jaoks (%com — kommentaaririda).

Verbilekseeemide hulk suureneb lapse kõnes protomorfoloogilisel perioodil märgatavalt, sama kehtib lapsele suunatud kõne kohta. Ka minevikuvormide üldhulk kasvab, kuid peaaegu kõik minevikuvormid on lihtminevikuvormid. Kogu perioodi jooksul esines lapse keeles ainult 6 täisminevikuvormi ning omandatuks võib täismineviku lugeda alles vanuses 2;7.¹⁰ Kõik täisminevikuvormid olid moodustatud eri lekseeemidest ning ükski neist ei esinenud samas leksikaalses ümbruses. Seega toimub täisminevikuvormide omandamine protomorfoloogilisele perioodile omaselt juba aktiivselt, mitte enam mingite kindlate väljendite koosseisus.

Protomorfoloogilisele perioodile iseloomulikuks peetud analoogiamoodustisi leidis Andreev ajavormide hulgas vähe, ainukene varem omandatud vormi (*kisku-nud*) analoogia põhjal moodustatud umbisikulise tegumoe täisminevikuvorm esines vanuses 2;6 (*on ära kisku-dud*). Shirai järgi leidub aga inglise keelt omandavate laste kõnes analoogiamoodustisi perioodil, mil morfoloogia on piiratud mineviku semantilise prototüübiga ehk teisisõnu: mitte täiskasvanupäraseid ajavorme leidub lapse kõnes ainult perioodil, mil minevik esineb üksnes kõige prototüüpsemas sündmusetüübis (Shirai 2003: 203), ehk siis eesti materjali põhjal peaks neid esinema premorfoloogilisel perioodil. Shirai väide satub aga vastuollu konstruktivistide seisukohaga, et just protomorfoloogilisel perioodil esineb kõige enam analoogiamoodustisi, kuigi sel perioodil laieneb minevikuvormide kasutus esialgselt kitsalt mineviku prototüübilt, saavutustelt, juba ka sooritustele ja tegevustele. Siinkirjutaja arvamusel ei ole analoogiamoodustised siiski seotud perioodiga, mil minevik esineb kitsalt ainult prototüüpses mineviku sündmusetüübis. Pigem näitavad need muutemorfoloogia omandamise aktiivset etappi, mis võib saabuda lihtmineviku- ja täisminevikuvormide osas erineval ajal.

¹⁰ Lekseeemide ja sõnede ehk esinemiskordade võrdlus võimaldab otsustada, kas mingi vorm on omandatud või mitte, näiteks kui üks vorm esineb ainult ühest lekseeemist, võib oletada, et tegemist on tervikomandamise, mitte produktiivse vormimoodustusega, kui aga sama vormi esineb teistestki lekseeemidest ning kui mõnest sellisest lekseeemist on ka teisi vorme, võib vormi lugeda omandatuks (vt nt Vihman, Vija 2006).

- **Leksikaalsemantiliste tegurite mõju ajakategooria omandamisele protomorfoloogilisel perioodil**

Kui protomorfoloogilisel perioodil olid minevikus verbivormid tihedalt seotud teelisuse ja punktuaalsusega ehk saavutuste sündmusetüübiga, siis protomorfoloogilisel perioodil muutub see seos nõrgemaks: mineviku prototüüp on endiselt saavutus, kuid järjest enam on minevikuvormiga väljendatud ka teisi sündmusetüüpe ning eriti oluliselt kasvab minevikuvormi kasutus seisundite väljendamisel (vt tabel 5). Samas jääb ka eesti keele puhul kehtima väide, et seisundiverbidega omandatakse minevik kõige hiljem (Shirai, Andersen 1995: 757).

Kohe protomorfoloogilise perioodi alguses kasutab laps neid verbe, mis eelmisel perioodil esinesid ainult teelises situatsioonitüübis, ka ateelises situatsioonis. Näiteks kui varem esines verb *vaatama* ainult teelises ja punktuaalses situatsioonitüübis ning konstruktsioonis *vaatas üle*, siis nüüd esineb see ateelises situatsioonitüübis, ühendeis, nagu *vaatan telekat*; *vaatan, mis teeb*, ning teisalt, varem ainult ateelises situatsioonitüübis kasutatud *keerama*-verb, nt *keerab ringi*, esineb vanuses 2;0 ka teelises situatsioonitüübis, konstruktsioonis *keerab kinni*. Seega võib väita,¹¹ et teelisuse-ateelisuse opositsioon on protomorfoloogilise perioodi alguses juba omandatud.

Sisendkõne minevikuvormide distributsioon muutub lapse vanemaks saades mingil määral, kuid jääb üldjoontes ka protomorfoloogilisel perioodil suhteliselt ühtlaseks. Vanuses 3;0 on lapse minevikuvormide jagunemus sündmusetüübiti muutunud sisendkõne vormide distributsiooniga sarnasemaks, minevikuvorm märgib ka seisundeid, tegevuste ja protsesside tähistamiseks kasutab laps siiski minevikuvormi tunduvalt harvemini kui täiskasvanu (vt tabel 5).

Uue funktsioonina ilmub lapse ajasüsteemi vanuses 2;4 nn meenutusminevik, kus räägitakse lihtmineviku vormi abil sellisest seisundist, mis algas millalgi minevikus, kuid kestab olevikuski:

*MOT: mis selle tädi nimi nüüd oligi?

*CHI: tädi Eha ei olnud

¹¹ Omandatuse üle otsustamisel on siingi lähtutud enamlevinud omandamiskriteeriumist: kui vähemalt kaks lekseemi on kasutusel nii teelise kui ka ateelisena ning mõlemas sündmusetüübis esineb vähemalt kaks eri verbilekseemi, võibki teelisuse ja ateelisuse väljendamise lugeda omandatuks.

Tabel 5. Minevikuvormide jagunemine sündmusetüüpidesse pre- ja protomorfoloogilisel perioodil

Sündmusetüübid:	Sooritused	Saavutused	Tegevused ja protsessid	Seisundid
Lapse kõnes				
Vanus 1;7–2;0	23%	69%	8%	0%
Vanus 2;3	34%	44%	11%	11%
Vanus 3;0	25%	45%	10%	20%
Lapsele suunatud kõnes				
Lapse vanus 1;7–2;0	23%	28%	34%	15%
Lapse vanus 2;3 ¹²	20%	20%	40%	20%
Lapse vanus 3;0	33%	29%	24%	14%

Näitest ilmneb, kuidas laps järgib ajavormi valikul täiskasvanu valitud aega ning kuidas senini ainult absoluutse aja väljendamine kõrvale tekib tasapisi märke ka relatiivsest ajast.

Täismineviku omandab laps kõigepealt täismineviku ajavormi põhilises ehk resultaadi (vt Metslang 1997: 18) funktsioonis (*on tehtud valmis* 2;3, *on siia läinud vette* 2;7) ning teelistes sündmusetüüpides, nagu saavutused ja sooritused. Ka umbisikulise tegumoe täisminevikuvorm *siis kui on tehtud valmis* vanuses 2;3 näitab selgelt resultatiivsust, mitte niivõrd aega. Eelnevast lähtuvalt võib oletada, et ka täismineviku omandamine algab aja perfektiivsest keskmest ja laieneb alles hiljem mitte nii prototüüpsele imperfektiivsele sündmusetübile.

- **Verbilekseemide morfoloogilise produktiivsuse ja vormide markeerituse mõju ajavormide omandamisele protomorfoloogilisel perioodil**

Morfoloogia aktiivse omandamise algust ilmestab ajakategooria osas esimese täismineviku vormi (*on terveks saanud*) ja lihtmineviku eitava vormi kasutus vanuses 2;0 (*ei tulnud* (pissi)). Esialgu on eitavate vormide moodustus aga ebakindel, vanuses 2;3 esineb ka jaatava vormi analoogiamoodustis *ei tuli* [=tulnud], mis annab tunnistust, et lihtmineviku eitus

¹² Vanus 2;3 on vaatluspunktiks valitud seetõttu, et sellest vanusest hakkas laps kasutama täisminevikuvorme.

ei ole veel täiesti omandatud. Morfoloogilise markeerituse poolest on lihtmineviku jaatus vähem markeeritud kui eitus, kuid tuleb arvestada, et peale vormi markeerituse astme mängib omandamisjärjekorra puhul kindlasti olulist rolli vormi sagedus sisendkeeles – lihtmineviku eitus on märksa harvem ja pragmaatiliselt vähem oluline kui jaatus (enamasti räägitakse toimunud sündmustest, mitte nendest, mis ei toimunud) ning ka näiteks oleviku eitus (mis täidab sageli lapse jaoks väga olulist funktsiooni, keeldu) ning tõenäoliselt omandabki laps seetõttu varem jaatava ja hiljem eitava lihtminevikuvormi.

Produktiivse ja ebaproduktiivse morfoloogiaga verbide osakaal muutub protomorfoloogilisel perioodil märgatavalt: lapse kõnes esineb peale ebaproduktiivse morfoloogiaga tuumverbide järjest enam produktiivse morfoloogiaga verbilekseeme. Tabelist 6 selgub, et protomorfoloogilisel perioodil oli lapse verbilekseemidest 70% produktiivse morfoloogiaga, seda on tunduvalt rohkem kui eelmisel perioodil. Samas on produktiivse morfoloogiaga verbide esinemiskordade osakaal jäänud eelmise perioodiga võrreldes peaaegu samaks. Ehk teisisõnu: lapse repertuaari on lisandunud hulk produktiivse morfoloogiaga verbe, kuid neid verbe kasutab laps ühes dialoogis üldjuhul ainult ühel-kahel korral ja üldiselt domineerivad keelekasutuses 5–6 kõige sagedasemat tuumverbi (*olema, tegema, panema, tulema*).

Sisendkeeles minevikuvormide sagedusi vaadeldes selgub, et muutus on eelmise perioodiga võrreldes väike. Sisendkeeles on küll veelgi suurem hulk produktiivse morfoloogiaga verbilekseeme (74%), esinemiskordades moodustavad aga need endiselt ainult 31% kõikidest minevikuvormis verbisõnedest. Minevikuvormide jagunemine produktiivsusest lähtuvalt on samasugune nii lapse kui ka vanema kõnes: minevik esineb sagedamini (75% esinemiskordadest) ebaproduktiivse morfoloogiaga verbidest (sagedasemad minevikuvormis esinenud verbid olid jällegi tuumverbid *tulema, olema, saama*). Võrreldes saadud andmeid premorfoloogilise perioodi andmetega ilmneb kõige olulisem muutus seoses minevikuvormis verbilekseemidega, sisendkeeles on suurenenud minevikuvormis produktiivse morfoloogiaga verbide hulk: seega räägitakse lapsega järjest enam erinevatest sündmustest ning need sündmused ei leia aset enam ainult kõnehetkel.

Tabel 6. Verbide morfoloogiline produktiivsus vanuseks 3;0 (arvutatud kumulatiivselt)

	Lapse kõne	Lapsele suunatud kõne ehk sisendkõne				
	Produktiivse muute-morfoloogiaga verbid	Eba-produktiivse muutemorfoloogiaga verbid	K O K K U	Produktiivse muute-morfoloogiaga verbid	Eba-produktiivse muute-morfoloogiaga verbid	K O K K U
Verbilekseemid	115	50	165	139	50	189
Verbide esinemiskorrad	981	2130	3111	830	1831	2661
Minevikuvormis esinenud verbi-lekseemid	34	29	63	43	28	71
Minevikuvormis esinenud verbide esinemiskorrad	87	270	357	77	235	312

Väita, et protomorfoloogilisel perioodil ei ole minevik enam nii tihedalt seotud ebaproductiivse morfoloogiaga verbidega, ei oleks ühelt poolt päris õige: lapse kõnes on küll minevikuvormis esinenud ebaproductiivse muutemorfoloogiaga verbilekseemide osakaal langenud (75%-lt 43%-le), kuid vastavate verbisõnede osakaal on veelgi suurem kui eelmisel perioodil (75% minevikuvormis esinenud verbisõnedest on ebaproductiivse muute-morfoloogiaga verbidest). Seega, minevikuvormis räägitakse küll järjest uute verbidega, kuid üksikute tuumverbide sagedus on siiski väga suur. Teisalt on aga ebaproductiivse muutemorfoloogiaga minevikuvormide sagedus lapse kõnes kolmeaastaselt sama, mis lapsele suunatud kõnes, ning võib oletada, et see peegeldab täiskasvanupärast ebaproductiivse muutemorfoloogiaga minevikuvormide üldist sagedust.

5. Kokkuvõtteks

Analüüsitud materjali põhjal võib väita, et ajakategooria omandamine ei toimu pre- ja protomorfoloogilisel perioodil muutemorfoloogia produktiivsust silmas pidades olemuslikult erinevalt: premorfoloogilisel perioodil on minevikuvorme moodustatud ka produktiivse muutemorfoloogiaga

verbilekseemidest. Minevikuvormis kasutatud produktiivse morfoloogiaga verbilekseemide hulk küll suureneb protomorfoloogilisel perioodil mõnevõrra, kuid tendents, et produktiivse muutemorfoloogiaga verbisõned on sagedasemad, püsib mõlemal perioodil ning on täheldatav ka sisendkõnes. Protomorfoloogilisel perioodil kaovad mineviku tunnuseta vormid ja ilmuvad üksikud ebakorrektsed vormid ehk täpsemalt analoogiamoodustised, kuid nende hulga olulist kasvu sel perioodil ometi ei toimu. Minevik laieneb alles protomorfoloogilisel perioodil lihtmineviku kasutuselt ka täisminevikule, st esimesed analüütilised ajavormid tekivad lapse keelde hiljem kui sünteetilised vormid.

Minevikuvormid esinevad omandamise alguses ehk premorfoloogilisel perioodil erinevas leksikaalses ümbruses, kuigi sageli sarnases situatsioonis, seega ei ole minevikumorfoloogia omandamine seotud mingite kindlate leksikaalsete mallidega, vaid pigem mingit kindlat tüüpi situatsiooniga. Verbi *tulema* minevikuvormi omandamise käik näitab, kuidas laps õpib kasutama mingit kindlat struktuuri mingis kindlas kontekstis (premorfoloogilisel perioodil) ning seejärel üldistama kindlat keelendit uude konteksti (protomorfoloogilisel perioodil).

Minevikuvormis verbide jagunemine sündmusetüüpidesse näitas, et pigem võib esimeste minevikuvormide puhul rääkida aspektilisuse, mitte niivõrd aja väljendamisest. Minevikuvormid esinevad premorfoloogilisel perioodil mineviku prototüüpsetes sündmusetüüpides, saavutustes ja sooritustes. Kuna minevik esineb selgelt teelistes sündmusetüüpides, võib väita, et aspektilisus justkui käivitab ajakategooria omandamise. Alles protomorfoloogilisel perioodil tekib seni kitsalt teelistest verbidest ka ateelisi kasutusi ning lapse minevikuvormid jagunevad täiskasvanu kõne minevikuvormide distributsiooni järgides ka teistesse sündmusetüüpidesse. Täiskasvanupärase minevikuvormide distributsiooni sündmusetüüpides saavutab laps kolmandaks eluaastaks. Esialgne premorfoloogilise perioodi mineviku prototüüp ei põhine aga mitte niivõrd sisendkeele ajavormide distributsioonil, nagu väidab inglise keele andmete põhjal Shirai (2003: 206), vaid on siinkirjutaja arvates pigem kognitiivne: lapsed on suutelised esialgu väljendama situatsioone, mis toimuvad ainult siin ja praegu, samuti võib oletada, et lapsed on kognitiivselt orienteeritud rohkem tulemusele kui ajale, või/ja pragmaatiline prototüüp: laps kasutab minevikuvormi just sellise tegevuse kirjeldamiseks, mis leidis aset vahetult enne kõnehetke ja mille tulemus on veel näha, täiskasvanu aga räägib minevikuvormis

pigem varem, päev-paar või nädal tagasi toimunud sündmustest, tema jaoks on lihtminevik kasutusel tüüpilises narratiivses situatsioonis. Just sellist kasutust demonstreerib sisendkeele minevikuvormide kõige suurem hulk tegevuste sündmusetüübis.

Kokku võttes võib öelda, et leksikaalsemantilised tegurid juhivad minevikuvormide omandamist rohkem kui morfoloogilised tegurid, nagu muuttüübi produktiivsus ja aja morfoloogiline markeeritus, mille mõlema mõju on selgelt seotud vormide sagedusega sisendkõnes. Seal sagedasem morfoloogiliselt vähem markeeritud lihtminevik omandatakse vara ning ebaproductiivse muutemorfoloogiaga tuumverbides omandatakse minevikuvormid varem kui produktiivse muutemorfoloogiaga mitte nii sagedastes verbides. Seega: kui tuumverbid omandatakse esimesena, siis siinse analüüsi põhjal võib väita, et ka minevik omandatakse esmajärjekorras tuumverbides. Samas on seos minevikuvormide ja teeliste sündmusetüüpide vahel siiski tugevam: minevik esineb alguses tüüpiliselt teelistes sündmusetüüpides (materjalis leitud ainult üks ateelises tüübis esinev minevikuvorm) ja laieneb alles protomorfoloogilisel perioodil ateelistesse sündmusetüüpidesse. Kuigi kasutatud materjali põhjal leidis kinnitust ebaproductiivse muutemorfoloogiaga verbide seotus perfektivsete sündmusetüüpidega, vajavad morfoloogilise produktiivsuse ja leksikaalsemantiliste tegurite omavahelised seosed edasist põhjalikumat, ka täiskasvanute suulise kõne korpusse andmeid arvesse võtvat analüüsi.

Kirjandus

- Antinucci, Francesco, Ruth Miller 1976.** How children talk about what happened. – *Journal of Child Language* 3, 167–189.
- Argus, Reili 2004.** Eesti keele käändesüsteemi omandamine: esimestest sõnadest miniparadigmadeni. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 49 (2003). Tallinn, 23–49.
- Bertinetto, Pier Marco, Denis Delfitto 2000.** Aspect vs. Actionality: Why they should be kept apart. – *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Ed. by Östen Dahl. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Bybee, Joan 1995.** Regular Morphology and the Lexicon. – *Language and Cognitive Processes* 10, 425–455.
- Bybee, Joan, Östen Dahl 1989.** The creation of tense and aspect systems in the languages of the world. – *Studies in Language* 13: 1, 51–103.
- Comrie, Bernard 1976.** Aspect. Cambridge: Cambridge University Press.

- Dressler, Wolfgang U., Annemarie Karpf 1995.** The Theoretical Relevance of Pre- and Protomorphology in Language Acquisition. – Mechanisms of Morphological Change. Ed. by G. Booji, J. van Marle. (= Yearbook of Morphology 1994.) Dordrecht: Kluwer, 99–122.
- Dressler, Wolfgang U. 2003.** Some mutual challenges. – On-line Proceedings of the Fourth Mediterranean Morphology Meeting, Catania, 2003.
- Ehala, Martin, Ilmumäsa.** Linguistic strategies and markedness in Estonian morphology. – Sprachtypologie und Universalienforschung.
- EKG II** = Ereht, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Ereht (peatoimetajana), Tiiu Ereht, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Filiouchkina, Maria 2004.** How Tense and Aspect are acquired: a cross-linguistic analysis of child Russian and English. Tromsø Working Papers in Language Acquisition. Ed. by Kristine Bentzen. Norlyd, 46–67.
- Gagarina, Natalia 2004.** Does the acquisition of aspect have anything to do with aspectual pairs? – ZAS Papers in Linguistics 33, 39–61.
- Kohler, Kaja 2003.** Erwerb der Frühen Verbmorphologie im Estnischen. Dissertation in der Humanwissenschaftlichen Fakultät der Universität Potsdam.
- Legendre, Geradine, Paul Hagstrom, Marina Todorova, Anne Vainikka 2000.** An Optimality-Theoretic Model of Acquisition of Tense and Agreement in French. – Proceedings of the Twenty-Second Annual Conference of the Cognitive Science Society, 282–289.
- Metslang, Helle 1997.** On the use of the Estonian past tense forms during the last century. – Estonian: Typological Studies II. Ed. by Mati Ereht. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8.) Tartu, 98–145.
- Nemvalts, Peep 2000.** Aluse sisu ja vorm. Alusfraasi käändevaheldus tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Salasoo, Tiiu 2003.** A Step in the Search for an Explanation of the Acquisition of Estonian. – Languages in development. Ed. by Helle Metslang & Mart Rannut. München: Lincom Europa, 149–165.
- Salo, Age 1994.** Muutelõppude ilmumine ühe Eesti lapse keelde vanuses 1.5–2.5. – Ensikielenä suomalaiksieli 46. Ed. by Jorma ja Kirsti. Toivainen. Turku, 22–28.
- Shirai, Yasuhiro 2003.** The acquisition of tense-aspect morphology and the regular-irregular debate. – ZAS Papers in Linguistics 29, 195–209.
- Shirai, Yasuhiro, Roger Andersen 1995.** The acquisition of tense-aspect morphology: a prototype account. – Language 71, 4, 743–762.

- Sulkala, Helena 1996.** Expression of aspectual meanings in Finnish and Estonian. – Estonian Typological Studies I. Ed. by Mati Ereht. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 4.) Tartu, 165–225.
- Tomasello, Michael 1992.** First Verbs. A case study of early grammatical development. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomasello, Michael 2003.** Constructing a Language. A Usage-Based Theory of Language Acquisition. Cambridge: Harvard University Press.
- Tragel, Ilona 2003.** Eesti keele tuumverbid. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wagner, Laura 2001.** Aspectual influences on early tense comprehension. – Journal of Child Language 28, 661–681.
- Vaiss, Natalia 2004.** Eesti keele aspekti väljendusvõimalusi vene keele taustal. Magistritöö Tallinna Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- van der Feest, Suzanne, Angeliek van Hout 2002.** Tense Comprehension in Child Dutch. – Proceedings of the 26th Boston University Conference on Language Development. Massachusetts: Cascadilla Press.
- Weist, Richard 1986.** Tense and aspect. – Language acquisition: studies in first language development. Ed. by P. Fletcher, M. Garman. Cambridge, 356–374.
- Weist, Richard 2002.** The first language acquisition of tense and aspect: A review. – The L2 Acquisition of Tense-Aspect Morphology. Ed. by R. Salaberry, Y. Shirai. Amsterdam: John Benjamins, 21–78.
- Weist, Richard, Hanna Wysocka, Paula Lyytinen 1991.** A cross-linguistic perspective on the development of temporal systems. infic constructions in the acquisition of inflection in English. – Journal of Child Language 18, 67–92.
- Vendler, Zeno 1967.** Linguistics in Philosophy. Cornell: Cornell University Press.
- Vihman, Marylin, Maigi Vija 2006.** The acquisition of verbal inflection in Estonian. – The Acquisition of Verbs and their Grammar: The Effect of Particular Languages. Ed. by N. Gagarina, I. Gülzow (= Studies in Theoretical Psycholinguistics 33.) Dordrecht: Springer Publishing Company, 263–295.
- Vihman, Virve 2004.** Valency Reduction in Estonian. Phd dissertation. University of Edinburgh.
- Wilson, Sara 2003.** Lexically specific constructions in the acquisition of inflection in English. – Child Language 30, 75–115.

Acquisition of tense morphology and aspectuality in Estonian

Reili Argus

Children learning past tense morphology have often been thought to start with verbs with a certain aspectual contour. At the same time, discussion of the acquisition of the past tense of irregular verbs before regular ones has been quite extensive.

Longitudinal Estonian data from one child between the ages 1;7-3;0 have been used to investigate the influence of lexico-semantic and morphological features and markedness on the acquisition of past tense morphology in Estonian. Results indicate that lexico-semantic properties, or in other words situation type, have a stronger influence on the acquisition of past tense than pure morphological properties like productivity of a certain inflectional verb class or morphological markedness.

The acquisition of Estonian past tense starts with verbs denoting a change of state with a clear observable result, from the class of achievement verbs, and only afterwards extends to other situation types. Although the first past tense forms were formed from irregular verbs and the input frequency of these verbs is high, the influence of lexico-semantic properties of a verb on the acquisition of past tense morphology has been considered to be stronger. These findings are argued to support the idea that children learn past tense beginning with prototypical past situations, achievements, and children's first past tense forms have an aspectual rather than temporal meaning.

Keywords: First language acquisition, tense, aspect, actionality, situation types

Reili Argus
eesti filoloogia osakond
Tallinna ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
reili.argus@tlu.ee

KOLLE-PERE LEVIKUST JA SEMANTILISEST ARENGUST

ENN ERNITS

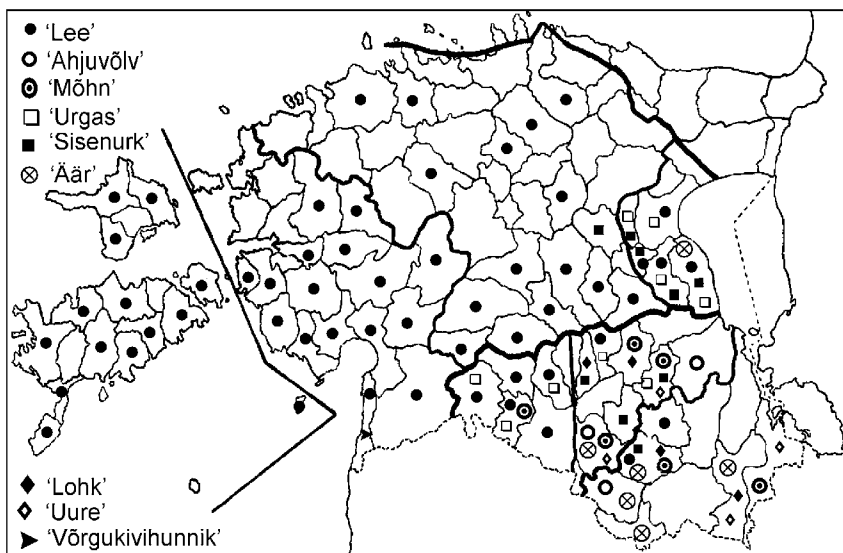
Annotatsioon. Kirjutises käsitletakse algkujudest **kolta* ja **koltta* lähtunud sõnu, mis esinevad koos liidetega ja ilma eesti (*kolle*, *kold* ‘kolle’, *koldas* ‘alt õõnes kallas; kaldaurgas’, *koltlik* ‘auklik’ jt), liivi (*kūolta* ‘kallas’) ja soome keeles (*kolle* ‘käänak; vajunud koht; kurd, volt’, *kollero* ‘auk, õõnsus’ jt). Kõigepealt vaadeldakse *kolle* jt sõnade esinemist tähenduste (‘lee’, ‘ahjuvõlv’, ‘mõhn’, ‘äär’ jpt) alusel. Seejärel tuleb kõne alla asjaomaste algkujude veelgi varasem lähtumine soome-ugri tüvest **kol-* ‘lõhe, pragu, vaheruum’ liidete **-t-* ja **-tt-* abil. Alguju **kolta* tähistas esialgu ainult kollet ning ta tuletis **kolδōh* (< **kolδōš*) on murretes pikapeale omandanud kõrvaltähendusi. *Kolle*-pere semantikat analüüsid jään domineerima ühelt poolt augu, teisalt aga ääre mõiste. Tähenduste ‘auk’ ja ‘äär’ hilisem segunemine on ilmselt tekitanud üldisema ebatasasuse-mõiste, mistõttu *kolle*-pere esindajad ei tähista üksnes süvendeid, vaid ka kõrgendeid (näiteks ‘kuhjamõhn’). Algujust **koltta* tekkinud sõnad näivad juba algselt märkinud looduslikke õõnsusi või auklikke moodustisi ning seostumine Ida-Eestis ahjuga võib olla teisene. Kontaminatsioonidest on alguse saanud ka kalda tähendus. Seejärel vaadeldakse asjaomaste lekseemide levikut keelte ja nende murrete kaupa. Uurimuse lõpposas üldistatakse teave *kolle*-pere geograafia kohta. Liiteta sõnad **kolta* (e *kold* jt) on säilinud läänemeresoome perifeeriatel. Kõige rohkem **kolt(t)a* erinevaid tuletisi leidub idamurde Kodavere ja Maarja-Magdaleena, Tartu murde Kambja ja Sangaste, Mulgi murde Karksi ning Võru murde Urvaste murrakus, samuti ka Setumaal. Usutavasti on need prestiižikad keskused, kust uuendid on hakanud levima. Selgesti ilmneb Kagu-Eesti rohkete tuletistega uuendusmeelne lääneosa, ning üsna tühi idaosa (kui Vastseliina ja Setumaa välja jätta). Selle põhjuseks ei saa olla üksnes koldega ahjude ehitamisest suhteliselt varajane loobumine Kagu-Eestis.

Võtmesõnad: leksika, semantika, etümoloogia, murdegeograafia, läänemeresoome keeled

Kolle-sõnaperet on areaallingvistiliselt käsitlenud Andrus Saareste oma doktoritöös ja sõnaraamatus (Saareste, 1924: 10–11, 187–190; EKMS I 44, 418, 995, 1079; II 238, 495, 1224; III 87; IV 808, 903). Ta pööras semantika vallas peatähelepanu tähendusrühmade moodustamisele. Sellest on kenake aega mööda läinud. Ajapikku on lisandunud keeleainest, hüpoteese ja teooriaid. Seepärast on mõttekas seda huvitavat sõnaperet uuesti käsitleda.

Kolle ja ta sugulassõnad esinevad liivi, eesti ja soome keeles. Nende päritolust on juttu kõigis eesti ja soome keele etümoloogiasõnastikes (EET 46; EEW III 918; SKES II 211; SSA 391). Võrdlevajalooliselt on sõnu põhjalikumalt käsitletud EEWs, millest selgub, et *kolle* jt läänemeresoomelisteks algkujudeks on **kolta* ja **koltta*.

Käesolevas kirjutises vaadeldakse süvendatult *kolle*-sõnapere levikut ja semantilist arengut nii algvormide kaupa kui ka komplekselt (joonised 1 ja 2). Ta esineb vähemalt neljal kujul: 1) pelk **kolta*, 2) liitega **kolta*, 3) pelk **koltta* ja 4) liitega **koltta*.

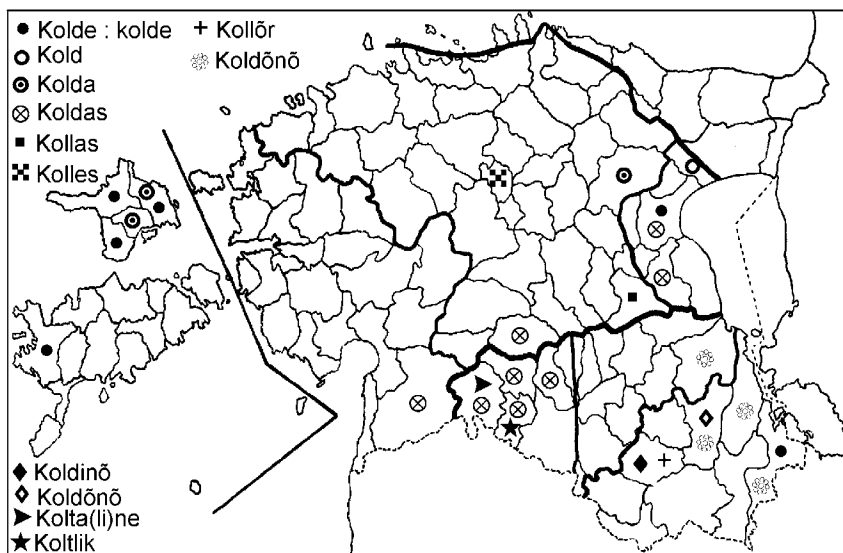

Joonis 1. *Kolle* : *kolde* levik Eestis tähenduste järgi

1. Liiteta **kolta*

Liiteta **kolta* esineb kolmandavärtelise `kolda ja tule `kolda ‘ahjuesine, kolle’ kujul murdekartoteegi ja EMSi põhjal vaid Simuna kandis, kuid Saareste 1924 avaldatud levikukaardil on see märgitud ka Hiiumaa kahes kõrvuti asetsevas Käina ja Pühalepa kihelkonnas. Simuna naabruses Iisaku kihelkonnas on samas tähenduses registreeritud lõpukaoline `kold : `kolda (VMS I 260; EMS XIII 481). Murdekartoteegi sedelilt saame täpsemalt teada, et viimati mainitud sõna on talletatud Tudulinna ümbruse Metskülast. Sealkandis kõneldi idamurret (Pajusalu jt 2002: 161). Ühe näite põhjal ei saa otsustada, kas Simuna *kolda* on keskmurret kõnelevas kihelkonnas juhuslik või mitte. Seega püsis see lekseem XX sajandil perifeerselt vähemalt kahe pisikogumina: nii saarte murde põhjaosas (Hiiumaal) kui ka idamurde põhjaosas (Loode-Peipsimaal).

Hiiumaa sõnade puhul pole paraku teada omastavalist kuju. Wiedemanni sõnaraamatus on *kolda* : *kolda* liigitatud viienda käändkonna sõnaks (nagu ka *pilda* ‘nõiavits’), kuid seal pole kahjuks märgitud vältet (Wied, 330). Selgust ei anna ka nimetatud autori grammatika, milles asjaomast nähtust lähemalt ei vaadelda (Wiedemann 2005 [1875]: 379 jj). Simuna ja

Joonis 2. **Kolt(t)a* tuletiste (v.a *kolle* : *kolde*) levik Eestis

Iisaku vormide kooskäsitlemise põhjal võib oletada, et ka Hiiumaal võis omastav olla kujul *kolda*. Sellest järgneb, et kõigepealt muutus nimetav genitiivi analoogia mõjul samuti tugevaastmeliseks, nagu ka saarte, Torma *kolde* ja setu *koldõ* (vt 2.2). Saarte murdes on genitiivitüvi sageli üldistunud nominatiivseks (Lonn, Niit 2002: 42). Hiljem kadus Iisaku sõnast lõpuvokaal.

2. **kolta* + liide

Algkujule **kolta* võivad olla liitunud *-õh* (või *-õk*), *-s ja *-ro, samuti sekundaarsed sufiksids.

2.1. *Kolle* : *kolde*

Astmevahelduslik *kolle* : *kolde* on uuritava rühma kõige suurema levikuga sõna; see esineb peale eesti keele ka soome keeles. Asjaomase lekseemi puhul pole enam päris kindel, kas algvormile **kolta* on liitunud *-*õh* (< *-*õš*) või *-*õk*, seepärast nominatiivne algkuju on rekonstrueeritud kas **kolðõh* või **kolðõk* (EEW III 1982: 918). Tõenäolisem on esimesena mainitud liide, mis tuletab läänemeresoome keeltes üksnes denominaale, ent ka *ek/õk*-sufiks osaleb puhuti sama algupäraga sõnade moodustamisel, nagu nt sõnas *rinne* (< *rind*; Laanest 1975: 133). Viimati mainitud liite denominaalsuse suhtes pole kõik lingvistid ühel meelel (vrd Hakulinen 1968: 103).

Kolle (*kollõh*) esineb praegustel andmetel suhteliselt laialdaselt, ent kaugeltki mitte kogu Eestis. Piirkondades, kus seda sõna ei tarvitata, on kasutusel *lee*, *tuhkhaud* ja *kori(su)*.¹ Keila kandist on registreeritud isegi *leekolle* (EKMS I 67). Võru nimetavaline kuju on *kollõq* ja setu oma *kollõh*. Esimene neist on mitmes tähenduses esitatud ka võru-eesti sõnaraamatus (vt VES 151).

Täielikult puudub *kolle*-sõna kirderannikumurdes. Teda pole registreeritud ka paljudes Kesk-Eesti murretes ning üksikjuhtudel mujalgi. Osaliselt võib see olla tingitud andmete lünklikust kogumisest. Joonis 1

¹ Karksi murrakus on registreeritud sõna *oll'* 'maapinnast sügavamal asetsev reheahju lee, kolle' (Tanning 1961: 248). See puudub VMSis ja nimetatud tähenduses ka Wiedemanni sõnaraamatus. Viimatimainitu põhjal selgub, et ta võib olla seotud lekseemiga *olv*, *olm* 'auk kelpkatuse otsas katuseharja all suitsu väljalaskmiseks' (Wied, 710).

kolle leviku kohta tähenduste järgi on koostatud peamiselt EKI murdekartoteegi ja VMS I 262–263 baasil. Mitme kihelkonna (nt Vändra, Pilistvere, MMg) andmed on lisatud Saareste 1924: 188 ja EKMSi järgi.

Sõnal *kolle* on eesti keeles palju tähendusi. A. Saareste paigutas need EKMSis nelja mõisterühma: 1) 'kesk(paik), kallas, kõrgustik' ('kuhja mõhk'), 2) 'kallas, kõrgustik, äär' (*kolde peal*), 3) 'kallas, tühe, äär' ('kooruke') ja 4) 'kallas, äär' ('uure'). EMS jaotas tähendused järgmiselt: 1) 'süvend reheahju suu ees, kuhu tõmmatakse söed ja tuhk (kasutatud ka keedukohana)'; samas ka 'võrgukivide hunnik', 2) 'laiem äär, väljaulatuv osa a) ahjusuu kohal, b) anumal ja peakattel, c) heinakuhja laiema osa, möhn, kühm', 3) 'õõnsus, auk, lohk, nõgu; nõlv a) kaldal ja peenral, b) mäel, künkal' ning 4) a) 'räästaalune' [õigem oleks 'ulualune'], b) 'ahjulõugas', c) 'anuma uure'. Analüüsimise hõlbustamiseks kasutan siinses uurimuses murdekartoteegis esitatud jaotust.

'Lee'. Enamasti seostub *kolle* ahjuga (täendusnüansside kohta vt EKMS I 67). Eesti kirjakeeles märgib *kolle* kõigepealt ahju või pliidi osa, kus põleb tuli (*tulekolle*), ent etnograafilise oskussõnana peetakse koldeks reheahju eesosas olevat süvendit, kuhu tõmmatakse küdemise järel söed ja tuhk. Kolle on samuti ääsil. Peale selle on kolle toidutegemiseks mõeldud kividest laotud tulepesa. Kõik mainitud tähendused, mis esinevad üksnes eesti keeles, on üksteisele lähedased. Piltlikult tähistab *kolle* kodu (*kodukolle*). Sama lekseemiga tähistatakse ka organismis pesitseva haiguse tekkekohta, millest miski (sh mäda-põletik, nakkushaigus) mujale edasi levib (EKSS II 398–399). Kaks viimast tähendust on suhteliselt hilised. Neist viimane lähtub ilmselt tulepesa omast.

Kolle esineb ahjuosa tähenduses enamikus lääne- ja saarte murrakutes. Silma hakkab selle puudumine Loode-Eesti viies kihelkonnas, kus leiab kasutust *kori*. A. Saareste andmeil esines *kolle* Kesk-Eesti murdealal üksnes selle lõunapoolsetes murrakutes Põhja-Viljandimaal ja Peipsi ääres. Murdekartoteegi andmeil selgub, et kirjapanekuid leidub ka poolest tosinast põhjapoolsest kihelkonnast, isegi nii kaugelt kui Keila, Jüri ja Kadrina kandist. Keskmurde põhjaosas on ta siiski mõnes kihelkonnaosas vähe tuntud või harv (Kei, JMd, Koe). Paraku pole teada, kui võrd on arvu mõjutanud kogumise intensiivsus ja kui võrd sõna hilisem levimine põhja poole. Enamasti esineb *kolle* põhjaeesti keelealal ainult lee tähenduses,

vaid Ida-Eestis leidub sõnal kaks-neli muud tähendust. Lisaks murdekartoteegile ja EKMSile on A. Saareste *kolded* 'lee kõrval olevad augud, kuhu sõed reheahjust kogutakse' registreerinud ka Maarja-Magdaleena kihelkonnast (EKMS I 67). Sealt on ta leidnud seda sõna teisteski tähendustes (vt allpool).

Lõunaeeesti keelealal täheldatakse *kolle* ahjuosa tähenduses kõigis Mulgi murrakutes, milles temaga seltsib *koldas* 'urgas' (vt 4). Tartu murdes esineb huvialune lekseem vaid keskmurdega piirnevas Puhja murrakus. Võru murdest on sõna registreeritud üksnes kahest naabermurrakust (Kan, Urv), samuti Setumaalt. Asjaomases tähenduses ongi sõna A. Saareste (1924: 189) teatel Kagu-Eestis vähe kasutatav või isegi tundmatu, sest seal olevat koldega reheahjud ainese kogumise ajaks muutunud juba haruldusteks. Meie teema seisukohalt on oluline, et koldega ahi pole keelesuguluse uurimiseks sugugi ürgne. See oli meil olemas juba esimese aastatuhande lõpul (Ränk 1995: 5) või hiljemalt XI–XII sajandil (Viires 1995: 14).

'Ahjuvõlv'. Selles tähenduses on *kolle* registreeritud vaid Kagu-Eesti kolmest kihelkonnast (Võn, San, Krl). Võib-olla on see tekkinud kontaminatsiooni tagajärjel sõnaga *kol'l'*: *kol'l'i*, mida on registreeritud Põlva ja Rõuge murrakust tähenduses 'ahjukumm, kivivõlv reheahju suu kohal (ahju esiosa)'.²

'Mõhn'. Tähenduses 'laiem koht kuhjal või pajal' on *kolle* registreeritud peamiselt Tartu ja Võru murde viiest murrakust (San, Urv, Nõo, Kam, Se), nt *paa kollõh* 'laiem koht pajal'. Samasse tähendusrühma võib ehk paigutada ka Krk *kõnni jus 'tku kollet müüidä* [tuisanud teega] 'kõrgema koha tähenduses.

'Äär'. Tähenduses 'üleulatuväär kübaral, anumal, seenel vms' (nt *kübarä koldõq, koldega karask* 'üleskeeratud äärega karask') on kõigepealt *kollet* täheldatud viies Lõuna-Eesti kihelkonnas (San, Urv, Krl, Har, Vas), mis peale Sangaste jäävad Võru murde levikualale. Sangaste kihelkonnast on see kirjutatud üles Laukülast, mis asetseb kihelkonna idaosas, kus esineb rohkesti võrupärasusi (Pajusalu jt 2002: 179). Asjaomasesse tähendusrühma on EMSis paigutatud ka Kodavere sõna väljendis *vähä kolde*

² See näib omakorda seonduvat sõnadega Hls *kolli, kol'l'u*, Hää, Saa *kollu* 'kaardu, kummi', Krk *kollima* 'veski seina kumeralt välja ehitama' (EMSR III 503, 504). Vastete puudumine sugulas- ja naaberkeeltes paneb arvama, et tegu on muistse lõunaeeesti deskriptiivse tüvega (vrd ka *kooldu*).

alt näen 'näen (vaevaliselt)'. Arvestades nimetatud tähenduse ainulaadsust ida- (samuti ka Tartu) murdes, pole see sugugi kindel.

'Sisenurk'. Nimetatud tähenduses esineb *kolle* Lõuna-Eestis Tartu ja Võru murdes (Ran, Kam, Ote, Urv). Põhja pool Emajõe on teda registreeritud mitmelt poolt idamurdest, nagu Lai, Pal, MMg, Kod (VMS, EKMS). Lähemalt analüüsides saame tähenduste poolest eristada ahju õõnsat sisenurka (Kod, Lai, Ran, Kam, Ote, Urv), ruumi katusepinna ja lakapõranda vahel (*lakakolle*; Kod, MMg, Pal), vaheruumi mütsi sees ääre vahel (Lai), piirkonda hammaste ja põskede vahel (*suukolle*; Kod), koopa sisenurka (Ran), anuma põhjaveere alust (Kam, Urv). Seega on sõna tähendanud kõige enam ahju sisenurga õõnsusi, nimelt geograafiliselt kahes paigas: Ida- ja Lõuna-Eestis. Sellesse rühma võivad kuuluda või äärega seostuda ka Kodavere kandi fraseoloogilised väljendid *kolde taha jäänud* 'ununenud' ja *perse kolden* 'hirmul, hädas; vastumeelselt' (viimane võib olla ühenduses ka sisenurga tähendusega).

'Urgas'. VMSi ja EKMSi andmeil on kalda, peenra, kruusaaugu vms serva aluse õõne, urka või augu tähendus selgesti lokaliseerunud nelja naaberkihelkonna (Lai, Trm, MMg, Kod) piirides. Samaaegselt võib see noomen tähistada alt õõnest, urkelist kallast. Kõik Laiuse kihelkonna külad (Reastvere, Leedi, Metsaküla ja Kaasiku), kust on *kolle* asjaomases tähenduses registreeritud, paiknevad idamurde alal. Peale selle on lekseemi selles tähenduses kirja pandud Puhja ja Kambja murrakust. Samasse tähendusrühma saab paigutada ka *mäe kolle* 'altpoolt taanduv, õõnsavõitu mäekallak' ning arvatavasti ka urkeline kallas, nagu *Võrtsjärve kolle* (Trv) ja *kolde peal käima* 'loomadega kevadel värskel rohul käima' (Krk; EKMS I 995, II 238, IV 903; vrd *koldas*).

'Lohk, nõgus koht, nõgu'. Selles tähenduses esineb *kolle* Lõuna-Eestis nii Tartu kui ka Võru murde alal (Ran, Ote ja tõenäoliselt ka Urv, Vas). Rannus on sõna tarvitatud õhukese teraga nõgusa küljega kirve kohta. Otepää murrakusõna kohta on märgitud *mäe kolde pääl ehk mäe lohu pääl*, mis tähendab madalamat kohta mäe jalamil. Sama tähendus võib kehtida ka Võru nõiava märkivate murdesõnade puhul. Teisalt saab neid sõnu vähemalt osaliselt paigutada ka tähendusrühma 'äär', kuid vt ka 'urgas' (nt *kolde peal käima*). See näitab, nagu muudelgi juhtudel, tähenduste omapärast põimumist.

Asjaomane *kolle* : *kolteen* esineb ka Soome edelaosas, s.o huvitaval kombel murdealal, mille keelepruugis on enim sarnasusi eesti keelega.

Sõna tähenduseks on 'ebatasane koht seinas või tänaval', samuti 'käänak; sissevajunud koht; kurd, volt' (SSA 1: 391; SKES II 1958). Esialgne tähendusnüanss 'äär' (vt eespool) pole (enam?) aimatav, küll on aga muundunud kujul säilinud ebatasasuse mõiste.

'**Uure**'. Mitmes üksteisest eraldatud kihelkonnas on *kolle* registreeritud anuma uurde tähenduses (Kam, San, Vas, Se; vt ka EKMS II 1224).

'**Võrgukivihunnik**'. See tähendus on seni kasutatud allikate põhjal tuntud üksnes Häädemeeste kandis. Ta on tekkinud vist kividest tulepesa- ja kerise-mõiste analoogia põhjal.

2.2. *Kolde* : *kolde*

Eesti seitsmes perifeerse asetusega murrakus Saaremaal (Khk), Hiiumaal (Emm, Rei, Phl), Ida-Eestis (Sim, Trm) ja Kagu-Eestis (Se) on hajusalt täheldatud omastavalise '*kolde* ~ '*koldõ* üldistumist nimetavaliseks, mistõttu noomen on minetanud astmevahelduse (joonis 2; EMS III 481; ebatäpselt VMS I 260; Simuna murrak on lisatud Saareste 1924: 188 kaardi põhjal). Uuritav sõna esineb kahes tähenduses.

'**Lee**' tähenduses on *kolde* : *kolde* tuntud kõigis äsja mainitud kihelkondades. Neis murrakutes märgib sama mõistet ka *kolle* : *kolde*.

'**Leivakonts või -kooruke**'. Asjaomases tähenduses esineb *koldõ* üksnes Setumaal. Peale selle on Kagu-Eestis Peipsi ja Pihkva järve äärsetes kihelkondades teada deminutiivne *koldõkõnõ* (Võn, Röp, Plv, Se), mis murdekartoteegi järgi otsustades vähemalt osaliselt (Plv, Se) kuulub kokku alltüübiga *koldõ* : *koldõ*. Tähenduse arengut on ühelt poolt mõjutanud asjaolu, et sageli jääb küpsemisel leiva koorik sisust eraldi, mistõttu koore ja sisu vahel tekib õõnsus. Teisalt on tähenduse kujunemisel kaasa aidanud ilmselt tähendusnüansid 'äär' ja 'nurk', vrd nt *kolk* 'nurk', Vai '*kolka* 'leibä' 'leivatükk', vdj Kukkuzi *kolkka* 'leivapala' ja isuri *leip-kolkka* 'leivamurikas' (Koski 2002: 58).

2.3. *Koldinõ, kolles, kollas ja kollero*

Kolle ja *kolde* järel käsitletlen **kolta* teisi tuletisi. Omadussõnad *koldõnõ* (< **koldõ*-) ja *koldinõ* on registreeritud kahest kõrvuti seisvast Võrumaa kihelkonnast tähenduses 'auklik (tee kohta)': esimene vorm Põlvast, teine aga Urvastest (viimasena mainitud kohast pärineb ka *kollõq* ahjuosa tähenduses). Pole võimatu, et adjektiivide säilimisele on kaasa aidanud vene

колдобистый 'auklik, ka tee kohta', mis esineb muuseas lähinaabruses asuvas Pihkva murrakus (SRNG XIV 116).³

Tõenäoliselt kuulub tähendusega 'äär' mõneti sarnase tähenduse kaudu asjaomasesse rühma murdekartoteegis puuduv Anna kolles : kolde 'kitsas läbikäik' (< *kolδō-s), näiteks kolles läks õues kaevu juurde (EKMS I 1292). Ka siinpuhul on tegu sekundaarse liitumisega, kus e-lisele sõnale on hiliselt lisandunud s-sufiks (vrd ahe ja ahe-s, hülje-s). Teket just kolle-sõnast osutab ka genitiivi kuju.

Kodavere ja Äksi murrakust on täheldatud sõna kolgas kaldaaluse urka tähenduses ning Äksi kandist kollas : `kolda nii kaldaalust urget kui ka kollet märkivana (VMS; Pall 1994: 63, 64; genitiivivorm EKMS IV 903 järgi). Ilmselt on esimesel juhul segunenud osaliselt kuju ja tähenduse poolest sarnased kolgas ja koldas. Teisel puhul näib olevat tegemist sõnade kallas, koldas ja kolle nii vormilise kui ka semantilise kontaminatsiooniga. Häälikulooliselt on kollas s-liiteline *kolta tuletis (< *kolδa-s). Ida-Eestis on samuti kolle omandanud kaldaaluse urka tähenduse (2.1).

Eesti keeles leidub üksnes Urvaste murrakualal sõna kollõr : koldrõ 'peakatte äär' (EMS III 504). Sellele vastab häälikuliselt Soome Karjala lõunaosas, st kagumurdes paiguti levinud kollero 'auk, õõnsus' (SSA I 391). Mõlema algkujuks saab taastada *kolδō-ro. Usutavasti on nimetatud lekseem kummaski keeles kujunenud samadest elementidest iseseisvalt (-ro kohta vt Hakulinen 1968: 146–147).

3. Liiteta *koltta

Liiteta *koltta on läänemeresoome keeltest registreeritud vaid liivi keeles. Esitame lekseemi ortograafilise kūolta 'kallas' kujul. Selle tugevaastmeline osastav kuoltō osutab esisilbi algupärasele lühikesele vokaalile (vt Posti 1942: 12). Liivi keelest on sõna laenatud ka läti keelde, vrd kolta 'õõnsus, kus vähid pesitsevad' (LW 164). Viimasest nähtub, et asjaomane liivi sõna (ning ehk ka algkuju) on algselt märkinud kas kaldaalust urgast ja/või urgastega kallast nagu as-liitega eesti vormgi.

³ Eesti sõna kolle seostamine vene keeles laialdaselt esinevate sõnadega колдоба, колдобина jt 'auk teekattes; veega täitunud auk metsas või põllul; teeroobas; võren-dik; kriim' oleks osaliselt sarnase kuju ja sarnaste tähenduste tõttu küllaltki ahvatlev, kuid siiski üsna riskantne ettevõtmine. Seda eriti juhul, kui oletada sõnatüvede erinevat päritolu (< долбить 'raiuma, tahuma, uuristama', vt ESRJ I 287).

4. **koltta* + liide

Sellesse rühma kuulub eesti **as*-lõpuline *koldas* : *kolta* (< **koltas* : **koltta*-), mille tähendused on 'alt õõnes jõekallas; jõe kaldaalune urgas, allpool veepinda uhitud kaldaõõnsus'. See lekseem leidub meil kahes piirkonnas, nimelt Edela-Eesti kuues murrakus (Saa, Pst, Hls, Krk, Trv ja Vil), mis kuuluvad kolme murdealasse, ning isoleeritult idamurde kahes (Trm, MMg) murrakus (VMS; Paistu murrak on lisatud EMS III 481 ja Tanning 1961: 244 põhjal). Niisiis on *koldas* levinud põhiliselt Mulgi murdes ja selle naabruses nii lääne kui ka põhja suunas praeguse lääne ja keskmurde piirkonnas. See osutab lõunaeesti keele ala laiemale ulatusele muistse Sakala maakonna koosseisus, kuigi kunagine Mulgi põhjapiir pole tänaseni selge (vt Pajusalu 2002: 135, 140, 146, 167). Käsitletav lekseem on jõudnud muide ka eesti kirjanike loomingusse (vt EKSS II 392).

Asjaomasesse rühma kuuluvad sekundaarsete tuletistena ka omadussõnad *koltaline*, *koltane*, *koltlik* tähenduses 'auklik' (VMS; EKMS I 929; Saareste 1924: 10–11). Need on lokaalsed Mulgi murde omadussõnad aladel, kus esineb ka *koldas*.

Edela-Soomest on noteeritud *koltto* 'kurd, volt; õõnsus', mille algkuju **kolttoi* sisaldab arvatavasti vähendusliidet (SSA; EEW). Samasse rühma arvatakse ka soome üldkeeles tuntud *koltonen* 'väike kurd; vemp, koerustükk' (SSA). Kahtlemata kuulubki asjaomane sõna esimesena mainitud tähenduses siia, kuid koerustükki tähistav samakõlaline sõna võib olla teist algupära.

5. *Kolle*-sõnapere päritolu ja semantiline areng

Nagu senisest käsitlusest selgub, tähistas **kolta* ainult kollet ning ta tuletis **kolδōh* (< *kolδōš*) on murretes pikapeale omandanud kõrvaltähendusi. See osutab tõigale, et tüvisõna tähendus 'kolle' kuulub aega, mil see tekkis tulepesa ümbritseva ala märkijana.

Kolle-pere semantikat analüüsides jääb domineerima ühelt poolt augu, teisalt aga ääre mõiste. A. Saareste (1924: 189) pidas võimalikuks, et *kolle* alg tähendus on olnud kas 'alt õõnes kallas' või isegi 'koobas, õõs, auk'. See lubab arvata, et **kolt(t)a* on ehk tuletatud soome-ugri tüvest **kol*- 'lõhe, pragu, vaheruum' liidete *-*t*- ja *-*tt*- abil. Nimetatud vorm on tänapäeva eesti ja soome murretes olemas; sellest on arenenud

u/o-liite varal eesti *kolu* 'õõnsus, auk; urgas; lohk, nõgu jm' ning soome *kolo* 'auk, süvend, õõnsus' (UEW I 174; EMS III 516; Häkkinen 1985: 302).

Käesoleva oletuse tegemisel lähtus siinkirjutaja Soomes ammugi viljelema hakatud suunast, mille on põhiliselt 20. sajandi lõpuks välja arendanud Osmo Nikkilä; seda on üldjoontes respektueerinud ka Jorma Koivulehto (vt Nikkilä 1998; Koivulehto 2001; sealsamas leidub ka kirjanduse loetelu). Asjaomase teooria üheks oluliseks seisukohaks on, et läänemeresoome keeltes võib nii *a/ä*- kui ka *e*-tüvega liituda ja sellega vahelduda kaashäälikuga algav ebaliide, nt sm *sel-vä* 'selge' ja *sel-keä* 'selge'. Keeletundele toetudes võidi vokaaliga lõppev sõna jagada segmentideks nõnda, et lõpuvokaali tajuti ekslikult sufiksina ning asendati uue mõiste loomisel ebaliitega, nt *ter-ä* 'tera' (*ä* on tegelikult türevokaal), *ter-ho* 'tõru', *ter-ska* '(suguti) lukis', *ter-tto* 'tõru'. J. Koivulehto (2001: 65–69) on erinevalt O. Nikkiläst seda meelt, et tegu pole pseudosufiksi eraldamisega, vaid konsonandiga algava sufiksi liitumisega konsonanttüvele, seega **mata-* 'vaevaliselt edasi liikuma' → *mat-ka* 'matk', mitte aga *mat-a* → *mat-ka*. Põhimõtteliselt pole tekkeviis antud sõna puhul oluline, on ju olemas ka soome-ugrilised noomenisufiksidsid **-t* ja **-tt* (Majtinskaja 1974: 354–356).

Tähenduste 'auk' ja 'äär' hilisem segunemine on ilmselt tekitanud ebatasasuse-mõiste, mistõttu *kolle*-pere esindajad ei tähistanud üksnes süvendeid, vaid ka kõrgendeid ('kuhjamõhn'). Siit sai alguse ka kallas-tähendus. Kui läänemeresoomelise levikuga *lee*-sõna seostub tuld tähistava lekseemiga (vrd *leedu* 'tuli', *Jaani-leedud* 'jaanituli' jt; VMS I 418; Saareste 1924: 188; EEW IV 1265),⁴ siis võib ettevaatlikult oletada, et *lee* tähistas esialgu lõkke puhul tulepesa, *kolle* seda ümbritsevat, pinna-sest kõrgemat või madalamat ala. Lisame selgituseks siinkohal tsitaadi Arvi Ränga raamatust: "Eestis tehti kiviajast peale lihtne lee kas maasse süvendatud lohku või laoti maapinnale kividest" (Ränk 1995: 98).

Läänemeresoome keeltes esineb nii **kolta* kui ka **koltta*. Klusiilide *k – kk*, *t – tt* ja *p – pp* kahekordistumise juhte esimese ja teise silbi piiril esineb seni selgitamata põhjustel paljudes tuletistes, nt sm *hento – hentto* 'peenike, nõrguke', *tilka – tilkku* 'tükk, lapp' (Hakulinen 1968: 185).

Algkujust **koltta* tekkinud sõnad näivad juba olevat algselt märkinud looduslikke õõnsusi või auklikke moodustisi ning seostumine eesti keele

⁴ SSA II 71 järgi peetakse *lee*-sõnaperet germaani laenuks.

idamurdes ahjuga võib olla sekundaarne. Ajapikku on **kolta* ja **koltta* tähendusnüansid sedavõrd segunenud, et neid on tänapäeval raske, kui mitte võimatu täielikult lahti arutada.

Tüpoloogiliselt pole siinkohal huvituseta märkida, et eesti keeles on suhteliselt palju kallast ja õõnsusi, sh urkelisi kaldaid tähistavaid sõnu, mille algkuju struktuur on järgmine: (konsonant) + vokaal + *l/r* + klusiil + *as/es*. Nende seas on nii oma- kui ka laensõnu, näiteks *kallas* (< ?germaani), *kelbas* 'ka: kallas, nõlv', *koldas*, *kulbas* 'alt õõnes kallas jõekäärus; õõnsus, tühe, koobas, lohk (hoonel, paadil vm)' (< ?germaani), *mülgas*, *parras* 'kaldaserv' (< germaani), *perges* 'jõe kaldaalune urgastega; kõrge, murtud jõekallas', *urgas/urges* (VMS; Saareste 1924: 10; EKMS I 929; IV 196). Siinkohal võiks osutada, et *kulbas* on sobivaks paralleeliks, näitamaks siinses uurimuses käsitletava lekseemi *koldas* tähenduste analoogilist kahestumist.

6. *Kolle*-pere keeliti ja muredeti

Järgnevalt käsitlen *kolle*-peret keelte ja murrete kaupa.

Liivi keeles esineb ainult *kūolta* 'kallas', mille varasem tähendus oli läti laenu põhjal otsustades 'urkeline kallas' (vt 3). Lauri Posti (1942: 12) ja Salme Tanning (1958: 106) on ühendanud selle *koldas*-sõnadega, mida on Mulgimaal kasutatud ka neutraalses tähenduses ('kallas'). Siinpuhul tuleb rõhutada, et liivi algkuju oli liiteta, mulgi *s*-liitelised sõnad aga sekundaarsed.

Eesti keele *s a a r t e m u r d e s* esineb *kolle* : *kolde* lee tähenduses peaaegu kogu keelealal. Lisaks on eriti Hiiumaalt, kuid ühest kihelkonnast ka Saaremaalt registreeritud astmevahelduseta *kolde* : *kolde* samas tähenduses. Peale selle on Pühalepa kihelkonnast Hiiumaalt tuntud ka algkujule **kolta* lähedane liiteta vorm. Saarte murdest on *kold*, *kolle*, *kolde* täheldatud vaid ahjuosa tähenduses.

L ä ä n e m u r d e s on pilt veelgi monotoonsem. Enamikus kihelkonnades märgib *kolle* : *kolde* tuhkhaua, vaid Häädemeeste kandis on see erandlikult omandanud paralleeltähenduse 'võrgukivide hunnik'. Samuti on Mulgi murdeala naabruses paiknevas Saarde murrakus, mis võib jääda muistse Mulgi murde alale, tuntud *koldas*. *Kolle* puudub peamiselt rootslastega asustatud piirkondades ja nende naabruses.

K e s k m u r d e s on *kolle* : *kolde* tuhkhaua märkiva lekseemina levinud ebahühtlaselt. Täielikult puudub ta rannamurdega külgnevas kirde-

rühmas, kuid esineb peaaegu kõigis lõunaestli keelepruugiga kokkupuutuvates edela- ja kagurühma murrakutes. Üheksast looderühma murrakust leidub asjaomane sõna ainult kahes (Kei, Juu), kusjuures murdekartoteegist ilmneb, et tema tundmine ei hõlma Keila kihelkonda täienisti. Suhteliselt hõre on *kolle* 'lee' esinemus keskmurde tuumalal, kus seda on tuntud vaid ligemale igas kolmandas kihelkonnas ja mõnel puhul vist ka mitte kogu murraku ulatuses.

Muus tähenduses ja muid vorme leidub keskmurdes üksnes idamurdega piirnevais kihelkondades. Laiuse kihelkonnas, mis jaguneb kesk- ja idamurde vahel, täheldatakse sõna *kolle* sisenurga tähenduses. Idamurdega piirnevast Simuna kihelkonnast on leitud liiteta *kolda* 'lee'. Samuti idamurde lähedasest Äksi kihelkonnast pärineb *kollas* 'urgas'. Lõunaestiliste joontega Äksi murrak sisaldab palju idamurdepärasusi, mistõttu Aili Univere (1996: 5, 13) pidaski teda idamurde siirdemurrakuks. Ainult ühes Kesk-Eesti kihelkonnas (Ann) on kasutatud hilisliitelist *kolles* 'lābipāās'.

Hoopis kirjum pilt on *i d a m u r d e s*, nagu ka kogu Lõuna-Eesti alal. Siin on säilinud *kolle* : *kolde* ulatuslikult tähendustes 'lee', 'sisenurk', 'urgas' ja ühel juhul ka 'äär'. Peale selle on Ida-Eestis Hiiumaa kõrval noteeritud ühes kihelkonnas (Iis) liiteta *kolda* 'lee'. Lisaks on idamurdes kasutusel *as*-liiteline *koldas* 'urgas'. Selle murde ühest murrakust võib leida kuni neli *kolle*-pere lekseemi.

Mulgi murde kõigis murrakuis on säilinud *kolle* : *kolde* 'lee', mitmes kohas (Hls, Krk, Trv) ka 'urgas' ja ühes murrakus (Krk) 'mõhna' tähendus. Nimetatud murdes esineb laialdaselt ka *koldas* (v.a Hel) ning kahes kihelkonnas omadussõna *koltane*, *koltaline* (Hls) ja *koltlik* (Krk) kujul.

Tartu murdes leidub vaid *kolle*-sõna, kuid mitmes tähenduses. Muid tuletisi seal pole avastatud. Lee tähenduses esineb see vaid ühes keskmurdega piirnevas kihelkonnas (Puh). Neljas tähenduses on sõna registreeritud Sangaste kihelkonnast ('ahjuvõlv', 'äär', 'mõhn', 'uure'). 'Mõhn' ja 'sisenurk' esinevad vähemalt kolmes, 'uure', 'urgas' ja 'lohk' (igaüks neist) kahes ning 'äär' vaid ühes murrakus (San). Ahjuvõlvi tähistav *kollõ* on leitud üksnes Võnnu kihelkonnas, kus deminutiivne *koldõkõnõ* tähendab leivakontsu. Viimasel juhul pole selge, kas ta on seotud nominatiivse kujuga *kollõ* või *koldõ*.

Võru murdes on *kolle*-pere esinemus samuti kirev. Selgelt eristub tähenduste arvukas levik läänerühmas ja tunduvalt tagasihoidlikum on see

idarühmas ja Setumaal. Lee tähenduses on lekseem säilinud vaid kahes Tartu murdega piirnevas kihelkonnas (Kan, Urv). Kõige rikkalikumalt tuletisi (kuus!) on asjaomasel sõnal Urvaste kandis. Kompaktselt esineb see kolmes ajaloolise Võrumaa murrakus tähenduses 'äär'. Lohu tähenduses on *kollõq* täheldatud vaid kahes murrakus (Urv, Vas). Ahjuvõlvi tähenduses esineb ta Tartu murdega piirnevalt Karula kandis. Sisenurka märgib ta Urvaste murrakus ning uuret Vastseliina kihelkonnas ja Setumaal.

Leivakontsu-tähendus näib piirduvat Lõuna-Eesti idapoolse osaga, ulatudes Võnnu murrakust Tartumaal Setumaani. Tüpoloogilist sarnasust täheldatakse isegi Vaivaras ja Lääne-Ingeris. Setumaal on registreeritud ka astmevahelduseta *koldõ* : *koldõ*, mis võis esineda mujalgi. Peale *kollõq* ~ *kollõh* sõna esinevad veel Võru murde alal teineteisega sarnased adjektiivid *koldinõ* 'auklik' (Urv) ja *koldõnõ* (Plv), samuti *kollõr* : *koldrõ* 'äär' (Urv). Setus on nõrga- ja tugevaastmelise nimetajaga vormid ka tähenduse poolest lahknenu: *kollõh* tähistab mõhna ning *koldõ* tuhkhauda ja leivakoorikut.

Soome keele edelamurdes esineb nii **kolta* (*kolle* kujul) kui ka **koltta* (*koltto*) tuletis. *Kollero* 'auk, õõnsus' (< **kolta*) levik kagu-murdes on üllatuslik, sest ta on ainuke näide uuritava sõnapere olemasolust läänemeresoome idapoolsel murdealal. Murdekartoteegis leidub Eesti kirderannikult Vaivarast talletatud *kolde*, mida EMSi koostajad pole – tundub, et õigustatult – lülitanud sõnaraamatusse. Kuid kes teab, kas see ongi õige! Igatahes ei tee kagumurde sõna võimatuks loota, et varem võis asjaomane tüvi eksisteerida ka ida pool praegust leviala.

7. Lõpetuseks

Uurimuse lõpposas üritan üldistada teabe *kolde*-pere geograafia kohta diakroonilisest aspektist lähtudes (vt ka Serebrennikov 1973: 140 jj). Liiteta sõnad, mis iseenesest on algsemad, paiknevad praegustel andmetel läänemeresoome perifeeriates: **kolta* (e *kold* ja *kolda*) on säilinud lääneservas Hiiumaal ja idas Peipsi ääres, **koltta* (lv *kūolta* näol) aga läänemeresoome lõunapoolsel äärealal. Ka perifeerne asend kinnitab nende lekseemide arhailisust. Põhjaperifeeriaks jäävad Soome lõunaosa edela- ja kagumurre.

Kolle tuhkhauda tähenduses esineb ohtrasti Eesti territooriumil. Ilmselt on see mõiste mingil põhjusel *lee* asemele siin tekkinudki. Tema sekundaarsusele osutab liitelisus ja suur levik. Ometi on ta tuntud ka Edela- ja

Kagu-Soomes. Kuna ta seal lee tähenduses ei esine, siis ei saa sel puhul oletada siiret kontakti teel. Levik kagumurdesse kontakti teel on välistatud juba seetõttu, et Soomele lähemal paiknevas kirderannikumurdes on asjaomane tüvi tundmatu. Seega peab **kolt-* ja **koltt-*tüvi olema tekkinud eri aladel kas iseseisvalt või, mis jääb vähem tõenäoliseks, et vahelülid on aegade vältel hääbunud.

Kõige rohkem **kolt(t)a* erinevaid tuletisi leidub idamurde Kodavere ja Maarja-Magdaleena (kummaski 4), Tartu murde Kambja ja Sangaste (à 4), Mulgi murde Karksi (5) ning Võru murde Urvaste murrakus (6), samuti Setumaal. Usutavasti on need olnud prestiižikad murdekeskused, kust uuendid on hakanud levima.

Kambja murrak on avaldanud mõju Rannu, Puhja ja Nõo suunas. Sangaste kihelkond näib olevat mõjustatud Urvaste murdekeskusest. Lääne-maa Häädemeeste ja Saarde keeleuusused näitab ootuspäraselt leksikaalseid ühisjooni Mulgimaaga. Huvitaval kombel on Helme murrak tuletistevaene (vrd Pajusalu jt 2002: 98). Üldse pole asjaomast Lõuna-Eesti ainest talletatud – kas tõesti neis puudub – Tartu-Maarja, Rõngu ja Rõuge murrakust. Uuritava sõnapere puhul ilmneb selgesti Kagu-Eesti rohkete tuletistega uuendusmeelne lääneosa ning üsna tühi idaos (kui Vastseliina ja Setumaa välja jätta). Selle põhjuseks ei saa olla üksnes koldega ahjude ehitamisest suhteliselt varajane loobumine Kagu-Eestis. Setumaa ongi olnud üsna iseseisev keskus, mõningast seost on märgata naaberkihelkondadega, eriti Vastseliinaga. *Kolle*-sõnade distributsioon näib kinnitavat väidet – muidugi on ühe lekseemirühma analüüsist vähe –, et sõnavara innovatsioonikeskused langevad häälikuliste ja morfoloogiliste murdekeskustega kokku vaid osaliselt (Pajusalu jt 2002: 96; vrd Pajusalu 1999).

Liivi sõna on territoriaalselt kahtlemata ühenduses Mulgi *koldas*-sõnaga, sest mõlemad alad on kunagi omavahel kontakteerunud (Tanning 1958: 115). Ent Ida-Eesti *koldas* ja Edela-Soome *koltto* näivad moodustavat kaks omaette piirkonda, mille seos liivi-mulgi areaaliga pole tuvastatav.

Kirjandus

EET = Raun, Alo 1982. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.

EEW = Mägiste, Julius 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

- EKMS** = Saareste, Andrus 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Stockholm: Vaba Eesti.
- EKSS** = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–. Tallinn, 1988–.
- ESRJ** = Фасмер, Макс 1986. Этимологический словарь русского языка 1–4. Издание второе, стереотипное. Москва: Прогресс, 1986–1987.
- Hakulinen, Lauri 1968.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. 3., korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Häkkinen, Kaisa 1985.** Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta: Suomalais-ugrilaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa. (= Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17.) Turku.
- Koivulehto, Jorma 2001.** Etymologie und Lehnwortforschung: ein Überblick um 2000. – Finnisch-ugrische Forschungen 56₁₋₃. Helsinki, 42–78.
- Koski, Mauno 2002.** *Kolkka*. – Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 11.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 53–93.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002.** Saarte murdetekstid. (= Eesti murded 7.) Tallinn.
- LW** = Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Majtinskaja 1974** = Майтинская, К. Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков. – Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков). Москва: Наука, 214–382.
- Nikkilä, Osmo 1998.** *nop-ea* → *nopsa*, *sel-keä* → *selvä*: Suffiksinvaihto ja suomen sanojen etymologointi. – Kirjoituksia muoto- ja merkitysoipista. (= Folia Fennica & Linguistica 21.) Tampere: Tampereen yliopisto, 77–101.
- Pajusalu 1999.** Lõunaeeesti murdekeskused ja perifeeriad. – Läänemeresoome perifeeriad. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. (= Võro Instituudi toimõdõtiseq 6.) Võro, 65–79.
- Pajusalu jt 2002** = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toimetaja Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pall, Valdek 1994.** Idamurde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Posti, Lauri 1942.** Grundzüge der livischen Lautgeschichte. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 85.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ränk, Arvi 1995.** Eesti etnograafia sõnaraamat. Tallinn: kirjastanud Õie Ränk.

- Serebrennikov 1973** = Серебренников, Б. А. Методы лингвогеографических исследований. – Общее языкознание: Методы лингвистических исследований. Ответственный редактор: Б. А. Серебренников. Москва: Наука, 120–167.
- SKES** = Suomen kielen etymologinen sanakirja. Koostaneet Satu Tanner, Marita Cronstedt, Y. Toivonen, Erkki Itkonen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1981.
- SRNG** = Словарь русских народных говоров 14. Ленинград: Наука, 1978.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja 1. Päätoimittaja Erkki Itkonen (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992.
- Tanning, Salme 1958.** Mulgi murde ja liivi keele suhtest. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 105–117.
- Tanning, Salme 1961.** Mulgi murdetekstid. (= Eesti murded 1.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- UEW** = Rédei, Károly 1988. Uralisches etymologisches Wörterbuch 1. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Univere, Aili 1996.** Idamurde tekstid. (= Eesti murded 4.) Tallinn.
- VES** = Iva, Sulev 2002. Võru-eesti sõnaraamat. Tartu, Võru: Võro Instituut’.
- Wied** = Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2005 [1875].** Grammatik der estnischen Sprache: Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875 / Herausgegeben von Karl Pajusalu und Urmas Sutrop. Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.
- Viires, Ants 1995.** Eesti rahvakultuuri leksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- VMS** = Väike murdesõnastik 1–2. Toimetanud Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982–1989.

Enn Ernits
 veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse instituut
 Eesti Maaülikool
 Kreutzwaldi 62
 51014 Tartu
 ennernits@hotmail.ee

On distribution and semantic development in the *kolle* word group

Enn Ernits

The paper deals with words descended from the protoforms **kolta* and **koltta* with and without suffixes in the Estonian (*kolle*, *kold* ‘hearth; opening in an oven for collecting ashes’, *koldas* ‘hollow bank; bank hollow’, *koltlik* ‘bumpy’, etc.), Livonian (*kūolta* ‘river-bank’) and Finnish languages (*kolle* ‘bend; fold’, *kollero* ‘cavity’, etc.). First of all, the distribution of *kolle* and other words with different meanings (‘hearth’, ‘hood’, ‘bulge-like elevation’, ‘border, brim’, etc.) are discussed. From this discussion, it is assumed that **kolta* and **koltta* originated from the Finno-Ugric stem **kol-* ‘crevice, fissure, interspace’ with the pseudo-suffixes **-t-* and **-tt-*. The protoform **kolta* initially denoted only the hearth, and its derivate **kolδōh* (< **kolδōš*) has acquired new meanings. The semantics of the *kolle* group are dominated by the concepts of the cavity and border. As a result of contamination of these meanings, the sense ‘unevenness’ has developed. Therefore, some words with the protoforms **kolta* and **koltta* designate not only excavations but also elevations (e.g. ‘the thickest part of a rick’). It is possible that the derivatives of **koltta* designated natural excavations or hollow structures already from the beginning. Their connection with the oven in the East Estonian dialect may be secondary. The sense of ‘bank’ is also a result of contamination. The paper also deals with the distribution of the lexemes by languages, their dialects and subdialects. In the end of the study, data about the geography of the *kolle* group is generalized. Words without any suffix derived from **kolt(t)a* are preserved in the peripheries of the Balto-Finnic language territory. The most disparate derivatives of **kolt(t)a* occur in the Kodavere and Maarja-Magdaleena subdialects of the East Estonian dialect; in the Kambja and Sangaste subdialects of the Tartuan dialect; in the Karksi subdialect of the Mulgi dialect; the Urvaste and Setu subdialects of the Võru dialect. They were probably the centres of prestige for distribution of the innovations.

Keywords: lexis, semantics, etymology, dialect geography, Balto-Finnic languages

KAASSÕNA KEELEUURIJA JA -KASUTAJA KÄSITUSES¹

KÜLLI HABICHT, PILLE PENJAM

Annotatsioon. Toimetamata eestikeelsetes tekstides esineb sageli kaassõna eelneva nimi- või asesõnaga kokkukirjutamist, ehkki niisugune kirjutusviis on vastuolus eesti kirjakeele normingutega. Artiklis uuritakse, kui levinud on kaassõnade kokkukirjutamise tendents ning analüüsitakse nähtust grammatiseerumis- ja leksikaliseerumisteooria vaatepunktist. Kaassõnade kokkukirjutamise leviku uurimiseks ning keelekasutaja valikuid suunavate tegurite selgitamiseks korraldasime küsitluse, millele vastas 205 kooliõpilast ja 194 üliõpilast. Vastanud kirutasid kaassõna eelnenud sõnaga kokku 21,4%-l juhtudest. Küsitluse tulemustest ilmnes, et mõnel juhul tekib noomeni ja kaassõna sellisel kokkukirjutamisel uus, liitne kaassõna, ehkki enamasti saab kokkukirjutisi tõlgendada liitmäärsõnadena. Kokkukirjutamise põhjendamisel kasutati peamiselt semantilisi ja foneetilisi argumente, õigekeelsusreeglitele ja sõnade sõnaliigilisele kuuluvusele toetuti vaid üksikjuhtudel.

Võtmesõnad: lingvistika, eesti keel, morfosüntaks, süntaks ja fonoloogia, sõnaliigid, keelekorraldus, ortograafia, liitmine, keeletestid, keelevead

Sissejuhatus

Artiklis käsitleme nähtust, mis on viimase aja toimetamata kirjalikust keelekasutusest sagedasti silma jäänud – see on kaassõna kokkukirjutamine eelneva käändsõnaga. Seda tüüpi liitumeid leidub hulgaliselt gümnaasiumi riigieksamikirjandites (nt 2006. aasta 300 eksamitööga valimis esines kokku 44 sellist kokkukirjutusjuhtu) ja ka Interneti-foorumite keelekasutuses. Artiklis arutleme selle üle, mis võiks seesugust kasutust tingida ning kuidas keelekasutaja selliseid kokkukirjutatud üksusi tõlgendab.

¹ Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusfondi grant nr 6510 „Eesti keele grammatilise süsteemi muutumine ja selle põhjused: keelemuutuste analüüs kasutuskontekstis”.

Vaatleme ka seda, missuguseid kaassõnu ning missuguses tekstiümbruses kaldutakse sagedamini noomeniga kokku kirjutama ja kas on alust oletada, et kõrgemal grammatiseerumisastmel, st keeles juba kohanenud ja sageli esinevate kaassõnade puhul on ka kokkukirjutamine sagedasem. Püüame hinnata sedagi, kas tegemist on vaid nüüdiskirjakeele juhusliku nähtusega või annab see märku üldisemast arengusuundumusest eesti keele süsteemis.

1. Kaassõna kui sõnaliik. Kaassõnade grammatiseerumine

„Eesti keele grammatika” järgi on adpositsioonid ehk kaassõnad tüüpjuhul muutumatud sõnad, mis kuuluvad lauses substantiivi juurde, andes sellele ligilähedaselt samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused (EKG I: 33).

Enamik eesti keele kaassõnu on tekkinud substantiivide (koha)käändevormide tähendusliku ja funktsionaalse iseseisvumise tulemusel. Eesti keeles kattub grammatilise funktsiooniga kaassõnade klass suures osas leksikaalse funktsiooniga määrsõnade klassiga ning vaid tekstisõna funktsioon ja kontekst võimaldavad eristada kaassõnalist ja määrsõnalist kasutust.

Ortograafias kehtib reegel, mille kohaselt kaassõna (ees- või tagasõna) kirjutatakse käandsõnast, mille juurde ta kuulub, lahku (Erelt 2005: 52).

Kaassõnade kokkukirjutamist noomeniga käsitleme grammatiseerumis- ja leksikaliseerumistestooriast lähtudes ning püüame sedakaudu põhjendada niisuguse kasutusviisi levikut. Christian Lehmanni järgi läbivad adpositsioonid oma arengus järgmise ahela: suhet (nt kohta või suunda) väljendav substantiiv > sekundaarne adpositsioon > primaarne adpositsioon > aglutinatiivne afiks > fusiivne afiks (Lehmann 1985). Meie uuritud kaassõnad *eest*, *peale*, *jooksul*, *arust* ja *sõnul* paiknevad selles ahelas vastavalt kas sekundaarse või primaarse adpositsiooni staadiumis.

Ilmestame eelnevat mõttekäiku kaassõna tüüpilise grammatiseerumisahelaga, mis näitab kaassõna *kannul* kujunemist kehaosa nimetusest *kand*. Eldame, et selle kaassõnastumisuhtumi puhul on esmalt toimunud lekseemi *kand* tähendusülekanne, mille tulemusel on substantiivi kohakäändevorm hakanud lisaks kehaosanimetusele väljendama ka ruumisuhet, ruumilist paiknemist tähenduses ’järel’ (nt *kannul käima*). See on tüüpiline metafoorne laiendus, millele on viidanud paljud grammatiseerumisprotsesside uurijad (vt Heine jt 1991; Hopper, Traugott 1993; Heine 1997;

Heine, Kuteva 2002 jt). Pärast üksuse tähenduse abstraktsemaks muutumist on võimalik selle kasutamine ka uudes grammatilises ümbruses, suhtesõnana koos genitiivis nimisõnaga, nii et tekib adpositsioonifraas, nt *ema kannul*. Esialgu kasutatakse uut üksust inimreferendiga seoses (substantiiv, millega seoses *kannul* esineb, tähistab isikut). Edasi toimub aga ootuspärane kontekstiline laienemine, mille tulemusel hakkab suhtesõna *kannul* esinema ka seoses elutute objektidega (nagu nt jalgratas):

kand > **kannul** käima > poiss käib ema **kannul** > koer jookseb jalgratta **kannul**.

2. Kokkukirjutamise tagamaad

Kaassõnade kokku-lahkukirjutamise põhjendusi vaagides oleks mõttekas vahet teha keelekasutaja ja -uurija vaatenurgal, sest võib oletada, et keelekasutaja ei analüüsi vaadeldavates kontekstides kuigi täpselt sõnaliiki ega fraasistruktuuri. Pigem juhib tema valikuid üksuste semantilise ja morfosüntaktilise kokkukuuluvuse tajumine. Selleks annab aluse kujundliku tõlgendamise võimalus, st sõna tähenduses toimunud nihe, mis, nagu eespool näidatud, vastab teoreetilises plaanis grammatiseerumise üldistele tendentsidele. Grammatiseerumisega kaasneb seda tüüpi juhtumite puhul ka leksikaliseerumine, omaette tähendusega sõnavaraüksuse teke. Seda tüüpi seostele grammatiseerumise ja leksikaliseerumise vahel on viidatud mitmes uurimuses (nt Ramat 1992; Brinton, Traugott 2005). Tegelikus kasutuses võib märgata ka analoogiaüldistusi. Analoogiamoodustiste allikaks sobib olemasolevate liitmäärsõnade eeskuju, sest liitmäärsõnade reegel, mille kohaselt kirjutatakse kokku kaks kõrvuti olevat ükskõik mis sõnaliiki kuuluvat sõna, kui need on **sulanud kokku ühiseks määrsõnaliseks väljendiks**, laieneb seaduspäraselt ka üksikutele muutunud tähendusega kaassõnafrasidele, mida on lubatud kokku kirjutada, nt *seepeale, mispeale, see-eest, aegamööda, kõigepealt, seljataga, ülekäte, minupärast* jt² (Erelt 2005: 51). Siit on aga vaid väike samm selliste kokkukirjutatud ühenditeni, millest järgnevalt juttu tuleb ja mida keeleuurija võiks teatud ümbruses (juhul kui nimi- või asesõnal on täiendsõna) tõlgendada kui liitkaassõnu.

² Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamise praegu kehtiva reeglistuse ja selle põhjenduste kohta vt täpsemalt väljaandest „Kirjakeele teataja 1976–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused” (Tallinn, Valgus, 1985, 45–51).

Siinses käsitluses uurime eri grammatiseerumisastmel kaassõnu, mida on näitelauseses kasutatud mõnevõrra erinevates tekstiümbrustes. Vaadeldavate kaassõnafraaside kohta oleme teinud ka eelneva Internetipäringu Google'i otsingumootori abil. See on võimaldanud prognoosida ootuspäraseid ja vähem ootuspäraseid kokkukirjutamise juhte. Jälgime pronoomenite ja substantiividega koos esinevate kaassõnade käitumist ning kaassõna fraasis, kus nimi- või asesõna juurde kuulub täiendsõna.

2.1. Primaarsed ja sekundaarsed adpositsioonid

Valimaks uurimiseks mitmekesisemat ainet, oleme vahet teinud primaarsete ja sekundaarsete adpositsioonide vahel (vt Lehmann 1985; Diewald 1997).

Tabel 1. Primaarsed ja sekundaarsed adpositsioonid

PRIMAARNE ADPOSITSIOON	SEKUNDAARNE ADPOSITSIOON
Seos lähtesubstantiiviga hämardunud	Seos lähtesubstantiiviga läbipaistev
Keeles juurdunud üksus	Keeles kujunemisstaadiumis üksus
Foneetiliselt kulunud	Foneetiliselt lähtesõna struktuuriga

Kaassõnad oleme valinud nii, et moodustuks ahel kõrgemal grammatiseerumisastmel üksustest kuni madalama astme üksusteni. Primaarsetest kaassõnadest (vt tabel 1) olid kaasatud *eest* ja *peale* ning sekundaarsetest *jooksul*, *arust*, *sõnul*.

Primaarsetest sekundaarsete adpositsioonide suunas kujuneb vaadeldavate sõnade puhul järgmine ahel:

eest > *peale* > *jooksul* > *arust* > *sõnul*.

Sellise järgnevuse paikapidavust toetab ka väljavõtt eesti kirjakeele korpuselt, mille põhjal on esitatud viie käsitletud sõna sagedus 1890., 1950. ja 1980. aastate ilukirjandus- ja ajakirjandustekstides. Näeme, et primaarsed adpositsioonid *eest* (lähtesubstantiiv *esi*) ja *peale* (lähtesubstantiiv *pea*) on vaadeldaval perioodil pidevalt küllaltki sagedastena kasutusel olnud. Adpositsioon *jooksul* (lähtesubstantiiv *jooks*) ei ole eriti sage, kuid esineb siiski juba ka 1890. aastate tekstides. Väga harva esinevad refereerivad sekundaarsed adpositsioonid *arust* (lähtesubstantiiv *aru*) ja *sõnul* (lähtesubstantiiv *sõna*). Viimane muutub kirjakeeles sagedamaks alles 1990.

aastatel. Maria-Maren Sepper, kes on oma magistritöös käsitlenud muu hulgas kaassõnalise refereeringutüübi levikut eesti kirjakeeles, jõuab referivate kaassõnade väitel, sõnul, ütlusel, teatel, kinnitusel, ettepanekul, arvamusel, hinnangul jt analüüsi tulemusel järeldusele, et 1970. aastatel ilmunud kaassõnaline refereeringutüüp on 1990. aastate ajakirjanduskeeles tugevasti juurdunud (Sepper 2006: 45).

Tabel 2. Vaadeldud kaassõnade sagedus 1890.–1980. aastate ajakirjandus- (AK) ja ilukirjandustekstides (IK) (Tartu Ülikooli eesti kirjakeele korpuse põhjal)

SÕNA	1890 IK	1890 AK	1950 IK	1950 AK	1980 IK	1980 AK
eest	288	405	47	284	250	309
peale	353	348	50	80	415	99
jooksul	15	62	11	183	58	86
arust	2	1	2	0	10	1
sõnul	0	0	0	0	0	1

Vaatleme konkreetse näitena kaassõna *jooksul*. Tegemist on hilistekkelise kaassõnaga, sest eesti vana kirjakeele korpuse tekstides ega ka F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus veel seda vormi muutumatu sõnana ei esine; nimisõna *jooks* on Wiedemannil küll olemas. 1890. aastate ilukirjandustekstides ja eriti ajakirjandustekstides on see vorm aga juba kaassõnana kasutusel. Kirjakeelest on registreeritud ka adverbisarnaseid kasutusjuhte, nt *avasin **jooksul** paki*, kus vormi võiks tõlgendada juba substantiivi *jooks* regulaarsest adessiivivormist mõneti abstraktsemas tähenduses. Kaassõnaks reanalüüsimise lähtekohaks on ilmselt metafoor *aeg jookseb*, st on toimunud ülekanne füüsilisest valdkonnast, millega jooksmine kui liikumisviis primaarselt seondub, abstraktsemasse aja valdkonda. Sagedasim ühend ongi *aja jooksul*, mida nüüdiskeeles ka tihti kokku kirjutatakse, sest kasutajatele tundub see olevat omaette ülekandelise tähendusega tervik. Sellest ühendist on võidud sõna *jooksul* kasutust laiendada ka muudesse kontekstidesse, kus selle funktsiooniks on siiski ajalõigu markeerimine (nt *elu jooksul*, *tunni jooksul*) – niisiis on tegemist ajatähenduses suhtesõnaga.

2.2. Kaassõna seos adverbiga. Suhtesõnade arenguspiraal

Eesti keele puhul kattub adverbide ja kaassõnade loend suures osas ning nende kujunemisteegi on algfaasis sama. Olulisim mehhanism muutumatu sõna tekkel on tähendusnihe, tähenduse abstraktsemaks muutumine. See teeb võimalikuks vormi eemaldumise käändeparadigmast ja selle tähendusliku iseseisvumise. Kasutajad tajuvad selliseid vorme iseseisvate üksustena, sest nende tähenduses sisaldub tavaliselt mingi üldisem nüanss, mis paradigmasse kuuluval käändevormil puudub. Seda muutust võib nimetada üksuse leksikaliseerumise etapiks. Osal juhtudest jääb sõnavorm kasutusele iseseisvana, leksikaalses funktsioonis, teisel juhul leiab seesama kivinenud vorm kasutust uues grammatilises konstruktsioonis, moodustades kaassõnafraasi. Näiteks on eesti vana kirjakeele kaassõnade uurimisel selgunud, et paljudel juhtudel eelneb grammatiseerunud sõnavormide adpositsioonilisele kasutusele sagedane kasutus määrsõna või abimäärsõnana (vt Habicht 2000), mida ilmestab ahel *tarve > tuleb tarbeks > tuleb meie tarbeks*. Seega võiks määrsõna staadiumi, vormi kivinemise tulemust, käsitada kui vaheastet üksuse arengus suurema grammatilisuse poole.

Lähtudes huvitavast tendentsist, et käändsõna ja kaassõna kokkukirjutiste puhul võib leida selliseidki kasutusjuhte, mida võiks morfosüntaktiliselt analüüsides iseloomustada kui kaassõnastumas olevaid üksusi, oleks alust kõnelda suhtesõnade spiraalsest arengust. Selline areng jõuab vaadeldavate liitüksuste näitel taas välja kaassõnade staadiumini. Kokkukirjutatud ühendid aga ei pruugi üldjuhul veel näidata üksuste grammatilise staatuse edasiarengut, vaid pigem oma-laadi leksikaalset staadiumi, mille seos grammatiseerumisahelaga vajab veel edasist uurimist. Praegu üksikjuhtudel täheldatav kokkukirjutatud adpositsioonifraasi ümbermõtestamine omaette (suhte)sõnaks väärib ilmselt pikema aja jooksul jälgimist, sest üksuste praegune staatus pole ühemõtteliselt selge. Missuguses suunas areng edaspidi kulgeb, seda näitab aeg, ent tõenäoliselt ei ole võimatu ka tekkinud liitüksuste lühenemine, leksikaalse läbipaistvuse kadu ja edasine areng afiksi suunas. Areng on seega tsükliline ning taasgrammatiseeruv üksus läbib eri struktuuritasanditel (lihtsõna ja liitsõna tasand) leksikaalse vaheastme. Üksuste sõnaliigiline kuuluvus on sellisel juhul siiski pigem uurija, mitte keelekasutaja tõlgendus.

Siinses käsitluses vaadeldavaid juhtumeid võiks protsesside kulgu ülimalt lihtsustades iseloomustada skeem, mille osalised on

LESIKONISÕNA VORM (L+G³) > ADVERB (L) > ADPOSIT-
SIOON (G) > LIITADVERB (L) > LIITADPOSITIOON (G).⁴

Seda skeemi kirjeldab järgmine näiteplokk: kirjakeeles on praeguseks jõutud keeruka kompleksse struktuurini, mida ilmestab liitadpositiooni *ajajooksul* võimalikuks pidamine tegelikus kasutuses. Algset struktuuri, kus kaassõnafaasi kuuluval käändsõnal on täiend, on reanalüüsitud nii, et kaassõnafaasi tõlgendatakse omaette muutumatu sõnana, mis moodustab omakorda kaassõnafaasi endise täiendsõnaga (siin toodud näites pronoomeniga *mingi*). Nt

Ta osales eelmisel aastal ümber Viljandi järve **jooksul**. (substantiiv)

See küsimus tuli meil **jooksul** ära lahendada. (adverb)

Aja **jooksul** selgus, et mul oli vanaisa õpetustest vähe meelde jäänud. (adpositioon)

Ajajooksul on selgunud, et tegelikult on nad aidanud kaasa tehnika evolutsioonile. (liitadverb)

Rikastel on see probleem, et mingi **ajajooksul** hakkavad neil mured tekkima. (liitadpositioon)

3. Küsitlus

Et selgitada, kui sage on kaassõnade eelneva käändsõnaga kokkukirjutamine ning miks selline kasutusviis tundub paljudele nüüdiskeeles loomulik, korraldasime küsitluse (vt lisa), kus vastajatel tuli valida kaassõnu *eest*, *arust*, *jooksul*, *peale* ja *sõnul* sisaldavate ühendite kokku- ja lahkukirjutuse vahel ning oma valikut põhjendada. Jätsime vastajatele ka võimaluse pidada lubatavaks nii kokku- kui lahkukirjutust.

³ Lühendite tähendus: L – leksikaalne funktsioon, G – grammatiline funktsioon.

⁴ Nõustume siinkohal artikli retsensendi arvamusega, et tegelikkuses ei ole muutusprotsessid järjestikused ega diskreetsed ning tegemist on keerukamate hargnemiste ja rööpkasutustega, mis vajavad edasist uurimist.

3.1. Vastuste statistika

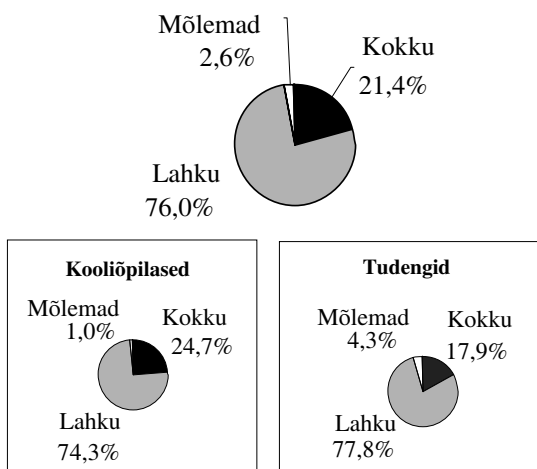
Küsitlusele vastas 205 Tartu eesti koolide 8.–11. klassi õpilast ja 194 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna bakalaureuseastme üliõpilast.⁵ Ankeetides oli tehtud valik kokku- ja lahkukirjutuse vahel 7866 korral, 114 juhul oli vastus arusaamatu või puudus. Kaassõnade kokku- ja lahkukirjutamisest küsitlusankeetides annab täpse ülevaate tabel 3.

Tabel 3. Küsitluse tulemused

Kaassõna	Lause nr	Kokku	Lahku	Mõlemad	Vastuseta
eest	1.	141	224	32	2
	2.	48	346	2	3
	3.	13	384	1	1
	4.	22	372	3	2
arust	5.	91	287	15	6
	6.	62	329	2	6
	7.	100	286	7	6
	8.	76	307	8	8
jooksul	9.	153	225	16	5
	10.	86	298	8	7
	11.	41	346	3	9
	12.	26	359	6	8
peale	13.	53	337	3	6
	14.	18	371	6	4
	15.	105	278	13	3
	16.	198	167	31	3
sõnul	17.	215	161	15	8
	18.	13	374	4	8
	19.	117	251	22	9
	20.	103	277	9	10

⁵ Täname lahke abi eest küsitluse korraldamisel kolleege Tartu Ülikooli eesti keele õpetoolist ning Tartu Kommertsgümnaasiumi, Tartu Kunstigümnaasiumi ja Miina Härma Gümnaasiumi emakeeleõpetajaid.

Kõikides vastusega lausetes kokku kirjutasiid vastajad kaassõna lahku 5979 korral (76,0% vastusega lausetest), kokku 1681 korral (21,4%) ning mõlemat võimalust peeti lubatavaks 206 juhul (2,6%). Seejuures olid üliõpilaste puhul tulemused järgmised: lahku kirjutati 3002 juhul (77,8%), kokku 690 juhul (17,9%), mõlemat varianti lubati 167 juhul (4,3%); kooliõpilased otsustasid lahkukirjutuse kasuks 2977 korral (74,3%), kokkukirjutuse kasuks 911 korral (24,7%) ning nii kokku- kui ka lahkukirjutamist aktsepteeriti 39 korral (1,0%). Vastuste jaotumist illustreerib joonis 1.

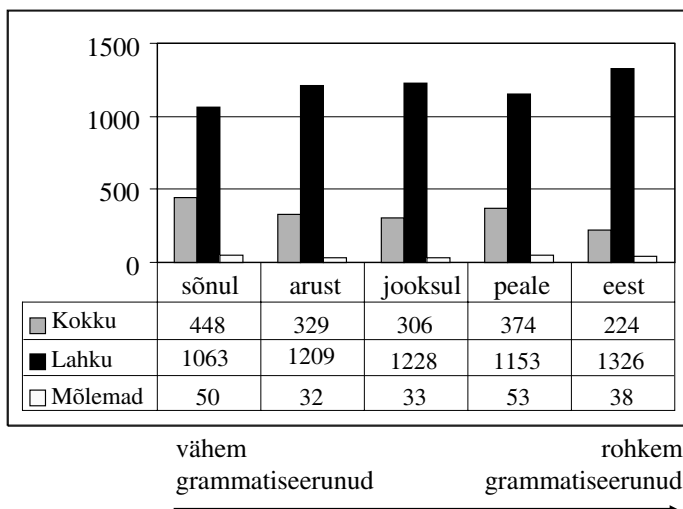
Joonis 1. Kokku- ja lahkukirjutuste osakaal küsitluses

Lausetes esinenud kaassõnaühenditest kirjutati kõige sagedamini kokku *omasõnul* (lause 17) – 215 juhul (55% vastanutest). Lahku kirjutati see ühend 161 korral (41%) ja mõlemat kirjutusviisi peeti võimalikuks 15 korral (4%). Kokkukirjutamist eelistati ka ühendis *sellepeale* (lause 16): kokku kirjutati 198 (50%), lahku 167 (42%) vastanut ja mõlema võimaluse lubatavust pakuti 31 juhul (8% vastanutest). Sageli kirjutati kokku ka ühendid *ajajooksul* (lause 9) – 153 juhtu (39%) – ning *elueest* (lause 1) – 141 juhtu (36%).

Huvitav on märkida, et normingule vastavalt kirjutati kõik ühendid lahku vaid 74 vastanut (38 tudengit, 36 kooliõpilast). Neile lisandub 26 vastanut (16 tudengit, 10 kooliõpilast), kes ei kirjutanud ühtegi ühendit

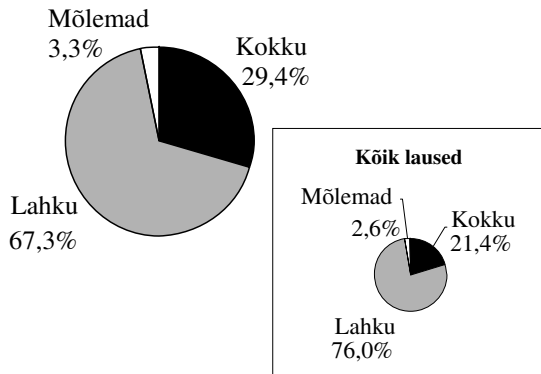
mööndusteta kokku. Ainult ühes lauses kirjutati kaassõnaühendi kokku 34 küsitletut, neist 17. lauses 11, 16. lauses 10 ja 1. lauses 7 vastanut.

Hüpotees, et sagedamini kirjutatakse kokku rohkem grammatiseerunud kaassõnad, ei leidnud valitud kaassõnade puhul kinnitust (vt jn 2) – küsitluses esinenud kaassõnadest kirjutati kõige enam kokku *sõnul* (448 korda), järgnesid *peale* (374 kokkukirjutust), *arust* (329 kokkukirjutust) ja *jooksul* (306 kokkukirjutust) ning kõige harvem kirjutati kokku enim grammatiseerunud kaassõna *eest* (224 korral).

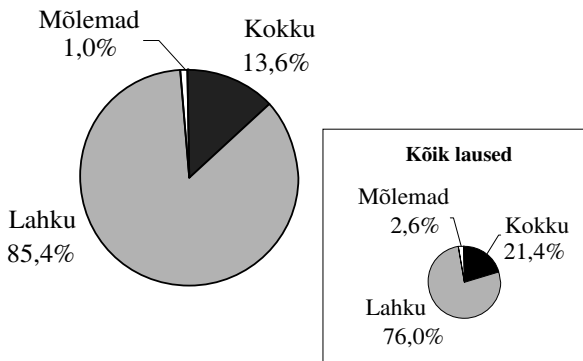

Joonis 2. Eri grammatiseerumisastmel kaassõnade kokku- ja lahkukirjutamine

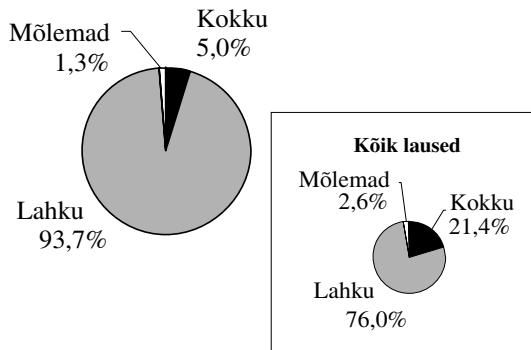
Kui kaassõnale eelnes asesõna (lausetes 2, 5, 6, 7, 15, 16, 17, 19, 20), kirjutati fraas kokku keskmisest sagedamini (vt jn 3 – all paremal on toodud jaotus kõikide lausete kohta): kokku 1039 (29,4%) ja lahku 2382 juhul (67,3%), nii kokku kui ka lahku 116 juhul (3,3%). Kui kaassõnale eelnes täiendiga nimisõna (lausetes 2, 3, 4, 6, 10, 11, 13, 20), kirjutati fraas keskmisest sagedamini lahku (vt jn 4): lahku 2689 (85,4%) ja kokku 428 (13,6%) korral ning mõlemat moodi 31 korral (1,0%). Kui kaassõna fraasis kasutatud nimisõna oli kolmesilbiline (lausetes 12 ja 18), kirjutati ühend valdavalt lahku (vt jn 5): lahkukirjutusi oli 733 (93,7%), kokkukirjutusi 39 (5,0%), mõlemat kirja pilti 10 (1,3%).

Joonis 3. Asesõna sisaldavate kaassõnafraaside kokku- ja lahkukirjutamine

Joonis 4. Täiendiga nimisõna ja kaassõna kokku- ja lahkukirjutamine

Joonis 5. Kolmesilbilise nimisõna ja kaassõna kokku- ja lahkukirjutamine

3.2. Vastanute kommentaarid

Kokku- või lahkukirjutamise põhjendusteks toodi kõige rohkem subjektiivseid, põhjendamata või vähe põhjendatud kommentaare: *mulle tundub (hea, loogiline, õige, mugav jne); nii on õige; mina kirjutaksin/hääldaksin nii; olen näinud, et nii kirjutatakse; nii sobib lausesse/konteksti paremini; nii on arusaadavam.*

Kokkukirjutamist põhjendati sagedamini järgmiste sisuliste argumentidega: kokkukirjutataval ühendil on uus ülekandeline tähendus; ühendi tähendus ei ole konkreetne, vaid üldine; kokkukirjutamisel tekib uus mõiste; tegemist on püsiväljendiga; ühend esineb sageli; kokkukirjutatav ühend moodustab iseseisva määrsõna/liitsõna; ühendis eelneb kaassõnale asesõna, mitte nimisõna; kokkukirjutuse tingib hääldus (hääldatakse kokku, rõhk / lause rütm nõuab kokkukirjutust, kokkuloetuna kõlab paremini). Ühendi *sellepeale* kokkukirjutust põhjendati tihti ka sõna *seepeale* analoogiaga.

Lahkukirjutuse põhjendamisel domineerisid intuiitiivsed ja ebamäärased hinnangud: *ei ole põhjust kokku kirjutada; on "mingi" reegel* (seejuures tunti kaassõna fraasis ära vaid väga üksikutel juhtudel). Sisuliste argumentidena esitati järgmisi: kokkukirjutamisel ei tekiks uut tähendust; fraasi tähendus on otsene, konkreetne; ühend ei ole sage; nimisõna juurde kuulub täiend; ühendi esiosa on nimi-, mitte asesõna; lahkukirjutuse tingib hääldus (rõhk / parem kõla); kokkukirjutamisel tekiks kolmest täishäälikust koosnev järjend; ühendit pole võimalik tõlgendada liitsubstantiivina (näiteks märgiti, et ei esine liitnimisõnu **ajajooks* (laused 9, 11), **elujooks* (lause 10), **naisearu* (lause 8), **lauapea* (lause 13), **toolipea* (lause 14), **majaesine* (lause 4)); ühendis esinev nimi- või asesõna näitab kuuluvust, mitte liiki (*kelle sõnad?* (lausetes 17–20), *kelle aru?* (lausetes 5–8)). Kaassõna *arust* lahkukirjutamist põhjendati sageli sõna *arvates* lahkukirjutusega.

Kokkuvõte

Kaassõna kirjutatakse eelneva nimi- või asesõnaga sageli kokku: artikli autorite korraldatud küsitluses kirjutati kaassõna eelnend sõnaga kokku 21,4%-l juhtudest; 2,6%-l juhtudest peeti võimalikuks nii kokku- kui ka lahkukirjutust. Keele tavakasutaja otsustused ei sõltu seejuures enamasti

õpitud reeglitest, vaid subjektiivsetest teguritest: kas kaassõnafraasi tajutakse enam või vähem terviklikuna, iseseisvat (ülekandelist) tähendust omavana või mitte; sellest, kuidas fraasi hääldatakse. On võimalik, et kaassõnafraaside kokkukirjutamisel võetakse eeskujuks keeles juba olemasolevaid liitmäärsõnu. Näib, et kaassõnafraaside kokkukirjutamist ei mõjuta kaassõna grammatiseerumise aste. Kaassõnale eelnev asesõna mõjutab fraasi tähenduse tajumist üldisema ja terviklikumana ning soodustab kokkukirjutamist. Kaassõnale eelnev kolmesilbiline nimisõna suunab fraasi lahku kirjutama. Kui kaassõnafraasis kuulub nimi- või asesõna juurde täiend, takistab see üldjuhul kaassõna kokkukirjutamist eelneva sõnaga. Neil juhtudel pole siiski haruldased ka kokkukirjutused ning nii tekkinud liitüksust võib vaadelda kui liitadpositsiooni.

Eelnevast võiks teha kaks üldisemat järeldust: üks teoreetiline ja edasist kontrollimist vajav ning teine rakenduslik. Teoreetiliselt pakub huvi, kuidas toimub eesti kirjakeeles liitsete adpositsioonide kujunemine, missuguses kontekstis ja konstruktsioonides see võimalik on ning kuidas protsessis osalevaid muutusi ja nende järgnevust kirjeldada. Praktiline järeldus on aga see, et õigekirjareegleid formuleerides pole alust eeldada, nagu suudaksid keelekasutajad reegleid rakendades tegelda üksuste sõnaliigi analüüsimisega. Seega jääb nt reegel, mille kohaselt tuleks kaassõna eelnevast käändsõnast lahku kirjutada, enamiku keelekasutajate jaoks eba-informatiivseks ning tegelik kasutus lähtub subjektiivsematest faktoritest. Seetõttu on õige eeskju loomiseks ja kinnistamiseks asjakohane toetuda näiteloenditele, nagu seda on tehtud T. Erelti „Eesti ortograafias”.

Kirjandus

- Brinton, Laurel, Elizabeth Closs Traugott 2005.** Lexicalization and Language Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diewald, Gabriele 1997.** Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- EKG I** = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika. I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoi-metajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Erelt, Tiiu 2005.** Eesti ortograafia. Neljas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Habicht, Külli 2000.** Grammaticalization of adpositions in Old Literary Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Edited by Mati Ereht. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14.) Tartu, 19–58.
- Heine, Bernd 1997.** Cognitive Foundations of Grammar. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Heine jt 1991** = Heine, Bernd, Ulrike Claudi, Friederike Hünemeyer. Grammaticalization. A Conceptual Framework. Chicago: University of Chicago Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J., Elizabeth Closs Traugott 1993.** Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehmann, Christian 1985.** Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change. – *Lingua e stile* 20, 303–318.
- Lehmann, Christian 2002.** Thoughts on Grammaticalization. Second, revised edition. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt.
- Ramat, Paolo 1992.** Thoughts on degrammaticalization. – *Linguistics* 30, 549–560.
- Sepper, Maria-Maren 2006.** Indirektaal eesti 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi aja- ja ilukirjanduskeeles. Magistritöö. (Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele õppetoolis).

Adpositions as viewed by a linguist and by a language user

Küllü Habicht, Pille Penjam

In unrevised Estonian texts, adpositions are often written together with the preceding noun or pronoun, although this goes against the rules of standard written Estonian. The present article looks at how widespread this tendency is and analyses the phenomenon from the standpoint of the theories of grammaticalisation and lexicalisation. A questionnaire, completed by 205 schoolchildren and 194 university students, was administered to study the spread of the tendency and establish the factors influencing the choices made by language users. The respondents wrote adpositions together with preceding words in 21.4% of cases. The results revealed an interesting fact - that this combined unit (adposition + noun) is sometimes used as a compound adposition, although it can in most cases be analysed as a compound adverb. The respondents gave mostly semantic and phonetic reasons for joining adpositions to nouns in writing; only a few based their choice on the rules of orthography and the word class of the lexical item.

Keywords: linguistics, Estonian language, syntax-morphology interaction, syntax-phonology interaction, parts-of-speech, language planning, orthography, compounding, language testing, language mistakes

Küllü Habicht
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu
kulli.habicht@ut.ee

Pille Penjam
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu
pille.penjam@ut.ee

Lisa. Küsimustik

Sugu: M/N

Mitmenda aasta üliõpilane:

Valige sulgudest õige ja lausesse sobiv variant ning põhjendage oma valikut (selgitage, mis aitas Teil otsustada). Kui Teie arvates sobiksid mõlemad variandid, siis märgistage mõlemad ühendid.

- (1) Mulle meeldivad olukorrad, kus tegutsen võimete piiril ja pingutan (**elu eest, elueest**).
- (2) Kiilrihm maksis 199 krooni ja hoolduse (**enda eest, enda eest**) pidin tasuma 1555 krooni.
- (3) Imelik on tõesti iga (**asja eest, asja eest**) raha küsida.
- (4) Loen igal hommikul, mitu autot mu naabrimehe (**maja eest, majaeest**) läbi sõidab.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest
.....
.....
.....

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest
.....
.....
.....

- (5) (**Minuarust, minu arust**) on see ettevõtmine algusest peale läbi-kukkumisele määratud.
- (6) Mehe (**enda arust, endaarust**) oli tema otsus igati põhjendatud.
- (7) Liikusime (**tema arust, temaarust**) liiga kiiresti.
- (8) Tegelikult peaks kõik (**naisearust, naise arust**) korras olema.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest
.....
.....

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest
.....
.....

- (9) (**Aja jooksul, ajajooksul**) on selgunud, et tegelikult on nad aidanud kaasa tehnika evolutsioonile.
- (10) Paljudel on tulnud oma (**elujooksul, elu jooksul**) ette olukord, kus vanemate põhimõtted on jäänud mõistatuseks.
- (11) Rikastel on see probleem, et mingi (**ajajooksul, aja jooksul**) hakavad neil mured tekkima.
- (12) Lisaks andmebaasile võiks dialoogsüsteemis olla abilaused, mida ehk õnnestub (**vestlusejooksul, vestluse jooksul**) kasutada.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest
.....
.....

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest
.....
.....

- (13) Tuli uus tehnoloogia, mis lubas tuua need superarvutid meie (**laua-peale, laua peale**).
- (14) Kellegi müts jäi ka sinna (**tooli peale, toolipeale**), plaadileti juurde.
- (15) Valitsuses ei taha keegi süüd (**enda peale, endapeale**) võtta.
- (16) Sain (**selle peale, sellepeale**) pahaseks, sest ise ta käskis minul kingituse leida.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest
.....
.....

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest
.....
.....

- (17) Kunstnik ei pannud neile seda (**oma sõnul, omasõnul**) pahaks.
(18) (**Ametniku sõnul, ametnikusõnul**) on lisaraha oodatud juba mitu kuud.
(19) Toote garantiaaeg on (**nendesõnul, nende sõnul**) nüüdseks möödas.
(20) Põhjus, miks ta nii vähe väravaid lõi, on mehe (**endasõnul, enda sõnul**) see, et keskväljalt ei tulnud korralikke sööte.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest
.....
.....
.....

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest
.....
.....
.....

NÄKÖKULMIA SUOMEN KIELEN AISTIHAVAINTOVERBEIHIN

TUOMAS HUUMO

Tiivistelmä. Artikkel käsittelee suomen kielen aistihavaintoverbejä kognitiivisen kielitieteen ja kielitüpoloogia näkökulmista. Kognitiivinen kielitiede korostaa inhiimilise käsitteistuse asemaa kielen merkitysrakenteessa, ja aistihavaintoverbit ovat selle antoista tutkimuskohde, sillä ne kuvaavat juuri ihmisen ja ympäröiva maailma välistä kognitiivistu vuorovaikutusta. Aistihavaintoverbien merkityssesä korostuukin subjektiivisuus ja tilanteen tarkastelu tietystä näkökulmasta, johon käsiteistjä samastuu. Kielitüpoloogia näkökulmasta suomen aistihavaintoverbien süsteemi on harvinaisen selkeä, sillä suomessa koodataan eri verbeillä aistialueiden välist erot ja toisaalta kunkin aistialueen sisällä aistihavainnon eri tüypit: intransitiivinen **havaittavuus** (esim. *näkyä, kuulua*), transitiivinen mutta epäagentiivinen **havainto** (*nähdä, kuulla*) sekä transitiivinen ja agentiivinen **havainnointi** (*katsoa, kuunnella*). Typologiselta kannalta kiinnostavaa on myös se, että suomessa kuten monissa muissa kielissä aistihavaintoverbien argumentit merkitään poikkeavasti. Useissa kielissä poikkeavuus koskee kuitenkin subjektiin merkintää, suomessa sitä vastoin objektia, joka havaintoverbeillä on totaalinen silloinkin kun kuvattavana on jatkuva ja aspektiltaan rajaamaton aistihavaintotilanne (*Näen ikkunastani kuninkaan patsaan*). Erikoisuus on myös se, että aistihavaintoverbeistä vahvinta transitiivisuutta ilmaisevat havainnointiverbit saavat partitiiviobjektiin, heikompa transitiivisuutta ilmaisevat havaintoverbit taas totaaliobjektiin, vaikka suomen objektiin sijaa koskevan yleissäännön mukaan juuri totaaliobjekti yhdistyy vahvaan transitiivisuuteen.

Avainsanat: süntaksi, semantiikka, kognitiivinen kielitiede, leksikaalinen semantiikka

1. Johdanto

Havainnoimme maailmaa aistiemme avulla. Aistijärjestelmästämmme riippuu, mitä asioita voimme havaita ja millä tavoin nämä asiat hahmotamme, mikä kiinnittää huomiomme ja mikä jää taustalle. Aisteja voidaan ryhmitellä mm. sen mukaan, onko aistimuksen perustuttava suoraan fyysiseen kontaktiin havaitsijan ja havaittavan välillä (kuten tunto- ja makuaistimuksissa) vai voiko osallistujien välillä olla etäisyyttä (näkö-, kuulo- ja hajuaisti). Tällä perusteella voidaan puhua *lähi-* ja *etäaisteista* (suomen aistiverbien kannalta ks. Pajunen 2001: 319). Kielentutkijalle aistihavaintoja kuvaavat ilmaukset ovat kiinnostava tutkimuskohde, sillä ne kertovat jotain siitä, millaiseksi ilmiöksi aistihavainto on ymmärretty kielen edustamassa ”kansanmallissa”. Etenkin kognitiivinen kielitiede, joka korostaa maailmaa tarkastelevan ihmisen ja hänen tekemänsä tulkin kinnan eli käsitteistykseen osuutta kielen merkitysrakenteessa, voi saada aistihavaintoja kuvaavista ilmauksista tärkeää tutkimusaineistoa.

Konkreettinen esimerkki aistihavaintoja koskevasta käsitteistyksestä on havainnon hahmottaminen suuntaiseksi relaatioksi, mikä näkyy siinä, että aistihavaintotilanteen osallistujien, havaitsijan ja havaittavan, lokaliteettia usein ilmaistaan suuntaisilla paikanilmauksilla, vaikkeivät osallistujat konkreettisesti liikkuisikaan havaintotilanteessa (esim. *Näen sinut täältä*, ks. Huumo 2005). Tällainen suuntasijojen käyttö heijastaa Leonard Talmy (2000: 115–116) mukaan aistihavainnon käsitteistämistä fiktiivisenä liikkeenä, eräänlaisen signaalin liikkumisena havaitsijan ja havaittavan välillä. Suuntaisuuden määräytyminen vaihtelee eri aistialueilla eri tekijöiden mukaan, mutta yleinen tendenssi on käyttää varsinkin agentiivista havainnointia kuvaavien verbien yhteydessä sellaisia suuntasijoja, jotka esittävät havainnon suuntautuvan aistijasta aistittavaa kohti. Epäagentiivisten havaintoverbien yhteydessä suunta taas vaihtelee vapaammin. Esimerkiksi epäagentiivisen *nähdä*-verbin yhteydessä havaitsijan paikkaa voidaan kuvata niin tulo- kuin erosijalla (*Näen paraatin parvekkeelta ~ parvekkeelle*) mutta agentiivinen *katsoa*-verbi sallii ainoastaan erosijan (*Katson paraatia parvekkeelta*). Vastakkainen suuntaisuus (havaittavasta havaitsijaan päin) taas on etusijalla silloin, kun aistimisen kohteena on jonkinlainen signaali tai tajunnansisältö, jonka aistija saa mentaalisesti haltuunsa (esim. *Kuuntelin radiosta uutiset, Näin mereltä laivan valot*). Voidaan konstruoida jopa senkaltaisia minimipareja kuin *Näin numerosi puhelintuuletossa*, joka olosijaisena ilmaisee ainoastaan

sen seikan havaitsemista, että puhuteltavan numero oli luettelossa, ja *Näin numerosi puhelinluettelosta*, joka erosijaisena ilmaisee, että puhuja sai samalla tietoonsa puhuteltavan puhelinnumeron (Huumo 2005).

Toinen kiinnostava piirre aistihavainnon ilmauksissa on niihin usein liittyvä puhujan tarkastelunäkökulmaa koskevan tulkinnan vaihtelu. Eroja ilmenee siinä, ottaako puhuja ulkoisen ja neutraalin kannan, jonka mukaan havainnon kohde todella oli sellainen joksi havaitsija sen koki, vai kuvataanko aistihavaintoa puhtaasti havaitsijan sisäisenä elämyksenä. Kognitiivisessa kielitieteessä on tapana puhua objektiivisen ja subjektiivisen käsitteistykseen oppositiosta. Subjektiivisuuden asteella tarkoitetaan sitä, missä määrin puhuja asettaa itsensä mukaan kuvattavaan tilanteeseen ja tarkastelee sitä implisiittisestä näkökulmastaan (ilmiöstä lähemmin ks. esim. Langacker 1991). Selkeä esimerkki on puhepaikan implisiittinen tuominen mukaan lauseen merkitysrakenteeseen: lause *Kotini on tuon mäen takana* kertoo puhujan kodin sijainnista paitsi suhteessa 'tuohon mäkeen' myös tarkastelupaikkaan, johon ilmaus *tuon mäen takana* suhteutuu.

Aistihavainto on ihmisen ja maailman vuorovaikutusta, jossa ihminen on väistämättä osallisena, joten ihmisen näkökulma ja subjektiivisuus on siinä luonnostaan mukana. Aistihavaintoa voi kyllä ilmaista näennäisen ulkoisesta näkökulmasta (esim. *Pekka näki linnun*), mutta tällöinkin voi avoimeksi jäädä se, ymmärretäänkö ilmaus implikatiiviseksi vai ei (ks. Kirsner ja Thompson 1976: 212–213) eli sitoutuuko puhuja sellaiseen objektiiviseen näkökulmaan, jonka mukaan tilanteessa todella oli mukana lintu (jonka Pekka näki), vai kuvaileeko hän vain Pekan sisäistä aistivaikutelmaa, joka saattaa olla ristiriidassa puhujan oman todellisuuskäsityksen kanssa (vrt. *Humalaisena Pekka näki vaaleanpunaisia virtahepoja tanssimassa asunnossaan*). Jälkimmäisessä tapauksessa puhujan voi ajatella subjektiivisesti samastuvan havaitsijan näkökulmaan ja kuvaavan vain sitä, mitä havaitsija havaitsee. Huomattakoon, että suomessa tällainen implikatiivisuusero voi ilmetä kiinnostavasti myös havaittavan olion paikkaa ilmaisevien paikallissijojen staattisuuden ja suuntaisuuden oppositiona: olosijaisen adverbiaalinen sisältävässä lauseessa *Pekka maistoi keitossa valkosipulin* kuvataan lähinnä Pekan aistivaikutelmaa ('Pekan makuaisti kertoi hänelle, että keitossa oli valkosipulia'). Erosijaisessa lauseessa *Pekka maistoi keitosta valkosipulin* taas puhuja on vahvemmin sitoutunut ulkoiseen näkökulmaan, jonka mukaan keitossa todella oli valkosipulia, jonka Pekka kykeni maistamaan (Huumo 2005).

Tässä kirjoituksessa esittelen suomen aistihavaintoverbien kokonaissysteemiä suhteuttaen sitä lähinnä Åke Vibergin (1984, 2001) aistihavaintoverbejä koskevien kielitypologisten tutkimusten tuloksiin. Viberg esittää artikkeleissaan aistiverbien luokittelun, joka perustuu useiden kielten vertailuun. Hän käsittelee mm. sitä, miten eri aistialueilla koodataan leksikaalisesti agenttiivista, epäagenttiivista ja ilmiölähtöistä aistihavaintoa, mikä on aistihavaintoverbien keskinäinen tuntomerkkisyyshierarkia, millaiset aistihavaintoverbit voivat herkimmin levitä ilmaisemaan muiden aistialueiden merkityksiä (esim. 'näkemistä' kuvaava verbi voi alkaa ilmaista myös 'kuulemistä'), ja millainen on aistihavaintoverbien argumenttien morfologinen koodaus. Kirjoituksessani totean, että Vibergin systeemi sopii lähtökohdiltaan hyvin myös suomen aistiverbien systeemin kuvaamiseen, joskin etenkin intransitiivisten aistihavaintoverbien (*näkyä, kuulua, haista, maistua, tuntua*) osalta se on ongelmallinen. Lisäksi tarkastelen suomen aistihavaintoverbien argumenttien koodausta, joka on monessa suhteessa poikkeuksellista.

2. Suomen kielen aistihavaintoverbien systeemi

Suomen kielen perusaistihavaintoverbit muodostavat kolmijakoisen systeemin, jossa kullakin aistialueella erotetaan yleistä aistilla **havaittavuutta** ilmaiseva intransitiiviverbi, aistilla **havaitsemista** ilmaiseva epäagenttiivinen transitiiviverbi sekä aistilla **havainnointia** ilmaiseva agenttiivinen transitiiviverbi (termeistä ks. Huumo 2005). Näköaistimusta kuvaa siten (edellä mainitussa järjestyksessä) verbisarja *näkyä ~ nähdä ~ katsoa* [sekä tämän johdokset kontinuaatiivinen *katsella* ja momentaaninen *katsahtaa*], kuuloaistimusta *kuulua ~ kuulla ~ kuunnella*, hajuaistimusta *haista ~ haistaa ~ haistella*, makuaistimusta *maistua ~ maistaa ~ maistella* ja tuntoaistimusta *tuntua ~ tuntea ~ tunnustella* (jaottelusta ks. Alhoniemi 1975: 15). Nimitän kyseisiä verbiryhmiä tässä **havaittavuusverbeiksi, havaintoverbeiksi ja havainnointiverbeiksi** (ks. Huumo 2005). Yhteisnimityksenä kaikille aistihavainnoille kuvaaville verbeille käytän termiä **aistihavaintoverbi**.

Syntaktiselta kannalta suomen aistihavaintoverbit jakautuvat siis selkeästi kahteen ryhmään, transitiivisiin ja intransitiivisiin, joista transitiiviset verbit jakautuvat edelleen agenttiivisiin ja epäagenttiivisiin. Semanttiselta kannalta taas voi huomata, että intransitiiviset havaittavuusverbit ja transitiiviset havaintoverbit muistuttavat toisiaan, sillä ne kuvaavat molem-

mat epäagentiivista aistihavaintoa, jossa havaitsija on puhtaasti kokijan roolissa. Erona on luonnollisesti se, että havaittavuusverbien yhteydessä havaitsija jää implisiittiseksi ja ymmärretään helposti geneeriseksi. Havainnointiverbit taas ovat agentiivisia ja ilmaisevat tahdonalaista toimintaa, aistieliimen kohdistamista tiettyyn kohteeseen sen havainnoimiseksi. Siksi niiden subjekti hahmotetaan agentiiviseksi.

Agentiivisen ja epäagentiivisen aistihavainnoinnin kielellisellä erotamisella näyttää olevan myös kognitiivinen pohja. Kognitiotieteilijät Gerald Edelman and Giulio Tononi (2000: 22) toteavat, että ihmisen tietoisuus voidaan jakaa kahteen tyyppiin, joita he kutsuvat passiiviseksi ja aktiiviseksi tietoisuudeksi:

“Consciousness can be passive as well as active and effortful. When we let sensory input freely take possession of our conscious states, paying no attention to this or that in particular, consciousness is receptive and broad as it is natural and effortless, as for example, when we stroll down the streets and enjoy the sights of the town. On the other hand, when we specifically search for some item in the constant flow of sensory input to which we are exposed, perception becomes an action-oriented activity. The English language has incorporated the distinction between passive and active perception: seeing and watching, hearing and listening, feeling and touching.”

Edellä lueteltujen perusaistihavaintoverbien lisäksi aistihavaintoa ilmaisevat suomessa myös monenlaiset muut verbit, osa suuremmin ja osa epäsuuremmin. Ehkä lähimmäksi perusaistihavaintoverbejä tulevat intransitiiviset verbit, jotka kuvaavat aistimuksen synnyttämää vaikutelmaa tai havaitsijan aistimuksen perusteella tekemää päätelmää. Ainakin kahdella keskeisimmällä aistialueella, nimittäin näkö- ja kuuloaistimuksissa, tällaista merkitystä ilmaistaan erillisillä intransitiivisilla verbeillä *näyttää* ja *kuulostaa*. *Näyttää*-verbillä on itse asiassa kaksi keskeistä tehtävää: intransitiivinen 'aistihavainnon perusteella syntyvän vaikutelman kuvaaminen' (*Paita näyttää kalliilta*) ja transitiivinen 'havainnoijalle aistittavaksi esitleminen' (*Pekka näytti minulle lomakuviaan*). Ensin mainittua tehtävää koodaa kuulohavainnon alueella erillinen *kuulostaa*-verbi (*Tarina kuulostaa uskottavalta*), jolla ei ole vastaavaa transitiivista käyttöä. *Näyttää*-verbin transitiivista merkitystä 'esittää havainnoijalle aistittavaksi' ei muilla aistialueilla koodata erillisillä verbeillä; osittain

samanlaisessa tehtävässä voidaan käyttää kuratiivisia teettoverbejä (*Pekka maistatti minulla keittojaan ~ kuuntelutti minulla musiikkiaan*). Näihin kuitenkin liittyy selvä teettämisen merkitys, jollaista *näyttää*-verbi ei saa. Muilla aistialueilla aistivaikutelman merkitystä ei koodata erillisellä verbillä (hajuaistimusta kuvaamassa on tosin *haiskahtaa*-verbi, jonka merkitys on kuitenkin affektinen), vaan tässä tehtävässä käytetään tavallisia intransitiivisia havaintoverbejä (*Keitto haisee ~ maistuu pilaantuneelta, Seinä tuntuu kostealta*). Ilmaustyyppiin liittyy ulkopaikallissijojen käyttö, jossa tulo- ja erosija ovat vaihtoehtoisia keinoja ilmaista aistivaikutelman laatua (esim. *Sieni haisee pahalta ~ pahalle*). Tällaista aistivaikutelmaa siis kuvataan suomessa aivan erillisellä syntaktisella konstruktiolla, jossa esiintyessään monet havaittavuusverbit saavat erityistulkinnan aistivaikutelman kuvaajina.

Myös hajuaistimuksen koodauksessa kolmijakoinen perussysteemi täydentyy muilla verbeillä. Hajuaistilla havaittavuutta ilmaisevat *haista*-verbin lisäksi ainakin aistijan miellyttäväksi kokemaa hajuaistimusta kuvaava *tuoksua* ja vastaavasti epämiellyttävää hajuaistimusta kuvaavat *löyhyttää* ja *lemuta*. Vaikka *haista*-verbi itse on periaatteessa neutraali ja kykenee kuvaamaan niin positiivisia kuin negatiivisiakin aistielämyksiä (*Kylläpä täällä haisee hyvältä ~ pahalta!*), sillä on silti selvä ja muista havaittavuusverbeistä poikkeava taipumus saada negatiivisia konnotaatioita. Esimerkiksi sellainen tilalause kuin *Täällä haisee* kuvaa selvästi negatiivista aistimusta. Muista havaittavuusverbeistä ei voida muodostaa vastaavia tilalauseita (**Täällä näkyy ~ kuuluu ~ maistuu ~ tuntuu*). Tämä tuntuisi viittaavan siihen, että 'haiseminen' hahmotetaan autonomisemaksi prosessiksi kuin vaikkapa 'kuuluminen' tai 'näkyminen' – se ei näiden tavoin tunnu edellyttävän implisiittisen havaitsijan läsnäoloa, tai ainakin se edellyttää sitä muita mainittuja verbejä heikommin.

3. Aistihavaintotilanteen osallistujat

Kaikkien aistihavaintoverbien kuvaama tilanne on siinä mielessä samantyyppinen, että siinä on oltava mukana (vähintään) kaksi osallistujaa: havaittava ja havaitsija. Vaikka havaittavuusverbit ottavatkin täydennykseen vain havaittavaa kuvaavan ilmauksen ja jättävät havaitsijan koodaamatta, niidenkin merkityksessä on implisiittisesti mukana myös havaitsija, joka kokee aistivaikutelman. Tällöin havaitsija jää periaatteessa geneeriseksi, vaikka kontekstin perusteella ilmaus voidaankin

tulkita esim. niin, että havaitsijana on puhetilanteen osallistuja. Näin käy etenkin jos mukana on tällaista tulkintaa tukevia deiktisiä ilmauksia, esim. *Vesitorni näkyy tänne*. Geneerisesti voidaan käyttää myös havaintoverbejä, esim. nollasubjektirakenteissa *Ilotulituksen näkee rannalta*; *Puheen kuulee tänne* (Löflund 1998: 153–154). Tällöin niiden merkitys tulee lähelle havaittavuusverbejä: ne ilmaisevat ”aistimista ja havaitsemista, joka seuraa automaattisesti, kunhan [...] kokija vain joutuu tiettyyn tilanteeseen tai paikkaan tai toimii tietyllä tavalla” (Jokela 2004: 47), ts. ne kuvaavat objektin tarkoitteen yleistä havaittavuutta jostakin lokaliteetista käsin ja saavat helposti modaalisen merkityksen, jossa ne eivät ilmaise konkreettista aikapaikkaista havaitsemista vaan periaatteellista havaitsemisen mahdollisuutta (’on havaittavissa’). Sitä vastoin havainnointiverbit – kuten agentiiviset verbit yleensäkin (ks. Vilkuna 1992: 174, Laitinen 1995: 339–340) – eivät erityisen luontevasti sovi tällaiseen käyttöön (*Täältä näkee vesitornin* vs. *?Täältä katsoo vesitornia*). Niiden käyttö geneerisessä merkityksessä on kyllä mahdollista erilaisissa geneerisyyttä suosivissa konstruktioissa (esim. *Sitä katsoo vesitornia ja miettii maailman menoa*), mutta tällöin ilmaistavana ei ole yleinen aistilla havaittavuus.

Itse aistihavainnon luonne on jokseenkin samanlainen havaintoverbeissä ja havaittavuusverbeissä (esim. *kuulla* ~ *kuulua*, *nähdä* ~ *näkyä*), sillä molemmat ilmaisevat epäagentiivista aistihavaintoa, jossa havaitsija on kokijan roolissa. Varsin toisenlaisia ovat havainnointiverbit (esim. *katsoa*, *haistella*, *kuunnella*), joiden yhteydessä havaitsijan roolissa yhdistyy agentin ja kokijan piirteitä. Ylipäätään aistihavaintosuhteessa havaitsijana on oltava elollinen olio, jonka aktiivisena alueena (termistä ks. Langacker 1991: luku 7) aistihavaintosuhteessa toimii se aistielin, jonka avulla aistimus tapahtuu. Esimerkiksi näköaistimuksessa aktiivisena alueena ovat silmät ja kuuloaistimuksessa korvat. Aistihavainnon kohdetta koskeva tulkinta sen sijaan voi vaihdella suurestikin: kohteena voi olla konkreettinen olio (*Näin koiran*), tapahtuma (*Näin koirien tappelun*) tai jonkinlainen aines (*Näin valoa*). Aistihavaintoon voi liittyä varsinaisen havaitsemisen lisäksi myös muu havaitsemiseen perustuva mentaalinen operaatio (esim. päättely), ja tällöin aistihavainnon kohteeksi voidaan esittää myös abstrakti asia, kuten lauseissa *Näin kellosta ajan*, *Näin, että hän oli itkenyt* ja *Näin lehdestä, että serkkusi oli kuollut* (erityyppisistä havainnon kohteista ks. Dik ja Hengeveld 1991).

Havainnon kohteeksi voidaan monilla aistialueilla esittää jonkin konkreettisen olion asemesta tämän olion aikaansaama ärsykesignaali. Niinpä voidaan – suunnilleen samaa tarkoittaen – sanoa yhtä hyvin *Kuulin ulkona talitiaisena* kuin *Kuulin ulkona talitiaisena viserryksen* tai *Haistoin kaapissa homejuuston* kuin *Haistoin kaapissa homejuuston tuoksun*. Klaus-Uwe Panther ja Linda Thornburg (2003: 225–229) esittävät, että monissa (englannin) aistihavaintoilmauksissa puhutaan kirjaimellisesti aistiärsykkeestä vaikka tarkoitetaan ärsykeen aiheuttajaa. Näin käy esimerkiksi silloin, kun esitetään kysymys *Mikä tuo ääni on?* ja odotetaan vastaukseksi sentyyppistä lausetta kuin *Se on orava* (eikä esim. lausetta *Se on naksuva ääni*) huolimatta siitä, että kirjaimellisesti on kysytty äänestä itsestään eikä sen aiheuttajasta. Panther ja Thornburg katsovat tämänkaltaisten ilmausten sisältävän metonymiaa, jossa aistimus edustaa aistimuksen syytä (PERCEPTUAL EVENT FOR ITS CAUSE). Päinvastaisessa suunnassa esiintyvää metonymiaa voi nähdä sentyyppisissä ilmauksissa kuin *Tyhjässä varastorakennuksessa haisi mädäntynyt kala*, joka ei välttämättä puhu mistään tietystä kalasta vaan voi kuvata pelkkää mädän kalan hajun olemassaoloa.

Panther ja Thornburg (2003) myös huomauttavat, että nimenomaan aistiärsykkeeseen viittaavia ilmauksia esiintyy vain kuulo-, haju- ja maku-aistien alueilla (suomessa esim. *ääni*, *surina*, *kitinä*, *vinkuna*; *haju*, *tuoksu*, *löyhy*; *maku*), kun taas näköaistin alueella vastaavia ilmauksia ei käytetä. Heidän mukaansa tämä saattaa johtua siitä, että näköhavainnon ymmärretään kohdistuvan muita aistimuksia suoremmin havainnon kohteeseen ”itseensä” eikä kohteesta lähtöisin olevaan ärsykesignaaliin. Niinpä esimerkiksi haju-, kuulo- ja maku-aistimuksista voidaan esittää sellaisia kysymyksiä kuin *Mikä on haju ~ ääni ~ maku?*, kun taas näköhavainnon kohteesta voi kysyä vain tyyliin *Mikä tuo on?*. Pantherin ja Thornburgin mukaan ilmiö heijastaa näköaistin ensisijaisuutta muihin aisteihin nähden ja sen ymmärtämistä eräänlaiseksi perusaistiksi, joka tarjoaa suorempaa ulkomaailmaa koskevaa evidenssiä kuin muut aistit. Myös Viberg (2001) katsoo, että näköhavainnon ilmauksilla on erityisasema muihin aisti-ilmauksiin nähden: ne ovat yleensä rakenteeltaan tuntomerkittäviä, ja näköhavaintoa (osin myös kuulohavaintoa) ilmaisevat verbit leviävät usein merkitsemään myös muunlaista aistihavaintoa. Viberg myös huomauttaa, että näköhavainnosta puhuminen on yleensä tuntomerkitön tapa ilmaista asiaa, joka havaitaan monella aistilla yhtä aikaa. Esimerkiksi

lause *Näin haisunäädän hiipivän vuoteeseeni* kertoo näköhavainnosta, mutta jättää auki sen, havaittiinko haisunäätä samanaikaisesti myös muilla aisteilla. Sitä vastoin kuulo- haju- tai tuntoaistimusta kuvaava *Kuulin ~ haistoin ~ tunsin haisunäädän hiipivän vuoteeseeni* tuntuu implikoivan, että näköhavaintoa ei tapahtunut.

4. Suomen aistihavaintoverbit kielitypologian valossa

Kielitypologisessa tutkimuksessaan Viberg (1984: 124–127; 2001: 1295) esittää, että aistihavaintoverbit voidaan jakaa kahteen päätyyppiin: kokijälähtöisiin (*experiencer-based*) ja ilmiölähtöisiin (*phenomenon-based*). Jako perustuu verbien argumenttirakenteeseen siten, että kokijälähtöiset verbit ovat transitiivisia ja ilmiölähtöiset intransitiivisia. Lisäksi kokijälähtöisten verbien argumenttirakenteessa subjekti koodaa kokijaa eli aistihavainnon tekevää havaitsijaa, objekti taas aistihavainnon kohdetta. Ilmiölähtöisten verbien subjekti taas koodaa aistihavainnon kohdetta (ärsykettä), ja kokija jää joko kokonaan argumenttirakenteen ulkopuolelle tai se koodataan obliikvimuotoisella elementillä. Kokijälähtöiset verbit jakautuvat edelleen kahteen pääryhmään, nimittäin agentiivisiin verbeihin, joita edellä olen kutsunut havainnointiverbeiksi, ja epäagentiivisiin verbeihin, joita olen kutsunut havaintoverbeiksi. Havainnointiverbin subjektilla on kokijan lisäksi agentin ominaisuuksia, sillä havainnointi on kontrolloitua ja intentionaalista. Epäagentiivisten havaintoverbien subjektin tarkoite taas on puhtaasti kokija, eräänlainen passiivinen aistiärsyksen vastaanottaja, eikä aistihavainto ole tällöin kontrolloitua.

On helppo huomata, että Vibergin verbijaottelu vastaa suurin piirtein edellä käsittelemääni, alun perin Alho Alhoniemen (1975) esittämää suomen aistihavaintoverbien jaottelua. Eräitä olennaisia eroja kuitenkin on. Vibergin typologiassaan tarkastelemat ilmiölähtöiset verbit ovat hieman eri asia kuin havaittavuusverbeiksi edellä nimittämäni kategoria. Paremmin ne vastaavat niitä suomen verbejä, joita olen kutsunut edellä aistivaikutelmaverbeiksi (tyyppi *näyttää ~ kuulostaa joltakin*). Vibergin ilmiölähtöisten verbien esimerkistöön kuuluvat mm. englanninkieliset lauseet *Peter looked sad*, *Peter sounded sad* ja *The cloth felt soft*, joissa aistittavuuden lisäksi ilmaistaan aistikokemuksen implisiittisessä aistijassa herättämää vaikutelmaa tai aistimuksen pohjalta tehtävää päätelmää (esim. Peterin mielentilasta). Tässä suhteessa verbit eroavat vastaavista suomen kokijälähtöisistä verbeistä, jotka kuvaavat puhtaasti aistimista. Esimerkiksi

englannin kielessä kokijälähtöinen verbi lauseessa *I saw Peter at the bus stop* ilmaisee puhtaasti visuaalisen aistihavainnon tekemistä Peteristä tiettyssä paikassa, kun taas lause *Peter looked sad* ilmaisee havaittavuuden lisäksi myös implisiittisen havaitsija-kokijan vaikutelmaa Peterin mielentilasta.

Toinen mahdollinen ehdokas ilmiölähtöisiksi aistihavaintoverbeiksi olisivatkin suomen havaittavuusverbien tapaiset ilmaukset, jotka kuvaavat puhtaasti aistilla havaittavuutta ilman vaikutelman tai evaluaation lisämerkitystä. Tällaisia verbejä on muissakin kielissä, myös englannissa, josta Viberg tuo paljon esimerkkejä, esim. *Does the scar still show?* 'näkykö arpi vielä', *The flowers smell in the garden* 'kukat tuoksuva puutarhassa' ja *An alarm sounded* 'kuului hälytys'. Tämänäyttypisiä lauseita Vibergin typologiassa ei kuitenkaan käsitellä, eikä niiden mahdollista sisällyttämistä luokitukseen oteta esille. Ainakin suomen osalta lieenee kuitenkin selvää, että juuri tällaiset neutraalia aistilla havaittavuutta ilmaisevat verbit olisivat luontevin vertailukohta kokijälähtöisille verbityypeille.

Suomessa aistihavaintoverbien kolmijako onkin (moniin muihin kieliin nähden) poikkeuksellisen selvä ja symmetrinen: jokaisella aistialueella on olemassa erillinen verbi havaittavuuden, havainnon ja havainnoinnin ilmaisemiseksi. Tosin voi todeta, että havaintoverbeistä *haistaa* ja *maistaa* voidaan tulkita myös agenttiivisesti siten, että ne kuvaavat havainnointia samaan tapaan kuin verbit *haistella* ja *maistella*. Ero näkyy kiinnostavasti objektin sijasta: totaaliobjektin yhteydessä nämä verbit ymmärretään luontevimmin epäagenttiivista aistihavaintoa kuvaaviksi (*Haistoin ruusun, Maistoin keitossa valkosipulin*), partitiiviobjektin yhteydessä taas agenttiivista havainnointia ilmaiseviksi (*Haistoin ruusua, Maistoin valkosipulia*). Tämä on erikoista siihen nähden, että suomen lauseopissa juuri totaaliobjektin on katsottu kuvaavan tilanteen resultatiivisuutta (vastakohtana partitiivin irresultatiivisuudelle) ja siten samalla korkeaa transitiivisuutta (ks. Helasvuo 2001). Näiden aistiverbien objektin sija näyttää kuitenkin toimivan päinvastoin: totaaliobjekti ilmentää agenttiivisuuden puutetta, partitiiviobjekti taas osallistujien välistä agenttiivista vuorovaikutusta (ks. myös Huomo 2002).

Myös johtosuhteiden kannalta suomen aistihavaintoverbien systeemi näyttää varsin säännönmukaiselta. Yleisesti ottaen havaittavuusverbit ja haivainnointiverbit on johdettu havaintoverbeistä, edelliset – *U*-johtimen avulla (esim. *näke-* > *näky-*), jälkimmäiset –*ele*-johtimen avulla (*haista-* > *haistele-*), joskin lähes kaikissa havainnointiverbeissä on myös muuta

johdinainesta (*tunte-* > *tunnustele-*). Poikkeus tähän periaatteeseen ovat hajuaistimusta kuvaavat verbit, joiden systeemissä havaittavuusverbi *haise-* on morfologisesti yksinkertaisin ja toimii kantana sekä havaintoverbille *haista-* että tästä edelleen johdetulle havainnointiverbille *haistele-*. Poikkeuksellinen ryhmä ovat myös näköhavaintoverbit, joiden joukossa havainnointiverbi *katso-* on muodostettu kokonaan eri verbikannasta kuin havaittavuusverbi *näky-* ja havaintoverbi *näke-*. Puhtaasti johtosuhteita tarkastelemalla voisi siis ajatella, että havaintoverbit ovat eräänlainen perusr ryhmä, morfologisesti ja ehkä samalla myös semanttisesti aistiverbien tuntomerkitön kategoria. Merkitykseltään havaintoverbit sijaitsevatkin havaittavuus- ja havainnointiverbien välissä, sillä niillä on molempien kanssa yhteisiä merkityspiirteitä: niitä yhdistää havaittavuusverbeihin epäagentiivisuus ja havaintoverbeihin se, että ne koodaavat argumenttirakenteeseensa sekä havaitsijan että havainnon kohteen.

Se, että juuri hajuhavaintoa kuvaavien verbien välisissä johtosuhteissa havaittavuusverbi toimii muiden kantana, saattaa tietysti olla pelkkä sattuma, mutta asialle voi ajatella myös sellaista semanttista motivaatiota, että 'haiseminen' hahmotuu autonomisemmaksi prosessiksi kuin 'näkyminen', 'kuuluminen', 'tuntuminen' tai 'maistuminen', sillä se ei ole samassa määrin riippuvaista tietyn havaitsijan läsnäolosta kuin näiden muiden havaittavuusverbien ilmaisemat prosessit. Tälle ajatukselle voi etsiä tukea muualta syntaksista: rakenteeltaan pelkistyneissä ns. tilalauseissa (ks. ISK: 856–858) *haista-*verbillä on subjektitonta käyttöä, jossa verbi kuvaa tietyissä paikassa vallitsevaa tilaa (*Täällä haisee*); tällöin implikaationa yleensä on, että hajuelämys on epämiellyttävä. Muilla havaintoverbeillä vastaavaa käyttöä ei ole, ja niinpä sellaiset lauseet kuin *?Täällä näkyy / kuuluu / maistuu / tuntuu* ovat selvästi vajavaisia (olisi täsmennettävä, mikä näkyy, kuuluu jne.). Lisäksi yksinkertaisessa SV-rakenteessa *haista-*verbi vaikuttaa autonomisemmalta kuin muut vastaavat havaittavuusverbit, jotka selvemmin implikoivat havaitsijan olemassaolon ja näiden kahden osallistujan välisen vuorovaikutussuhteen. Esimerkiksi lause *Tuo eläin haisee* kuvaa sellaisenaan eläimen ominaisuutta (pahanhajuisuus) toisin kuin *Tuo eläin näkyy* (Mihin? Kenelle?) tai täysin elliptiset *?Tuo eläin kuuluu / tuntuu / maistuu*. Voidaan siis hyvin ajatella, että juuri 'haiseminen' hahmotetaan autonomisempana signaaliaineksen erittämisenä kuin muunlainen havaittavuus, ja tämä puolestaan saattaa motivoida hajuaistimusta ilmaisevien asitihavaintoverbien keskinäisiä johtosuhteita.

5. Havaintoverbien aspektuaalisesta luonteesta ja niiden argumenttien merkinnästä

Viberg (2001: 1296) kiinnittää huomiota myös aistihavaintoverbien aspektuaaliin ominaisuuksiin. Hän toteaa, että varsinkin havaintoverbit ovat useissa kielissä aspektiltaan kaksitulkintaisia. Esimerkiksi englannin näköhavaintoverbi *see* voi ilmaista yhtä hyvin hetkellistä inkoatiivista muutosta ('huomata näköaistilla') kuin jatkuvaa aistihavaintoakin. Lisäksi Viberg toteaa, että juuri havaintoverbit useissa kielissä merkitsevät argumenttinsa poikkeavasti, esimerkiksi subjektin datiivisijalla. Agentiiviset havainnointiverbit taas ovat aspektiltaan atelisia, intransitiiviset havaittavuusverbit taas staattisia. Molemmat tyypit edustavat siten rajaamatonta aspektia, joskin niitä erottaa toisistaan dynaamisuuden ja staattisuuden vastakohtaisuus. Havainnointi edellyttää osallistujien välillä (ainakin havainnoijan taholta) jatkuvaa aktiivista vuorovaikutusta, havaittavuus taas on ajassa staattisena jatkuvaa potentiaalista havaitsemista. Huomattakoon, että havaittavuusverbit eivät itsessään ilmaise aktuaalista vaan ainoastaan potentiaalista aistihavaintoa: ne kertovat, että niiden subjektin tarkoite on havaittavissa, mutta eivät sitä, havaitseeko joku sen todella.

Suomessa aspektia ilmaistaan tunnetusti transitiivilauseessa objektin sijalla (yksityiskohtaisin kuvaus aiheesta on Leino 1991, erilaisista ongelmatapauksista ks. Huomo 2006a). Niinpä ainakin transitiivisten havainto- ja havainnointiverbien aspektitulkintaa voidaan ajatella ilmaistavan myös objektin sijan avulla. Objektin sijojen käyttöön aistihavaintoverbien yhteydessä kuitenkin liittyy monenlaisia poikkeavuuksia. Edellä jo mainitsin sen seikan, että havaintoverbit *haistaa* ja *maistaa* ilmaisevat totaaliobjektin yhteydessä epäagentiivista havaintoa, mutta voivat saada agenttiivisen tulkinnan partitiiviobjektin yhteydessä. Tämä ei kuitenkaan ole ainoa aistihavaintoverbeihin liittyvä objektin sijaa koskeva erikoisuus. Se suomen objektin perussääntö, jonka mukaan totaaliobjekti kuvaa rajattua ja partitiiviobjekti rajaamatonta tilannetta, toimii ainoastaan agenttiivisissa havaintoverbeissä, joiden kuvaama tilanne voidaan rajata totaaliobjektia käyttämällä: *Katsoin elokuvaa / elokuvan, Kuuntelin kuunnelmaa / kuunnelman*. Tämä on mahdollista silloin, kun havainnon kohteena on ajassa kuluva kokonaisuus tai esitys, jolla on alku- ja loppupiste. Haju-, tunto- ja makuaistimuksen ilmauksille edellisen kaltaisia konteksteja on vaikeampi keksiä, sillä näillä aisteilla ei yleensä havainnoida esityksiä

tms. kohteita, joilla olisi kesto; esimerkiksi sellainen lause kuin *Eteisessä isäntäväen koira haisteli minut [pro minua] ja alkoi sitten heiluttaa häntäänsä* lienee kuitenkin aivan mahdollinen, sillä siinä 'haistelemisen' on kertaluonteinen suoritus. Totaaliobjekti vaatii kuitenkin havainnointiverbin yhteydessä aina jonkinlaista erikoistulkintaa, sillä perusluonteeltaan nämä verbit ovat ateleisia.

Havaintoverbit taas ovat objektin sijamerkinnän kannalta ongelmallisempia. Vaikka ne ovat aspektuaalisesti kaksikasvoisia, niiden objektin sijamerkintä ei heijasta aspektitulkintaa vaan on tavallisesti totaaliobjekti. Partitiiviobjektin voivat niiden yhteydessä motivoida vain kvantiteettitai polaarisuusseikat, ei aspekti. Niinpä lause *Näin hänet* voi tarkoittaa yhtä hyvin inkoatiivista ja siten punktuaalista 'näköaistilla huomaamista' (*Näin hänet kun hän tuli ulos kaupasta*) kuin jatkuvaa näköhavaintoakin (*Näin hänet koko ajan kun hän seisoj pysäkillä*). Vastaavasti verbi *kuulla* voi esiintyä niin inkoatiivisena (*Metsässä kävellessäni kuulin äkkiä satakielen laulun*) kuin kontinuaatiivisenakin (*Metsässä kävellessäni kuulin koko ajan satakielen laulun*), eikä objektin sija heijasta tarkoitettua aspektitulkintaa.

Tällaisia verbejä on Terho Itkosen (1976) ehdotuksesta kutsuttu *kvasi-resultatiivisiksi*, sillä ne käyttäytyvät resultatiiviverbien tavoin silloinkin, kun ne ilmaisevat ajallisesti rajaamatonta tilannetta. Aistihavaintoverbien lisäksi kvasiresultatiiviverbeihin kuuluvat monet mentaaliset ja toisaalta lokaalisia suhteita kuvaavat staattiset verbit, esim. *tietää, tuntee, osata, sisältää ja omistaa*. Kvasiresultatiivisuusilmiölle on fennistiikassa annettu useita selityksiä, joita käsittelevät mm. Leino (1991) ja Huumo (2001 ja 2002). Näihin selityksiin sen enempää paneutumatta voi todeta, että argumenttiansa sijamerkinnän kannalta suomen havaintoverbit edustavat poikkeamaa yleissäännöstä, mutta toisin kuin Vibergin käsittelemät tapaukset ne eivät merkitse poikkeavalla tavalla subjektiaan vaan nimenomaan objektin. Siinä missä monet Vibergin tutkimat kielet yhdistävät havaintoverbit muihin epäagentiivisiin kokijasubjektisiin verbeihin käyttämällä niiden yhteydessä datiivisubjektia, suomi siis toteuttaa näiden verbien argumenttien poikkeuksellista sijamerkintää objektin sijassa, jolloin ne yhdistyvät muihin kvasiresultatiivisiin verbeihin.

6. Aistihavaintoverbien kieliopillisesta erityislaadusta

Olen käsitellyt edellä suomen aistihavaintoverbien systeemiä eri näkö-kulmista ja osin vertailemalla sitä Vibergin (1984, 2001) esittämään aistihavaintoverbien typologiseen luokitteluun. Monissa kielissä todettu aistihavaintoverbien kieliopillinen poikkeuksellisuus näkyy myös suomessa etenkin havaintoverbien objektin sijamerkinnessä, joka ei noudata yleisiä kieliopillisiä periaatteita. Toinen kiinnostava syntaktis-semanttinen poikkeavuus, jota en vielä ole käsitellyt, on havaittavuusverbien käyttäytyminen ns. nollapersoonalauseita muistuttavissa ilmauksissa (yleisesti ks. Laitinen 1995, aistiverbien kannalta Huumo 2006b). Nolla-subjektilauseiden yleistä tehtävää ilmentää vaikkapa lauseiden *Suomessa vieras joutuu saunaan* (ilmisubjekti) ja *Suomessa joutuu saunaan* (nollasubjekti) välinen suhde: ensimmäisessä lauseessa 'saunaan joutujaa' ilmaisee ilmisubjekti, jälkimmäisessä geneerinen nolla. Näillä on siis sama rooli kuvattavassa tilanteessa. Havaittavuusverbien poikkeavuus nollasubjektirakenteessa liittyy juuri oletetun nollan rooliin kuvattavassa tilanteessa: oletettu nollasubjekti ei olekaan samassa semanttisessa roolissa kuin havaittavuusverbien ilmisubjekti, joka ilmaisee aistihavainnon kohdetta, vaan se hahmottuu havaitsijaksi. Esimerkiksi ilmisubjektillinen lause *Kalliolta majakka näkyy merelle* eroaa tässä ilmisubjektittomasta lauseesta *Kalliolta näkyy merelle*; jälkimmäisessä oletetun nollan roolina ei ole havainnon kohde vaan implisiittinen havaitsija, ja lause ymmärretään luontevimmin merkityksessä 'kuka tahansa kalliolla oleva näkee merelle' (Huumo 2006b). Aistihavaintoverbien kieliopillinen käyttäytyminen on siis monessakin suhteessa varsin poikkeuksellista.

Edellä tehdyn suomen kielen aistihavaintoverbien tarkastelun tärkein anti lienee kuitenkin sen seikan osoittaminen, että Vibergin ilmiölähetoisinä verbeinä käsittelemät ilmaukset (tyyppi *John looks sad* tai *The cloth felt soft*) eivät ole semanttisesti neutraali tapa ilmaista jonkin olion havaittavuutta tai havaittavissa olemista, sillä ne tuovat ilmaukseen mukaan havaitsijan aistivaikutelman tai arvostelman. Ne eivät siis vastaa transitiivisia havaintoverbejä näiden neutraalin havaittavissa olemisen merkitystä ilmaisevina vastineina – niitä paremmin tällaiseen vertailuun sopivia vastineita olisivat suomen havaittavuusverbejä (*näkyä, kuulua, haista, maistua, tuntua*) eri kielissä vastaavat ilmaukset. Saattaa kuitenkin olla, ettei tällaista merkitystä kuvaavien ilmausten asema ole muissa kielissä niin ilmeinen ja vahva kuin suomessa. Esimerkiksi englannissa

tällaisia aistimuksia kuvaavat näkö- ja kuuloaistimusverbit *show* ja *sound* ovat käytöltään hyvin marginaalisia, eikä niitä läheskään aina voi käyttää suomen *näkyä*- tai *kuulua*-verbien käännösvastatineina. Sama näyttäisi koskevan viroa, jossa näkö- ja kuuloaistilla havaittavuutta ilmaisevat verbit *paistma* tai *kostma* lienevät käytöltään huomattavasti suppea-alaisempia kuin suomen *näkyä* ja *kuulua*, ja tällaisia merkityksiä ilmaistaan konteksteittäin eri keinoilla ja konstruktioilla (*on näha* ~ *kuulda*).

Lähteet

- Alhoniemi, Alho 1975.** Eräistä suomen paikallissijojen keskeisistä käyttötavoista. – Sananjalka 17. Turku, 5–24.
- Dik, Simon, Kees Hengeveld 1991.** The hierarchical structure of the clause and the typology of perception-verb complements. – Linguistics 29, 231–259.
- Edelman, Gerald M., Giulio Tononi 2000.** A universe of consciousness: How matter becomes imagination. New York: Basic Books.
- Helasvuo, Marja-Liisa 2001.** Syntax in the making: The emergence of syntactic units in Finnish conversation. (= Studies in discourse and grammar 9.) Amsterdam: John Benjamins.
- Huumo, Tuomas 2001.** Kvasiresultatiivilauseet: Esimerkki dynaamisesta subjektiivisesta käsitteistyksestä. – Puhe ja kieli 21: 2, 85–101.
- Huumo, Tuomas 2002.** Mikä kielen mielestä on tuloksellista? Polysemian silta resultatiivisuudesta kvasiresultatiivisuuteen. – Äidinkielen merkitykset. Toim. Ilona Herlin, Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen ja Tiina Onikki-Rantajääskö. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 534–555.
- Huumo, Tuomas 2005.** Kognition kieli: miten suomen kieli käsitteistää aistihavainnon. – Sananjalka 47. Turku, 7–41.
- Huumo, Tuomas 2006a.** Kvantiteetti ja aika I: suomen objektin ja subjektin sijamerkintä nominaalisen aspektin näkökulmasta. – Virittäjä 110: 4, 504–535.
- Huumo, Tuomas 2006b.** ”Kalliolta näkyy merelle – nollasubjekttilause vai subjektiton tilalause?” – Kohtauspaikkana kieli. Näkökulmia persoonaan, muutoksiin ja valintoihin. Toim. Taru Nordlund, Tiina Onikki-Rantajääskö, Toni Suutari. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ISK** = Auli Hakulinen (päätoimittaja), Maria Vilkuna, Riita Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004. Iso suomen kielioppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Itkonen, Terho. 1976.** Erään sijamuodon ongelmia. (= Opuscula Instituti linguae Fennicae, Universitas Helsingiensis 53.) Helsinki.

- Jokela, Hanna 2004.** Geneerinen nollasubjektilause suomessa ja virossa. Pro gradu – tutkielma. Turun yliopisto, suomen kieli.
- Kirsner, Robert S., Sandra A. Thompson 1976.** The role of pragmatic inference in semantics: A study of sensory verb complements in English. – *Glossa* 10: 2, 200–240.
- Laitinen, Lea 1995.** Nollapersoona. – *Virittäjä* 99: 3, 337–358.
- Langacker, Ronald 1991.** Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Leino, Pentti 1991.** Lauseet ja tilanteet. Suomen objektin ongelmia. (= Suomi 160.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Löflund, Juhani 1998.** Suomen kirjoitetun yleiskielen passiivi. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Pajunen, Anneli 2001.** Argumenttirakenne. Asiantilojen luokitus ja verbien käyttäytyminen suomen kielessä. (= Suomi 187.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Panther, Klaus-Uwe ja Linda Thornburg 2003.** The effect for cause metonymy in English grammar. – *Metaphor and Metonymy in the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Ed. by Antonio Barcelona. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Talmy, Leonard 2000.** Toward a Cognitive Semantics. Vol. I: Concept Structuring Systems. Cambridge: MIT Press.
- Viberg, Åke 1984.** The verbs of perception: A typological study. – *Linguistics* 21, 123–163.
- Viberg, Åke 2001.** Verbs of perception. – *Language typology and linguistic universals*. Vol. 2. Ed. by Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible. Berlin: Walter de Gruyter, 1249–1309.
- Vilkuna, Maria 1992.** Referenssi ja määräisyys suomenkielisten tekstien tulkinassa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Remarks on the Finnish verbs of perception

Tuomas Huumo

This study deals with the Finnish verbs of perception from the viewpoints of cognitive linguistics and language typology. As cognitive linguistics emphasizes the role of a human conceptualizer in the meaning structure of language, verbs of perception are a promising area of study for it, since these verbs designate the very cognitive interaction between a human being and the surrounding world. A crucial factor in the meaning of perception verbs is subjectivity and the construal of the situation from a particular viewpoint, with which the conceptualizer identifies. An especially interesting question is whether the perspective of the conceptualizer is identical to the perspective of the perceiver (i.e., the referent of the subject of most perception verbs) or whether the conceptualizer selects an objective, external perspective to the perceptive relationship. This difference has crucial consequences for the understood implicativity of perception verbs, i.e. whether the presence or perceptibility of the stimulus is part of the conceptualizer's reality as well, or whether it is just part of the experience of the perceiver. For example, in a sentence like *He saw a green elephant*, the presence of the elephant in the speaker's reality depends on whether the speaker construes the situation objectively (from an external viewpoint) or subjectively (from the viewpoint of the perceiver). In the latter case, the conceptualizer identifies with the perceiver and indicates his or her perceptual experience only, without being committed to the existence of the elephant in reality.

From the perspective of language typology, the division of labour between the Finnish perception verbs is very clear-cut. Each sense modality is expressed by separate verbs, and within each sense modality a distinction is drawn between intransitive ('be visible', 'be audible'), transitive non-agentive ('see', 'hear') and transitive agentive ('look/watch', 'listen') perception. It is typologically rather common that the nominal arguments of perception verbs are marked exceptionally. In many languages the argument carrying exceptional case marking is the subject (often a dative subject), reflecting its role as an experiencer. In Finnish, however, it is the object of non-agentive perception verbs that is marked exceptionally. These verbs take the so-called total object (morphologically marked with the genitive, the nominative or the accusative) instead of the partitive object, which is canonically

associated with low transitivity and unbounded, irresultative aspect. In contrast, Finnish agentive perception verbs take the partitive object as expected, because, although they are agentive, they designate aspectually unbounded situations. What is exceptional, then, is the use of the total object with the non-agentive perception verbs, since these are low in transitivity and often indicate aspectually unbounded situations.

Keywords: syntax, semantics, cognitive linguistics, lexical semantics

Tuomas Johannes Huumo
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu
tuomas.huumo@ut.ee

MITTESUFIKSAALNE DEMINUTIIVITULETUS EESTI KEELES¹

PETAR KEHAYOV, ROGIER BLOKLAND

Annotatsioon. Eesti keeles on deminutiivsõnavara moodustamise põhivahendiks sufiksaalne tuletus. Artiklis vaatleme teisi, marginaalsemaid vahendeid, mille abil on eesti keeles tuletatud deminutiivseid sõnu. Sellised marginaalsemad vahendid on häälikuvaheldus (*i*-hääliku sisestamine tüvesse, tüve ja sufiksi vahele ja sufiksi sisse ning mittepalataalse konsonandi asendus *ś*-foneemiga), lühendamine (desufiksatsioon ja omastavavormi leksikaliseerimine) ja geminatsioon. Nende vahendite iseloomustamiseks kasutame koondterminit *mittesufiksaalne tuletus*. Nende vahenditega moodustatud uued tähendused langevad kokku Jurafsky (1996) deminutiivide universaalliigituses esinevate tähendustega. Kokkulangevusest järeldub, et mainitud vahendite põhifunktsiooniks on olnud tuletada deminutiivsõnu. Tuletusjuhtude hulga põhjal võib rääkida süsteemsest tuletusmallist vähemalt kolme vahendi puhul. Need on *i*-hääliku sisestamine tüvesse, omastavavormi leksikaliseerimine ja geminatsioon, millede teke ja areng on seotud eesti keele üldise morfofonoloogilise kulumisega. Kuna need tuletusvahendid on sufiksaalse tuletusega võrreldes morfotaktiliselt vähem läbipaistvad, sobivad nad paremini eesti keele tüpoloogilise muutuse üldise suunaga.

Võtmesõnad: semantika, polüseemia, sõnatuletus, deminutiivsõnavara, eesti keel

1. Sissejuhatavad märkused

Eesti keele mittesufiksaalne deminutiivituletus on valdkond, millest puudub siiani põhjalikum ülevaade. Kahjuks ei ole ka käesolevas artiklis esitatud materjal süstemaatiliselt kogutud. Põhiosa sellest pärineb Andrus Saareste ja Julius Mägist 20. sajandi esimesel poolel ilmunud töödest. Tollal lähtus eesti sõnamoodustuse uurimine enamasti keelekorraldusli-

¹ Artikli valmimist on osaliselt toetanud Eesti Teadusfondi grant „Lauseliikmed ja lausetüübid eesti keeles”.

kest kaalutlustest (vt Kasik, Vare, Kerge 2003: 49–50). Uuriti erinevaid sõnamoodustusvõimalusi ja arutleti nende kasutuskõlblikkuse üle. Kuid seoses kunstliku sõnaloo aktuaalsusega uuriti ka perifeerseid ja eba-produktiivseid sõnamoodustusviise. Taheti saada terviklikku pilti nendest loomulikest võimalustest, mis leksikoni rikastamiseks saadaval on. Sajandi teisel poolel seevastu kujunesid keskseteks uurimisobjektideks sõnamoodustuse struktuurimallid, protsesside regulaarsus ja tuletussufiksitate funktsioon tuletusprotsessides (Kasik, Vare, Kerge 2003: 51). Seega nihkus tähelepanu regulaarsete protsesside suunas ning perifeersemad ja morfotaktiliselt vähem läbipaistvad tuletusprotsessid langesid tähelepanu keskpunktist välja. Eesmärgiks kujunes nende morfeemi- ja allomorfireeglite formuleerimine, mille abil saaks uute sõnade moodustamist täpsemalt ennustada. Ilmus rida üldisi sõnamoodustuskäsitlusi (Vare 1981, 1984, EKG 1995, Kasik 2004), mis käsitlesid muu hulgas ka deminutiivsõnade moodustamist. Domineerivaks jäi aga vormikeskne lähenemine, kus uuriti mõne etteantud moodustuselemendi funktsioone. Seetõttu ei ole seni ühtegi eriuurimust eesti keele deminutiivituletuse kohta, see-eest võib leida palju uurimusi selliste sufiksitate kohta, mis muu kõrval väljendavad ka deminutiivsust (vt nt Kont 1957, Norvik 1959, Viires 1960).

Käesolev uurimus on funktsioonikeskne. Püüame esmalt esile tuua kõik mitesufiksaalsed deminutiivituletuse vahendid eesti keeles ja seejärel empiiriliselt tõestada, et nende vahendite peamiseks ülesandeks keeles on olnud tuletada deminutiivseid sõnu. Alguses koondame ühte Saareste, Mägiste ja meie endi kogutud materjali ja püüame seda organiseerida formaalsete tunnuste järgi. Seejärel püüame tõestada, et tegemist on deminutiivse sõnavaraga, toetudes D. Jurafsky (1996) polüseemia mudelile, mis esitab universaalse hüpoteesi võimalike tähendusarengute kohta deminutiivses domeenis. Uurimuse üldisem eesmärk on kasutada Saareste ja Mägiste mitme aastakümne taguseid tähelepanekuid selleks, et juhtida tähelepanu produktiivsest ja morfotaktiliselt läbipaistvast sõnatuletusest kõrvale ja niiviisi avardada tänapäeva derivatsioonialases uurimistöös valitsevat lingvistilist mõtteviisi. Sama eesmärgi teenistuses kasutame eesti keele kirjelduses harva esinevaid mõisteid *infiks* ja *interfiks*. Need mõisted järeldame materjalist endast pikemalt nende sisu üle arutlemata, jättes niiviisi tulevastele uurimustele otsustada, kas nende kasutamine antud kontekstis on õigustatud või mitte. Kuna põhiorhk on funktsioonil, jääb vormilise külje käsitlus oma detailsuse poolest ebaühtlaseks.

Töö ei võta arvesse deminutiivverbe. Seega jääb käsitlusest välja selline produktiivne rühm nagu eesti keele häälikusümboolsed ja onomatopoeetilised verbid (vt Põlma 1967). Deminutiivide mitesufiksaalsest tuletamisest rääkides peame silmas just nimelt tuletamist mõiste kõige traditsioonilisemas tähenduses ehk sellist protsessi, mille puhul kindlast ja äratuntavast alussõnast moodustatakse uus lekseem (vt Bussmann 1996: 120). Kuna häälikusümboolsed ja onomatopoeetilised verbid seda kriteeriumi ei rahulda, ei kuulu nende käsitelu sinne töö ülesannete hulka.

Funktsionaalne kategooria DEMINUTIIV on tekitanud keeleteaduslikus kirjanduses palju segadust. Varasemad uurimused püüdsid taandada deminutiiviafiksiti konkreetsemaid funktsioone mingile abstraktssele tähendusele, mis suudaks neid kõiki enda alla haarata. Äärmuslik näide selle kohta on K. Brugmanni indoeuroopa deminutiivse *go*-sufiksi rekonstruktsioon. See sufiks pidi algselt märkima üksnes seda, et tuletis tähistab midagi alussõnaga sarnast² (Brugmann 1889: 247). Hiljem loobuti abstrahermiskatsetest ja keskenduti sellise konkreetse tähenduse otsimisele, mille ülejäänud tähendused võisid baseeruda. W. Dressler ja L. Merlini Barbaresi (1994) näiteks eristavad ühte semantilist ja ühte pragmaatilist baastähendust. Nende arvates saab deminutiivide denotatiivset semantikat tuletada baasmõistest VÄIKE, deminutiivide pragmaatiliseks baastähenduseks on aga EBATÕSINE (*non-serious*: vt Dressler, Merlini Barbaresi 1994: 116, 144, 153). Jurafsky (1996) seevastu tuletab kõik deminutiivide tähendused ühestainsast baastähendusest, milleks on LAPS. Käesolev uurimus tugineb Jurafsky uurimusel, mis põhineb palju suuremal keeltevalikul kui Dressleri ja Merlini Barbaresi oma ning seletab kõikide eritähenduste tekkimist ühe lihtsa kognitiivse mudeli raames.

Peatükkides 2–5 esitame kõik potentsiaalsed mitesufiksaalse deminutiivituletuse vahendid. Peatükis 6 aga tõestame Jurafsky mudelit kasutades, et esitatud vahendite põhifunktsiooniks on olnud markeerida deminutiivseid tähendusi.

² „-go- trat an Subst. und Adj., ohne deren Redetheilcharakter zu ändern, so an, dass das neugebildete Wort ungefähr bedeutete ‘so etwas wie das Grundwort’ oder ‘nur etwas Ähnliches wie das Grundwort’..” (Brugmann 1889: 247).

2. Häälikuvaheldus

Häälikuvaheldus on kõige omasem onomatopeetiliste verbide moodustamisele (vrd *sasisema – sisisema – sosisema – susisema – säsisema – sus-sitama*; vt Veldi 1988: 55). Muutuva kvaliteedi märkija kohta on kasutatud mitut terminit – nt *affective morpheme* (Bolinger 1950) või *phonaestheme* (Firth 1930, viidatud Firth 1964: 39 kaudu). Soome keeleteaduses on seda tüüpi tüveallomorfiat põhjalikult analüüsitud; R. Anttila (1976) nimetab nähtust *sisefleksiooniks*, A. Räisänen (1978) aga *tüvesiseseks derivatsiooniks*. Eesti keeles kuulub nähtuse põhjalik käsitlus E. Veldile (1988). Tema järgi toimib sõnamoodustus mittedeskriptiivses sõnavaras morfeemi tasandil, deskriptiivses aga morfeemivariandi tasandil (Veldi 1988: 58).

Järgnevalt aga tegeleme sellise häälikuvaheldusega, millel on kindlam iseloom. Alapeatükkides 2.1 ja 2.2 toodud sõnapaare eristab muust deskriptiivsest sõnavarast asjaolu, et nende puhul saab öelda, kumb sõna on alussõna ja kumb derivaat.

Teatavasti on paljudes keeltes kõrge ja/või eespoolne artikulatsioon seostatav deminutiivse tähendusega (Ultan 1978). Eesti keeles õnnestus leida kaks kvalitatiivset vaheldust, kus artikulatsiooni kõrgemaks ja/või eespoolsemaks muutes on tuletatud deminutiivseid sõnu:

(N)	(D)
(V) mis tahes muu vokaal	→ /i/ kõrge eespoolne illabiaalne vokaal
(C) mittepalataalne konsonant	→ /š/ palataliseeritud sibilant

Eesti keele foneemivaras on foneemid VD ja CD kõrgeimate hulgas. Kõrgus aga on korrelatsioonis põhisagedusega, mis omalt poolt paistab edastavat infot denotaadi väiksuse kohta (vt Ohala 1984).

2.1. Mis tahes muu vokaal → /i/

2.1.1. Infiksina tüve sees³

Foneemi *i* tähendust eesti keeles võib vaadelda kahe seiga valguses. Esiteks esineb *i*-vokaal hüpokoristliku deminutiivisufiksina sellistes sõnades nagu *kiisi* ja *Anni*. Teiseks on selle vokaali markeeritus hästi

³ Infiksi all mõeldakse tavaliselt sõnamoodustusmorfeemi, mis sisestatakse tüvesse (Bussmann 1996: 229–230).

tuntav sellistes eesti sõnades, mis tähendavad 'väike', nagu näiteks *tillu* ja *tsipa*. Peamine erinevus nende kahe *i*-vokaali kasutusviisi vahel seisneb selles, et esimese puhul on võimalik eristada tuletusalust, teise puhul aga tuletusalust ei ole.

Saarestelt on ilmunud artikkel (1940), kus ta käsitleb selliseid sõnu eesti keeles, mille tüves esinev vokaal *-i* eristab neid sama tüve variantidest, kus *-i* asemel on teine vokaal. Saareste toetub O. Jesperseni üldistustele *i*-vokaali võime kohta moodustada sõnu tähendusega 'väike', 'vähene', 'lühike', 'peene', 'nõrk', 'tähtsusetu', 'feminiinne', 'lühiaegne' ja 'kiire'. Igale oma näitele esitab Saareste paariku, mis on muidu sama foneetilise struktuuriga, kuid milles *i* asemel on mõni muu vokaal. See paarik on autori arvates alussõnaks *i*-liste sõnade moodustamisel. Saareste loetleb 23 käändsõna. Esitame siin need koos tema enda pakutud eesti-, ladina- ja prantsuskeelsete tõlgetega. Pikemad Saareste arutlused sõnade tähenduste kohta ning murdelevikut tähistavad lühendid on ära jäetud. Esitusjärjestus on [*i*-line variant] – [tähendus] – [muu türevokaaliga variant] – [tähendus]:

<i>kidur, -a</i>	'nõrk, vähene'	?? ⁴ <i>kadal</i>	'nõrk, lõtv, kehv'
<i>kikas, kikka</i>	'kukk, coq'	<i>kukk, -e</i>	'coq'
<i>kikk, -u</i>	'õhuke ja kitsas leiva- kild, viilak'	<i>kakk, -u</i>	'leib, leivapäts, kook'
<i>kile, -</i>	'(naha või liha) kiud'	? <i>kale, -</i>	'silma kae'
<i>kilu, -</i>	'Clupea sprattus'	<i>kala, -</i>	'piscis'
<i>kipp, -u</i>	'väike kapp, kibu'	?? <i>kapp, -a</i>	'suurem (1½–3½ l) puust, kõrvaga nõu vedeliku tõstmiseks'
<i>kirts, -u, -i</i>	'väike korts'	<i>korts, -u</i>	'volt'
<i>lidu(s)</i>	'allasurutud, mahavajuta- tud olek'	? <i>ladu, -</i>	'laotud virn'
<i>lipp, -i</i>	'õhuke lauake, liistak, vankrikartsa otpulk'	? <i>lapik, -u</i>	'lame, labidakujuline'
<i>lirts, -i, -u</i>	'väheldane pritse, purse'	<i>lorts, -i, -u</i>	'lartsakas, suurem tükk midagi märga'

⁴ Saareste tähistab küsimärgiga neid juhte, kus ta ei ole paarikute ühispäritolus kindel.

<i>niru, -</i>	‘peenem näru, kiud, õhem kalts’	<i>näru ~ naru, -</i>	‘närts, narts, kalts, vilets jäänus’
<i>pine, -</i>	‘kitsas, peenike pael või nõör, mis naiste riietesse tõmmatakse kroogete ja viltide korrashoidmiseks’	<i>pune, -me</i>	‘palmik, keerdside, jäme lõng, kokkukeerutatud osa nõöri jaoks’
<i>piigk, -u</i>	‘peenem koht lõngas’	<i>pank, -a</i>	‘suur tükk’
<i>rida, -</i>	‘ligne’, ‘sõõruaed metsas’	<i>? rada, raja</i>	‘rida, vööt, jalgte, jälg’
<i>risu, -</i>	‘prügi, puru, ränk, rämps’	<i>? rusu, -</i>	‘jämedam puru, varemed’
<i>siba, -</i>	‘mahajäänud rukkiesi, kuru, saba, händ’, ‘kitsas riba põldu või riiet’	<i>? saba, -</i>	‘händ’
<i>sikk, -a, -u</i>	‘(eriti pähkli) kobar’, ‘pähkli tupp, pähkli kihn’	<i>sakk, -u</i>	‘pähkli kobar’
<i>sikk, -u</i>	‘pukk, sokk, isane kits’	<i>sokk, -u</i>	‘pukk, isane kits’
<i>silakas ~ silk, -u</i>	‘räim (Clupea harengus var. Membras L.), eriti soolatult’	<i>? salakas</i>	‘valgeviidikas (Cyprinus alburnus)’, ‘noor ihes (Coregonus las)’
<i>tilk, -a⁵</i>	‘goutte’	<i>? tolk, -a, -u</i>	‘midagi ripnevat, lott’
<i>tillu, -</i>	‘väike lambatall’, ‘emane tall’	<i>tall, -e</i>	‘agneau’
<i>viir, -a, -u</i>	‘jutt, vööt, triip (köver, kumer), rida, veerg’	<i>? voor, -u</i>	‘kohane kord, järjekord’
<i>virn, -a</i>	‘puust varn, pulk seinas riiete riputamiseks’	<i>varn, -a</i>	‘pulk, seinapulk millegi riputamiseks’

Lehitsedes „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatut”, suutsime Saareste nimekirja täiendada veel kuue potentsiaalse sõnapaari võrra. Süstemaatiline otsing selles sõnaraamatus töötab aga osutuda viljakamaks.

⁵ Sõna on levinud ka teistes läänemeresoome keeltes ja Mägist (EEW) pakub ühist läänemeresoome onomatopoeetilist etümoloogiat.

<i>kilts, -u</i>	‘kalts, räbal’	<i>kalts, -u</i>	‘vana katkine riideräbal’
<i>kink, -u</i>	‘väike kõrgendik; ümar keskmise kõrgusega (10–25 m) kungas’	<i>küngas, künka</i>	‘ümara v. ovaalse kujuga kõrgendik, mille suhteline kõrgus on alla 200 m’
<i>lipp, -i</i>	‘väike lapp, lapike’	<i>lapp, -i</i>	‘(väike) tükk mingit õhukest materjali’
<i>nirme, -</i>	‘(peenike) riba, narmas’	<i>narmas, narma</i>	‘lõngaots v. nende kimbuke kanga vm. kudumistoote otsas v. ääres; seda meenutav lõigatud, punutud vm. ribake’
<i>nitsik, -u</i>	‘väike anum, natsik’	<i>natsik, -u</i>	‘väike anum’
<i>vissi, -</i>	kõnek. ‘vasikas, lehm (hellitleva v. lastekeelse nimetusena)’	<i>vasikas, vasika</i>	‘noor veis’

Deminutiivide tuletamist *i*-elemendi abil peab Saareste peamiselt eesti keelele omaseks nähtuseks, vähemal määral leiduvat seda liivi ja soome keeles. Ta ei söanda nimetada sellist tüüpi sõnamoodustust infiksaalseks tuletuseks, kuna selliseid sõnu on eesti keeles väga vähe: „need sõnarinnastused .. võiksid arvesse tulla tüvepaarikutena, milledest üks teine oleks tagavokaalne .. põhikuju, teine aga sellest 1. silbis diminutiivse *i* varal kujundatud diminutiivse varjundiga teine” (Saareste 1940: 103–104). Saareste piirdub ainult kujundamisest, mitte tuletamisest rääkimisega, sest soome-ugri keelte struktuurilisele omapärale mõeldes tundub infiksi abil sõnade tuletamine väga tavatu ideena. Nähtust võib Saareste arvates võrrelda nende tendentsidega eesti keeles, kus foneetilise arengu tõttu on rida muutelõppe kadunud, „... kuid selle kompensatsiooniks on tüvehäälikute astmevaheldus, algselt puhtfoneetiline nähtus, omandanud tähtsaid morfoloogilisi ülesandeid, tekitanud tüves olles eralduslikke diferentse, mis täidavad sisuväljenduslikke ülesandeid” (lk 105).

Saareste väited tunduvad paikapidavatena, kui võtta arvesse, et vähemalt osa toodud näidetest on algupärase *oi*-, *ei*- deminutiivisufiksi tuletised (vt Mägiste 1928). Kuna pärast kontraktsiooni ei olnud deminutiivsus enam järgsilbi sufiksis eksplitsiitselt markeritud, siis ainsaks eksplitsiitseks tähenduse eristajaks sai tüvesisene formant *-i*.

2.1.2. Interfiksina tüve ja sufiksi vahel

Deminutiivtuletiste liigendamine morfeemideks on mõnikord problemaatiline. On juhte, mille puhul on raske öelda, kas vaadeldav segment on sufiksi või tüve osa või ei kuulu mitte kummassegi. Interfiksi all mõeldakse tavaliselt tähenduseta osist, mis tuletise morfeemideks liigendamisel järele jääb (Kudrjajtsev 1994: 29–37). Interfiksi kuju on üldjuhul tingitud kogu lekseemi fonotaktikast, kuid interfiks võib iseseisvuda ja saada tähenduse. Interfiksidel on paljudes keeltes konnotatiivseid ja/või pragmaatilisi tähendusi (Dressler, Merlini Barbaresi 1994: 540–548). Järgmises sõnapaaris on konnotatiivne erinevus vaevu aimatav:

lipits ‘õhuke liistuke, pilpake, plaadike’ *lipats* ‘liistuke, pilpake’

Eesti morfoloogiakirjanduses räägitakse tavaliselt sidevokaalist, mida eristatakse tüvevokaalist. Küsimus, kas toodud näite puhul vaheldub tüve- või sidevokaal, ei ole tegelikult siinkohal oluline. Oluline on pigem vahelduse tüüp morfeemide piiril. Mõnikord erineb tänapäeva kõneleja intuiitiivne liigendus ajaloolise fonoloogia meetoditega tehtavast liigendusest. Järgmiste näidete puhul ütleks praegusaegne kõneleja, et tüvevokaal teise veeru sõnades on vahetatud kolmanda veeru sõnades tähendusliku segmendi vastu:

neutraalne	deminutiivne	deminutiiv-pejoratiivne
<i>mees</i>	<i>meheke</i>	<i>mehike</i>
<i>vend</i>	<i>vennake</i>	<i>vennike</i>

Siin toob *i*-häälik sisse pejoratiivse värvingu. Kuigi sõnas *meheke* toimib teise silbi *e* tänapäeval tüvehäälikuna, on selle kolmanda veeru vaste *i* ajalooliste fonoloogide jaoks tüvevokaalina algupärasem (Tiit-Rein Viitso, suuline teade), kuna ta on artikulaatoorselt lähemal rekonstrueeritud kujule **mēhūt*käinen.

Selline tähendust kujundav vokaalivaheldus on ilmselt olnud kasutusel juba kaua. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu sõnapesas *rumal–rumalik–rumalakas* on esimene sõna neutraalse tähendusega, teine deminutiiv(-pejoratiivse) ja kolmas augmentatiiv-pejoratiivse tähendusega. Tundub, et interfiksi valikul on otsustav tuletussufiksi funk-

sioon. Tuletussufiks (antud juhul *-k* v *-kas*) valib talle sobiva interfiksi (antud juhul *-i-* v *-a-*) konnotatsiooni põhjal, mis vastava interfiksiga kaasas käib.

2.1.3. Sufiksi sees

Teatavasti on eesti keel väga „ikooniline” keel. Eestlane on väidetavalt võimeline vestluse käigus moodustama uusi onomatopoeetilisi sõnu, mis on vestluspartnerile üheselt mõistetavad. Ei ole päris juhuslik, et eesti keeles jõudis keeleuuendusliikumine nii kaugele just sõnavara vallas. Ilmselt nii keeleuudajatele kui ka rahvale tundus selline intuiitivne keeleloomine, mida rahvakeeles harrastati, vastuvõetavana ka kirjakeeles.

Paljutähendusliku märkuse leiame ühest J. Mägiste arvutusest (1932: 287) J. Aaviku vast ilmunud teose „Sada uut tyvisõna” kohta. Mägiste märgib, et Aavikule on omane „teatavate loome elementide kordamine, suffiksistumine”. Selline on ilmselt sõnast *kaunis* abstraherunud *-nis*, mis esineb neologismides *jaunis*, *lurnis*, *sulnis* ja *älnis*. Nendest omadussõnadest on tänapäeval üldises pruugis ainult kolmas ja seegi vaid kõrgstiilis.

Me ei tea, kas Aavik tegutses teadlikult või intuiitivselt. Mõlemal juhul on aga *nis*-sufiksi kasutamine selliste sõnade tuletamiseks, mis pidid tähendama midagi ilusat, malbet ja pehmet, tõestus *i*-vokaali sümboolsest võimest eesti keeles. Kõikides nendes sõnades on tüve sees kas taga- ja/või madal vokaal. On võimalik, et Aavik kasutas selliseid alustüvesid, et säiliks tugev artikulaatorne distant tüvesisese vokaali ja *-i* vahel, nii et viimase konnotatsiooniline jõud tuleks veelgi paremini esile. Veelgi enam, sufiks *-nis* sisaldab peale *i* ka nasaali ja sibilanti – kaks foneemi, mis markeerivad deminutiivsust paljudes keeltes (vt Jurafsky 1996: 534). Selle sufiksi kasutuselevõtmisel on võinud olla ka konkreetseid võõrad eeskujud. Aavik oli tuntud kui läti keele kõla austaja ning läti keeles esineb vastava kujuga sufikseid. Motiividest olenemata kajastuvad Aaviku loometöös teatud keelelised universaalid deminutiivsuse markeerimisel.

Järeldused 2.1 kohta

- 1) Fonoloogilise kulumise tõttu on eesti keeles tekkinud vajadus mingi segmenti abil eristada tüve sees mitte ainult grammatilisi, vaid ka muid tähendusi.

- 2) Morfeemivariant *-i-* lisab nii sufiksina kui ka tüve ja sufiksi piiril ning tüve ja sufiksi sees sõnale deminutiivse tähenduse. Võimalikud positsioonid on järgmised:

a) infiksina	<i>k</i>	-i-	<i>pp</i>	vrđ <i>k-a-pp</i>
b) interfiksina	<i>lip</i>	-i-	<i>ts</i>	vrđ <i>lip-a-ts</i>
c) sufiksina	<i>Emm</i>	-i		vrđ <i>Emm-a</i>
d) sufiksi sees	<i>sul-n</i>	-i-	<i>s</i>	vrđ ? <i>sul-a</i>

- 3) Kahekümne üheksast infiksaalsest näitest asendab vokaal *-i* kahekümnes näites vokaali *-a*. See näitab, et tuletusaluseks sobivad kõige paremini sellised sõnad, mille sisevokaal on *i-* suhtes artikulaatoorselt kõige kontrastsem.

2.2. Mittepalataalne konsonant → /š/

Ultan (1978) on toonud erinevatest keeltest näiteid konsonantide deminutiivsest leenistumisest (nõrgenemisest). Järgmiste eesti sõnade puhul võib ehk oletada samasugust semantiliselt motiveeritud nõrgenemist:

<i>tuss, -i, -u</i>	‘naise suguelund’	<i>tutt, -i</i>	‘omaette hoidev (v kokku seotud) juuksesalk; (püstine) salk’
<i>uso, -</i>	lstk ‘lambatall, lambake’ (Mägiste 1929)	<i>utt, -e</i>	‘emane lammas’

Esimese näite puhul on võinud oma roll olla analoogial sõnaga *tiss* (*tiss, -i* → *tuss, -i*).⁶ Semantiliselt motiveeritud muutus ‘dentaal → palataalne sibilant (või afrikaat)’ ei ole keeletüpoloogiliselt erandlik. Slaavi, balti ja romaani keeltes näiteks käib selle muutusega kaasas teatavate modaaltähenduste inkorporeerimine alussõna semantikasse.

Oma häälikulise koosseisu poolest sarnase rühma moodustavad järgmised neli sõna, mida Mägiste (1929) pidas algupärase *ss*-sufiksi tuletisteks:

<i>kaiss, -u</i>	‘embus, sülelus, kaisutus’	< * <i>kai-(nala)+*-ssoi</i>
<i>jäss, -i</i>	‘jässakas olend või puu’	? < * <i>jä(är)+*-ss</i>

⁶ Kuigi *Tussi* on ka saksa keeles halvustav sõna naise kohta, mistõttu ei ole välistatud saksa laen eesti keeles.

oiss~oisu lstk. 'oinas'

< **oi* *-(nahe)* + **-ssoi*

poiss, -i 'meessoost laps, poeglaps'

< **poi(ka)* + **ssi*

Mägiste märgib, et need vormid on mingil viisil seotud lastekeeleaga, kuna sõnade moodustamine lühendatud tüvest on omane afektiivsele ja lastekeelsele sõnavarale. Ta arvab, et algselt on nad tekkinud hellitusnimedena ning sibilandiline sufiks on algupärane ja selle funktsioon on olnud moodustada afektiivseid ja lastekeelseid sõnu.⁷ Mägiste ei välista ka *ss*-ainese iseseisvumist sellistest vanadest laensõnadest nagu *kass* (? < vene), *kauss* (< läti).

Edasi märgib Mägiste (1929), et eesti keeles on lähedase artikulatsiooni-kohaga foneeme, mille semantiline ülesanne on sarnane palataliseeritud sibilandi omaga. Näiteks võib tuua selliseid lühendtüvega meelitus- või hüüdnimesid, milles esineb mitteetümoloogiline palataliseeritud afrikaat *t's*. Sellised on näiteks *Jants* (vrd *Jaan*), *Tõnts* (vrd *Tõnis*), *Jüts* (vrd *Jüri*), *Velts* (vrd *Vello*), *Lents* (vrd *Leena*, *Helena*), *Lints* (vrd *Liina*). Seesugused kujud võisid tekkida siis, kui sibilandiline morfeemivariant sattus nasaali (või liikvida) kõrvale ja selle tagajärjel tekkis sulg. Teine seletus oleks, et nad on abstrahbeerunud sellistest lühendnimedest nagu *Ants* (vrd *Anti*), *Kats* (vrd *Katrin*) või *Pets* (vrd *Peeter*), mille alus sisaldab dentaalklusiili. Afrikaadiliste meelitusnimede rühma avardamisel on samuti võinud olla mängus mugandatud laennimed. Eesti nimi *Mats* on ilmselt laenatud alamsaksa keelest. Setu murrakus on selliseid nimesid, milledes häälikuline kuju on etümoloogiliselt otseselt tuletatav deminutiivsest morfeemist laenuandjas keeles: *Al'tsi* (< *Альчик* < *Алексей*) (Simm 1980: 93). Lisaks kõigele esineb afrikaat ka eesti lastekeeles, nt *notsu* 'põrsas; siga' (? < *nott* 'ümarmune puupakk, puutomp, ront', murd. 'pekikaste; paks jahukaste'). Ta on produktiivne formant ka eesti slängis: *vants* ('vanamees'), *õlts* ('õlu'), *sõbrants* ('sõbranna').⁸

⁷ Sarnaseid sufikseid on otsitud ka muudes läänemeresoome keeltes: nt vps *vävšäi* 'väimees', krj Salmi *vävšöi* 'väimees', li *ioš* 'oinas', sm Etelä-Pohjanmaa Kurikka *poisu* 'poju' (Mägiste 1928: 156, 184, 201; 1929); vrd ka sellised uued moodustised soome keeles nagu *Hesu* ~ *Hessu* ('Heikki') või *masu* ~ *massu* ('maha').

⁸ Kõikides nendes näidetes esinevat afrikaati tuleb lahus hoida algselt *ts*-sufiksist, mis traditsioonilise rekonstruktsiooni järgi liitus ainult vokaaltüvele ja moodustas peamiselt deskriptiivseid sõnu (vt Lehtisalo 1936: 206, Mägiste 1937, Neetar 1990: 165–166).

Toodud materjali põhjal võib teha järgmised järeldused.

- 1) Näidete vähesuse tõttu on elemendile -s(s) eesti keeles raske omistada deminutiivse morfeemivariandi staatust.
- 2) Nii sibilandiliste kui ka afrikaadiliste sõnade põhiliseks tekkemehhanismiks on analoogia. Erisuguse päritoluga morfofonoloogiline materjal on abstrahbeerunud, moodustades kanoonilise kuju, mis filtreerib analoogiaseaduste alusel kandidaate (protsessi kirjeldus vt Anttila 1975).

3. Lühendamine

Tüve lühendamine on sõnamoodustusviisina kõige omasem lastekeele ja slängi sõnavarale. Kuna neid registreid iseloomustab üldine püüd ökonoomsuse poole, ei saa nende puhul lühendamist kuidagi deminutiivsusega seostada. Lisaks sellele ei erine nende sõnade puhul lühendvorm ja „tuletusalus” tavaliselt millegi muu kui registri poolest. Sellepärast jätame need sõnad käsitlusest välja ja keskendume kahele vähe uuritud lühendustüübile, mille ainsaks ülesandeks, nagu selgub, on tuletada deminutiivseid sõnu.

3.1. Desufiksatsioon

Soome keeles esineb juhtumeid, kus deminutiivisufiksiga tuletatud sõna on tähenduselt neutraalne, selle alussõna aga deminutiivne. Sellised aluse-tuletise paarid, kus formaalne ja funktsionaalne markeeritus on „lahku läinud”, on näiteks *hepo* (dem) – *hevonen* (neutr), *perho* (dem) – *perhonen* (neutr), *kyyhky* (dem) – *kyyhkynen* (neutr), *leivo* (dem) – *leivonen* (neutr), *pulmu* (dem) – *pulmunen* (neutr), *pääsky* (dem) – *pääskynen* (neutr) (Rintala 1980: 880). Nendes paarides on morfoloogiliselt markeerimata vorm markeeritud tähendusega DEMINUTIIVNE, morfoloogiliselt markeeritud vorm on aga selle tähenduse suhtes markeerimata. Eesti üldkeeles leidub selliseid paare vähem; ainsad meile teada olevad on EKSSi järgi:⁹

hobu, - ‘hobune (hrl. poeetilisemas *hobune*, ‘Equus caballus’
stiilis v. liitsõna järelosa: *luu- hobuse*
lehobu, *mänguhobu*)’

⁹ Murretest võib tuua näiteks Lõuna-Eesti *rebo* (dem) – *rebäne* (neutr), mis esindab sama nähtust.

lõo, - luulek. 'lõoke'

lõoke, -se 'lennul kõlavalt laulev
enamasti pruunikirju
avamaastike lind'

pääsu, - 'pääsuke'

pääsuke,
-se 'väike, peam. õhus
elutsev pikkade tiibadega
laululind'

Tuletusaluse kasutussagedus on väiksem tuletise omast, seepärast kõlab ta eesti keeles luulekeelselt ning on emotsionaalselt markeeritud. Sünkroonilisest seisukohast võib nähtust iseloomustada desufiksatsioonina. Tegelikult ei saa rääkida protsessist, mis on vastupidine sufiksaalsele tuletusele, vaid pigem mingist haruldasest leksikaliseerumise liigist. Sufiks *-ne(n)* on soome ja eesti keeles derivatsioonireas viimane (sellele liituvad fleksioonilõpud) ja seetõttu ei saa nendes keeltes selle sufiksi tuletistest moodustada deminutiivseid edasituletisi. Kuna deminutiivse sõna tuletamine sufiksi abil on välistatud, tulevad abiks muud moodustusvahendid. Antud juhul kaotas tuletis deminutiivse varjundi ja seda asendas tüvi.¹⁰ Kõikide toodud soome ja eesti näidete puhul on tüvi aga vana deminutiivisufiksi *-oi*, *-ei* tuletis. Kuna see sufiks on tänapäevakeeltes tunduvalt väiksema sagedusega kui *-ne(n)*, on selliseid vorme, milles ta sisaldub, kergem deminutiivse tähendusega seostada. Konkreetne tõend, et selle sufiksi järeltulijad (soome *-o* ja eesti *-u*) on tänapäeva kõneleja jaoks paremad deminutiivsuse markerid kui *-ne(n)*, on sellised variandid soome keeles, kus tähenduse eristajaks on eelviimane segment, vrd sm *sulhanen* (neutr) ja *sulhonen* (dem).

3.2. Genitiivi tüve leksikaliseerumine

Üheks haruldaseks leksikaliseerumise viisiks eesti keeles on neutraalse tähendusega sõna genitiivivormi muutumine deminutiivseks lekseemiks. Lauses *väike venna tõi õuest vett* esineb genitiivivorm *venna* nominatiivivormi asemel. Seda tüüpi leksikaliseerumist tuleb ette järgmistes sõnades (kuna sõnaraamatud enamikul juhtudel iseseisvunud genitiivivormi eraldi märksõnana ei esita, jätame järgmised paarid ilma sõnaseletusteta):

¹⁰ Näiteid, kus deminutiivne tuletis on asendanud oma alussõna selle neutraalses tähenduses, leidub paljudes Euroopa keeltes (vt Sieberer 1952: 103).

<i>emme</i>	vrđ <i>emm</i>
<i>kevade</i> ¹¹	vrđ <i>kevad</i>
<i>koka</i>	vrđ <i>kokk</i>
<i>linnu</i>	vrđ <i>lind</i>
<i>memme</i>	vrđ <i>memm</i>
<i>muti</i> ¹²	vrđ <i>mutt</i>
<i>poja</i>	vrđ <i>poeg</i>
<i>sõbra</i>	vrđ <i>sõber</i>
<i>tita</i>	vrđ <i>titt</i>
<i>ute</i>	vrđ <i>utt</i>
<i>velje</i>	vrđ <i>veli</i>
<i>venna</i>	vrđ <i>vend</i>
<i>värvu</i>	vrđ <i>värb</i>
<i>õlle</i>	vrđ <i>õlu</i>

Nende näidete leksikaliseerumise aste on erinev. Võib oletada, et keskmise kõneleja jaoks on *emme* palju tavakohasem kuju kui nt *õlle*.

Sellised iseseisvunud käändevormid on tõmmanud endale keeleteadlaste tähelepanu juba 1920. aastatel (esimesena Mägiste 1928: 33–36). Saareste (1929, 1930) on ajakirja Eesti Keel veergudel esinenud väitega, et *a*-lõpulistest sõnades (nagu *koka* ja *sõbra* üleval) on häälik *-a* feminiinne lõpptunnus.¹³ Sellele vastab J. Mägiste, et ta ei näe põhjust pidada neid *a*-lõpulisi sõnu feminiinseteks vormideks, sest kuidas muidu saaks seletada sõnakuju *poja* esinemist. Mägiste arvates on siin toimunud lihtsalt genitiivitüve üldistumine (Mägiste 1930, vt ka Mägiste 1928–1929). Mõlemad uurijad juhivad tähelepanu asjaolule, et selline üldistumine on märgatav ka adjektiivide *kehva* (< *kehv*), *lahja* (üldistunud) ja *vahva* (üldistunud) puhul. Nende adjektiivide puhul on genitiivivormi üldistumise põhjuseks ilmselt püüdlus artikulaatorse lihtsuse poole. Sõna lõpus on raske hääldada ühendit *-hv*; sama tüüpi lihtsustamist on tunda tänapäeva kõnekeeles, kui me *kohv* asemel kuuleme *kohvi*. Genitiivivormi iseseisvumist esineb ka *u*-tüvelistes hellitusnimedes, nagu näiteks *Maidu* (vrđ *Mait*), *Priidu* (vrđ

¹¹ Kuid *kevade* võib ka olla aega väljendav vana lokatiivne essiiv; vrđ *täna hommiku*, *mineva sügise* (vt Kettunen 1960: 119).

¹² *Muti* on saksa laen (vt Raun 1982), kuid sünkroonilisest seisukohast kuulub ta ühte paradigmasse sõnaga *mutt*.

¹³ Toetudes sellistele tähelepanekutele nagu: *saksad jäävad juba vaesemaks, meie mõisas kokk lasti lahti, asemele võeti koka* või *eks koka ole ikka odavam kui kokk, eks kokat ole ikka odavam pidada kui kokka*, kus *koka* tähendavat ‘naiskokka’ ja *kokk* ‘meeskokka’ (Saareste 1930: 33–34).

Priit), *Teedu* (vrd *Teet*), *Tiidu* (vrd *Tiit*). Nende nimede deminutiivsus eksplitseerub alles genitiivis, kuna genitiivitüvi paljastab *u*-lise deminutiivisufiksi. Seega võib oletada, et antud tuletustüübi tekkimine on samuti seotud eesti keele üldise fonoloogilise kulumisega (vrd vastavad märkused *i*-infiksi kohta alapeatükis 2.1.1).

4. Geminatsioon

1920. aastatel juhiti esimest korda tähelepanu asjaolule, et eesti keele deminutiivse taustaga sõnavaras võib esineda sekundaarne geminaat, mis on tekkinud kontraktsiooni tagajärjel (Saareste 1927, Mägiste 1928). Mägiste järgi mängib selline kontraktsiooni tagajärjel tekkinud „afektiivne geminatsioon” suurt osa eriti lastekeeles (1928: 19). Hiljem on Saareste spetsiaalselt sellele teemale pühendatud artiklis (1938) märkinud, et eesti murretes ja ühiskeeles esineb sõnu, mille tüves on hilistekkeline geminaat ja mis on olnud kahesilbilised, peamiselt *i*-, vähemal määral *e*- ja *u*-tüvelised. Nad on kujunenud kahesilbilistest tuletatud tüvedest, kus geminaadile vastab üksik intervokaalne konsonant. Üksikkonsonandi geminatsioon on ilmselt tingitud teises silbis esinenud deminutiiviliite sulandumisest türevokaali ning edasisest kontraktsioonist, mis on viinud selleni, et tänapäeval on need sõnad ühesilbilised. Kuigi paljudes nendest sõnadest ei ole deminutiivsus enam tuntav, on rühma iseloomustavaks tunnuseks ühine semantiline taust (DEMINUTIIV) ning vormiline realiseerumine geminaadi kujul. Järgnevas loetelus on Saareste sõnad koos tema pakutud sõnaseletustega, mis enamasti pärinevad Wiedemanni sõnaraamatust (murdetähistused ja pikemad seletused murretes esinevate tähendusvarjundite kohta on ära jäetud):

<i>emm, -e</i>	lsk. ‘ema’(Wd), ‘vanaema’ (Wd)	<i>ema, -</i>	‘mère’
<i>hakk, -u</i>	‘hakipuud’ (Wd), ‘väike vilja- kuhilas põllul, vilja kuivata- miseks’	<i>? haga, -</i>	‘peenem oks, eriti murtult ehk kuivanult’
<i>hüü, -i</i>	‘(kalevist) meestemüts (lam- banahkse meerdega)’, ‘talvine peakate’, ‘meeste talvemüts kõrvadega, läki-läki’	<i>? üla-</i>	‘supérieur, de dessus’
<i>ill (laps)</i>	‘hea, armas (laps)’ (Wd)	<i>ilus, -a</i>	‘joli, beau’

<i>iśś, -i</i>	lsk. 'isa, isake'	<i>isa, -</i>	'père'
<i>jōkk, -i</i>	'kraav'	<i>jōgi, jõe</i>	'fleuve, ruisseau'
<i>jōrr, -i</i> (<i>otsima</i>)	'koitusevõimalust otsima'	<i>jõõr, -u</i>	'iha, kiimalus'
<i>jānn, -i</i>	lsk. 'jānes', 'hall kodujānes'	<i>jānes, -e</i>	'lièvre'
<i>jāśś, -i</i>	'väike, halvasti kasvanud puu või inimene' (Wd)	<i>? jāse, -me</i>	'kehaliige, ahelalüli'
<i>ka'l, -i</i>	lsk. 'kala'	<i>kala, -</i>	'poisson'
<i>kapp, -i</i>	'hambad, nukid kangastel- gede külgsammaste vahelistel puudel, haripuude ülaser- vades, mis niiepööri ja soapuid kandvaid kõrendaid peatavad'	<i>kaba, -</i>	'etteulatuv otsik'
<i>kimm, -u</i>	'kurd'	<i>? kimar</i>	'kräsus, käharas, kortsus; (subst.) kähar, korts'
<i>kip, -i, -u</i>	'kibu, väike kapp'	<i>kibu, keo</i>	'väike kapp'
<i>kō'l, -i</i>	'kōla, helin', 'kaelahelmes' (Wd), 'raha'	<i>kōla, -</i>	'son, ton'
<i>kākk, -i, -u</i>	'tomp, känk, verikākk', 'kõr- vetatud odrajahust kākk' (Wd)	<i>kāgar(as), -a</i>	'väljaheidetükk, hobusenonn', 'väike heinasaad'
<i>kāmm, -u</i>	'väike, rutuga tehtud heina- saad'	<i>? kāmār</i>	<i>ūhes kāmārās</i> (vainu- kõiest kõneldes)
<i>kāpp, -a</i>	'(kuuse, männi) kābi'	<i>? kābi, -</i>	'pomme de pin, de sapin'
<i>la'l, -i</i>	lsk. 'jalg'	<i>jalg, jala</i>	'pied'
<i>lull, -i</i>	'väike Jüri'; <i>Lääne Lull</i> 'lään- lane, läänlase pilkenimi'	<i>Jüri</i>	ristinimi
<i>maki, -</i>	'õlle kiviline, õllevirre ilma humalateta ja pärmita, magus vedelik, mida õlle meski või õlle raba pealt võetakse ja juuakse'	<i>magus, -a</i>	'doux'
<i>makk, -i</i>	'mauk, vorst', 'kākk'	<i>magu, mao</i>	'venter, stomachus'

<i>matt, -i</i>	‘väike tõuk’	<i>madu,</i>	‘uss, tõuk’
<i>mao</i>			
<i>muún, -i</i>	‘mehe suguelund(id), eriti testiiklid’ (Wd)	<i>muna, -</i>	‘oeuf’
<i>mäkk, -i</i>	‘liivane mäenukk lagedal’	<i>mägi,</i>	‘montagne’
		<i>mäe</i>	
<i>nakk, -i</i>	‘pulgake, kingatikk’, ‘varn’, ‘välja ulatuv nurk’	<i>naga, -</i>	‘pikk, terava otsaga varvas, mis püsti, läbi õlle või kalja astja sisemuse ja nõu põhja käib ja mille varal, seda ülaotsa pidi välja tõmmates, jooki läbi vabaneva põhjaaugu välja lastakse’
<i>? nipp, -i, -u</i>	‘tipp, ots’ (Wd)	<i>nibu, -</i>	‘tipp, ots’ (Wd)
<i>näss, -i</i>	‘visa; ihnus, kalgi südamega, kangekaelne, jonnakas’ (Wd), ‘kark’, ‘varda pääs’, ‘köver vaevane puu’	<i>näsa, -</i>	‘ette ulatuv ots, jätk, tüügas’, ‘kark’
<i>oõs, -u</i>	lsk. ‘liha’ (Wd)	<i>osa, -</i>	‘liha’ (Wd)’
<i>pimm, -i</i>	lsk. ‘piim’	<i>piim, -a</i>	‘lait’
<i>poika, -</i>	‘poju, pojuke’	<i>poeg,</i>	sm <i>poika</i>
		<i>poja</i>	
<i>pukk, -i</i>	‘terav rinnanurk, nälv hanel, pardil’	<i>pugu, -</i>	sm <i>kupu</i>
<i>räss, -i -u</i>	‘segiolek, mässusolek, sasisolek’ (Wd), ‘sakk, kruss’	<i>räsa, -</i>	‘põikpulk labida v. hangu varre otsas, kark, näsa’
<i>sõpu, -</i>	‘muistne villane seelik’, ‘kokkuõmblemata, ainult ümber niuete mähitav ja vööga kinnitatav kangatükk’	<i>sõba, -</i>	‘sall, villane naistevaip, vihmavaip, voodivaip’
<i>tiPl, -i -u</i>	‘mehe, eriti poisikese suguliige’	<i>tila, -</i>	‘väike toru (kannul vm.), poisikese suguliige, jääpurikas’
<i>toõs, -i</i>	‘tobu, tungus, unimüts’ (Wd)	<i>tosu, -</i>	‘saamatu, laisk, tusane, sõnaaher inimene’ (Wd)

tumm, -i	‘kaera või odra lima, pehmeks keedetud kaertest, otradest või jahust segane leem’ (Wd)	tume, -	‘segane, selgusetu, sogane, tõmmu’
tuús, -i -u	lsk. ‘tagumik’ (Wd), ‘lapse perse’, ‘naise suguosa’, ‘suguosad väikesel tüdrukul’	tusar, -a	‘näkk, tagukannikas’ (Wd)
õnn, -i	‘avunculus’	onu, -	‘oncle’

Saareste eristab nende geminaatsõnade seas kahte diakroonilist kihti:

- vanemad: *e-* (< *ei-*) ja *u-* (*oi-*) tüvelised;
- uuemad: *i-* tüvelised.

Enamik neid sõnu pärineb lastekeelest. Steven Gillis (1997: 173) on täheldanud, et hollandi lastekeeles toimub sõnade kontraheerimine ühesilbilisteks, millega käib kaasas hollandi keeles sõna lõpus tihti esineva deminutiivisufiksi kustutamine. Saareste materjal lubab omakorda väita, et täiskasvanute keelde on tekkinud uued sõnad, mille deminutiivsuse näitajaks on lastekeelse kontraktsiooni tulemusena tekkinud geminaat. Saareste nimekirja ei ole ilmselt raske täiendada, vt nt EKSSis leiduvaid sõnapaare:

jomm, -i	kõnek. ‘purjus-olek, vintis-olek’	jooma	‘mingit vedelikku suuga võtma ja alla neelama’, ‘(ohtralt) alkohoolseid jooke tarvitama’
ninn, -i	lstk. ‘nina’	nina, -	‘inimese ja selgroogsete loomade hingamisteede algosa ja haistmisorgan’
pill, -i	‘ankruvinn, peli’	pel, -	‘rõhtsa võlliga vints ankrute allalaskmiseks ja tõstmiseks, ankruvinn’
viss, -i	murd. ‘kindel, kõva, vastupidav’	visa, -	‘selline, kes kergesti alla ei vannu, takistusi ja raskusi võitev’

Oma artikli kokkuvõttes nendib Saareste, et kõnealune kujundustüüp on puhteestiline nähtus, mis muudes läänemeresoome keeltes on tundmata, vähemalt selles ulatuses. Lisaks märgib ta, et tegemist on pigem lääne-eestilise nähtusega. Need faktid kõnelevad sellest, et kontraktsiooni ei saa seletada ainult lastekeele omapäraga. Muidu võiks küsida, miks juhul kui

lastekeelne kontraheerimine on universaalne nähtus, esineb geminatsioon sõnamoodustusviisina ainult Lääne-Eesti murretes. Võime oletada, et kuna Lääne-Eesti murded on kontraheerunud kui Lõuna- või Ida-Eesti murded, on nendes vajadus asendada kaduvaid morfeeme sõna lõpus mingi muu markeriga, mis ühtlustaks vormiliselt ühise semantilise taustaga sõnu, olnud suurem. Tänu arvukatele uurimustele teame, kuidas eesti keele kontraheerumine on mõjunud sõnamuutmisele. Vähe on teada aga sellest, kuidas see on mõjunud sõnatuletusele. Saareste „afektiivne geminatsioon” on ilmselt ainult üks näide selle mõju kohta (vt ka asjakohaseid märkuseid alapeatükis 2.1.1 *i*-infiksi kohta).¹⁴

5. Muid mittesufiksaalseid tuletusvahendeid

Peale geminatsiooni on eesti keeles olemas ka muid mittesufiksaalseid vahendeid, mis harvadel juhtudel on ühiskeelt rikastanud. Sellised on näiteks lastekeelne assimilatsioon (nt *kõtu* < *kõht*), afektiivsed vokaalipikendused (nt *iivakese* < *ivake*, *kiitsakas* < *kitsas*) ning afektiivne ja/või lastekeelne palatalisatsioon (nt *piilu* < ? *piiluma*). Neid vahendeid on põgusalt käsitlenud J. Mägiste (1924, 1928), A. Saareste (1927, 1938), P. Ariste (1941, 1962, 1982), V. Tauli (1956: 162) ja G. Laugaste (1956). Lisaks on puht laste hääldusspetsiifikaga seletatavad muutused, mis ei ole täiskasvanute keelde jälgi jätnud. On olemas näiteks üksikuid tähelepanekuid lastekeelsest labialisatsioonist, aspiratsioonist ning modifikatsioonidest *r*-hääliku hääldamises (vt Saareste 1927, Orusalu 1996: 130).

Üksjagu põhjuseid sunnib meid loetletud vahendeid deminutiiv-sõnavara potentsiaalsete tuletusvahendite hulgast välja arvama. Esiteks, erinevalt eelnevates peatükkides esitatuist ei ole need vahendid üldjuhul olnud suutelised fikseerima ühiskeelde kindla tähendusega uusi lekseeme. Teiseks, nad ei ole loonud kanoonilisi häälikumudeleid, mida kõneleja seostaks teatud tähendusega või tähendusdoomeeniga. Kolmandaks, nende puhul on kas võimatu „tuletusalust” kindlaks teha (nagu nt palataliseeritud lastekeelsete sõnade puhul) või ei erine „tuletis” ja „tuletusalus” muu kui registri poolest. Ja viimaks, kuna nende puhul kipub idiolektiline varieerumine olema üsna suur, on nende funktsiooni kohta raske midagi väita.

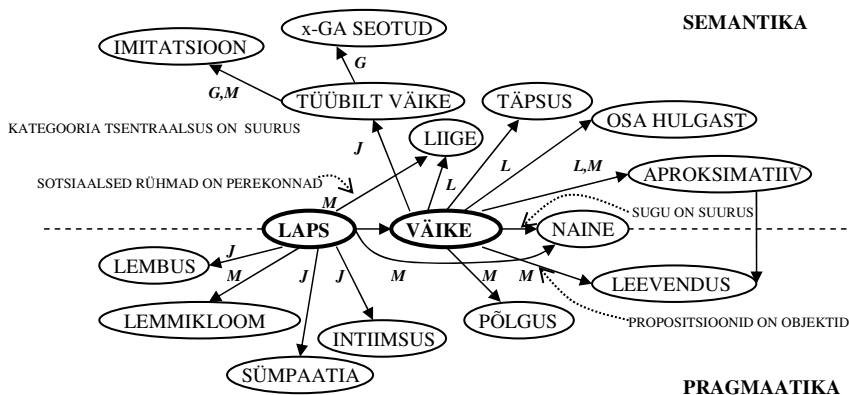
¹⁴ Selles osas vajab uurimist ka eesti släng, milles gemineerumine ja kontraheerumine käivad käsikäes kui produktiivsed sõnamoodustusvahendid, nt *rahh* < *raha*, *näkka* < *nägemist*.

6. Kas tegu on ikka deminutiivsõnadega?

Daniel Jurafsky on töötanud välja deminutiivide universaalliigituse (1996), mis hõlmab kõiki võimalikke deminutiivimorfeemi abil alussõnale lisata- vaid tähendusi. Ta eristab nelja semantilise ülekande mehhanismi, mis neid tähendusi omavahel sünkrooniliselt ja diakrooniliselt seovad: metafoor (M), pragmaatilise järelduse konventsionaliseerimine (J), generalisatsioon (üldistumine) (G) ja lambda-abstraktsioon (L). Kuigi tegemist on univer- saalsete semantilise ülekande mehhanismidega, on tähendused, mida need mehhanismid deminutiivses domeenis genereerivad, spetsiifilised. Need tähendused on VÄIKE, TÜÜBILT VÄIKE, IMITATSIOON, X-GA SEOTUD, LIIGE, TÄPSUS, OSA HULGAST, APROKSIMATIIV, NAINE, LEEVENDUS, PÕLGUS, INTIIMSUS, SÜMPAATIA, LEMMIKLOOM ja LEMBUS; vt Jurafsky (1996) näiteid nende kohta:

odžibvei	<i>mkizin</i> ‘king’	<i>mkiznens</i> ‘väike king’	VÄIKE
heebrea	<i>mapa</i> ‘laudlina’	<i>mapit</i> ‘salvrätik’	TÜÜBILT VÄIKE
Domin. hispaania	<i>boca</i> ‘suu’	<i>boquete</i> ‘auk’	IMITATSIOON
inglise	<i>boy</i> ‘poiss’	<i>boyish</i> ‘poissi moodi, poisile omane’	X-GA SEOTUD
eve	<i>Tógó</i> ‘Togo’	<i>Tógóví</i> ‘Togost pärit inimene’	LIIGE
türgi	<i>şimki</i> ‘praegu’	<i>şimdicik</i> ‘just praegu’	TÄPSUS
jidiš	<i>der zamd</i> ‘liiv’	<i>dos zemdl</i> ‘liivatera’	OSA HULGAST
kreeka	<i>ksinos</i> ‘hapu’	<i>ksinutsikos</i> ‘hapuvõitu’	APROKSIMATIIV
hindi	<i>ladkā</i> ‘poiss’	<i>ladkī</i> ‘tüdruk’	NAINE
hollandi	<i>uur</i> ‘tund’	<i>uurtje</i> ‘tunnike (nt keegi palub kohtumist <i>tunnike-seks</i>)’	LEEVENDEUS
kantoni	<i>nui</i> ‘naine’	<i>sek nui</i> ‘frigiidne naine’	PÕLGUS
Jurafsky ei esita näiteid nende tüüpide kohta			{ INTIIMSUS SÜMPAATIA
sanskrit	<i>vásus</i> ‘hea’	<i>vásukas</i> ‘kodulooma nimi’	LEMMIKLOOM
vene	<i>sestra</i> ‘õde’	<i>sestritsa</i> ‘õeke’	LEMBUS

Tähenduste spetsiifilisus tuleneb ühisest deminutiivsest algtähendusest, milleks on Jurafsky arvates LAPS. Jurafsky meetod võimalike tähenduste kindlakstegemiseks on induktiivne. Ta võrdleb tähenduserinevusi deminutiivtuletiste ja nende alussõnade vahel 60 keeles ja jõuab mainitud 16 tähenduseni, mis korduvad keelest keelde. Hüpotees tähenduste omavaheliste sünkrooniliste ja diakrooniliste suhete kohta sünnib järgmise protseduuri abil. Juhul kui tähenduse A ja tähenduse B vahekord on selline, et A esineb ka keeltes, kus B ei esine, kuid B esineb ainult keeltes, kus esineb A, siis järelikult B põlvneb A-st, ehk teisisõnu – A on B-st primaarsem deminutiivne tähendus. Nii jõuab Jurafsky tagasi kõige primaarsema deminutiivtähenduseni, milleks osutub ‘laps, järglane’.¹⁵ Seejärel konstrueerib ta universaalse struktureeritud polüseemia mudeli (vt joonis 1), mis võtab arvesse kõiki tähendusi ja seob neid omavahel mainitud nelja ülekandemehhanismiga.

Joonis 1. Deminutiivide struktureeritud polüseemia mudel (Jurafsky 1996: 542)

Joonisest on näha, et Jurafsky jagab tähendusi semantika, pragmaatika ja nendevahelisse piirialasse kuuluvateks. Igal ülekandemehhanismil (M, J, G ja L) on igal erijuhul spetsiifilisem väljund. Näiteks võimaldab üleminekut tähendusest LAPS tähendusele LIIGE metafoor SOTSIAALSED RÜHMAD ON PERE-

¹⁵ Selle tähenduse primaarsuse kasuks räägib ka asjaolu, et paljudes Jurafsky korpuse keeltes on deminutiivne morfeem tekkinud sõnast ‘laps’ või ‘poeg’ (Jurafsky 1996: 562).

KONNAD ehk teisisõnu arusaam, et teatud sotsiaalse rühma (nt sõjaväelaste) liige on selle rühma laps (nt sõdur on armee laps).

Toome ühe näite. Põhja-Ameerika algonkini keelkonda kuuluvast odžibvei keeles on 'lamp' *waasgonechgan* (Jurafsky 1996: 536). Selle sõna deminutiivne tuletis *waasgonechgaans* tähistab aga 'vilkurit', 'tas-kulampi'. Antud juhul on tegemist tähendusega TÜÜBILT VÄIKE, mis, nagu joonisest selgub, põlvneb pragmaatilise järeltule (J) kaudu tähendusest VÄIKE. Algselt tähistas derivaat 'väikest lampi', kuid aja jooksul hakati seda kasutama ainult teatud tüüpi väikesest lambist (vilkurist) kõneldes, kuni see lõpuks kivistus antud mõiste sümboliks.

Jurafsky mudel võimaldab ennustada deminutiivituletuse vahendite poolt alussõnale lisatavate tähenduste tüpoloogiat igas uues keeles. Meie kasutame aga Jurafsky mudelit hoopis teisel eesmärgil. Me võrdleme eelnevates peatükkides esitatud sõnapaaride tähenduserinevusi Jurafsky struktureeritud polüseemia mudelis esindatud tähendustega. Nende kokkulangemine tähendaks seda, et seni esitatud tuletustüübid saab kõik võtta funktsionaalse katuse DEMINUTIIV alla. Eespool esitatud sõnapaariid koosnevad (oletatavast) alussõnast ja derivaadist. Eksperiment eeldab siis derivaadi tähendusnihe olemasolu võrreldes alussõnaga, selle nihke tuvastamist ja võrdlemist Jurafsky tähendustega. Järgnevalt on toodud kriteeriumid, mille täitmisel sobib derivaat eksperimenti.

- 1) Tegemist on nimisõnaga, mis ei ole isikunimi. Verbid on omaette teema, millele Jurafsky pöörab vähe tähelepanu ja mis jäävad seetõttu meie käsitlusest välja. Isikunimed moodustavad aga sõnaklassi, mille puhul on tähendusnihe alusest derivaadini täiesti regulaarne. Näiteks tähendusnihe 'isikunimi' + *-ke* on enamasti sama hoolimata muutuva väärtusest: *Jaan/Jaani*ke = *Peeter/Peet-ri*ke = mistahes $x/x + ke$. Isikunimed ainult üjutaksid meie korpuse üle, lisamata midagi uut tuletustüüpide funktsiooni kohta.
- 2) Sõnal on tuvastatav tuletusalus. Kasutame termineid *alus* ja *derivaat* ainult tinglikult, kuna tuletusmalli vormikülg vajab veel selgitamist. Kohati ei ole päris kindel, kumb antud sõnapaari liikmetest on alus ja kumb derivaat (toome allpool selle kohta näite).
- 3) Sõna ja selle tuletusaluse tähendused on erinevad. Täielikku erinevuse puudumist vaevast esineb, kuid peame siin silmas seda, et tähendusnihe kajastub sõnaraamatu seletustes või siis suudab

emakeelne kõneleja erinevust ise nimetada. Erinevus võib olla puhtkonnotatsiooniline või isegi sõnaraamatus märgitud registri-erinevus. Teatud registrimärgendid, nagu nt luulekeelsus, võivad kajastada varasemat deminutiivset kasutust.

- 4) Sõna ja tuletusalus kuuluvad samasse sõnaliiki. Nendel juhtudel, kus tuletuselement viib sõna ühest sõnaliigist teise, on tähenduste võrdlus palju raskem. See nõuab abstraherimist ning iga sellise paari eraldi kommenteerimist. Lepime miinimum-programmiga ja võrdleme ainult samasse sõnaliiki kuuluvaid sõnu, kuna vastavaid tähendusnihe on lugejal kergem ise jälitada. Vajaduse korral on tähendusnihet juurde käivad seletused esitatud joonealuses viites.

Järgnevates tabelites on kõige olulisem viies veerg, milles on toodud aluse ja derivaadi vaheline tähendusnihe. Tabelites on Saareste ja Mägiste tähendusseletused säilitatud, välja arvatud juhtudel, kus nad seletusi ei esita või kui EKSSi seletus aitab märgatavalt paremini valgustada aluse ja derivaadi tähenduslikku suhet. Seletuse allika valimisel on olnud otsustav ka seletuse pikkus; ruumisäästu vajadus sundis valima lühemaid seletusi.

Tabelitest selgub, et meie materjalis esinevad tähendusnihed langevad kokku Jurafsky tähendustega. Järgnevalt püüame formuleerida mõned järeldused, mis tulenevad sellest kokkulangevusest, tähendusnihet distributsioonist ning vahendite tüpoloogilisest sagedusest. Esiteks aga olgu öeldud paar sõna eksperimendis kasutatud meetodi vettpidavuse kohta.

Lugeja võib autoreile ette heita teatud meelevaldsust tähendusnihet tuvastamisel. Nagu eespool öeldud, ei ole tuletussuund kõikidel juhtudel kindel. Näiteks tabelis 6 esitatud sõna *hakk* ('hakipuud', 'väike viljakuhilas põllul, vilja kuivatamiseks') aluseks on Saareste pakkunud sõna *haga* ('peenem oks, eriti murtult ehk kuivanult'). Sel juhul oleks tähendusniheks x-GA SEOTUD. Sugugi välistatud pole aga vastupidine suund. On võimalik, et *hakk* on hoopis alus ja *haga* deminutiivne derivaat, millisel puhul oleks tähendusnihe OSA HULGAST ('üks oksake hakipuudest või viljakuhilast'). Tuleb samuti tunnistada, et tähendus x-GA SEOTUD on niivõrd abstraktne, et sinna saab panna kõike, mis ei allu täpsemale kategoriseerimisele. Kuid isegi siis, kui selle tähenduse juhte ära arvata, on kokkulangevus Jurafsky tähendustega silmatorkav.

Tabel 1. *i*-sisehäälikuga sõnad¹⁶

alus	tähendus	 derivaat	tähendus	tähendusnihe
<i>kakk</i>	‘leib, leivapäts, kook’ (Saareste 1940)	<i>kikk</i>	‘õhuke ja kitsas leivakild, viilak’ (Saareste 1940)	TÜÜBILT VÄIKE
<i>kala</i>	‘piscis’ (Saareste 1940)	<i>kilu</i>	‘Clupea sprattus’ (Saareste 1940)	TÜÜBILT VÄIKE
<i>kale</i>	‘silma kae’ (Saareste 1940)	<i>kile</i>	‘naha või liha kiud’ (Saareste 1940)	IMITATSIION
<i>kapp</i>	‘suurem (1½–3½ l) puust, kõrvaga nõu vedeliku tõstmiseks’ (Saareste 1940)	<i>kipp</i>	‘väike kapp, kibu’ (Saareste 1940)	VÄIKE
<i>korts</i>	‘volt’ (Saareste 1940)	<i>kirts</i>	‘väike korts’ (Saareste 1940)	VÄIKE
<i>küngas</i>	‘ümar v. ovaalse kujuga kõrgendik, mille suhteline kõrgus on alla 200 m’ EKSS	<i>kink</i>	‘ümar keskmise kõrgusega (10–25m) kõngas’ EKSS	TÜÜBILT VÄIKE
<i>lapp</i>	‘(väike) tükk mingit õhukest materjali’ EKSS	<i>lipp</i>	‘väike lapp, lapike’ EKSS	VÄIKE
<i>lorts</i>	‘lartsakas, suurem tükk midagi märga’ (Saareste 1940)	<i>lirts</i>	‘väheldane pritse, purse’ (Saareste 1940)	VÄIKE
<i>näru~ naru</i>	‘närts, narts, kalts’ (Saareste 1940)	<i>niru</i>	‘peenem näru, kiud, õhem kalts’ (Saareste 1940)	VÄIKE
<i>punk</i>	‘suur tükk’ (Saareste 1940)	<i>pijõ</i>	‘peenem koht lõngas’ (Saareste 1940)	TÜÜBILT VÄIKE
<i>pune</i>	‘palmik, keerdside, jäme lõng, kokku-keerutatud osa nõõri jaoks’ (Saareste 1940)	<i>pine</i>	‘kitsas, peenike pael või nõõr’ (Saareste 1940)	TÜÜBILT VÄIKE
<i>rada</i>	‘rida, vööt, jalgteed, jälg’ (Saareste 1940)	<i>rida</i>	‘rivi, rodu, ahelik’ EKSS, ‘sõõruaed metsas’ (Saareste 1940)	?IMITATSIION

<i>rusu</i>	‘jämendam puru, varemed’ (Saareste 1940)	<i>risu</i>	‘prügi, puru, ränk, rämps’ (Saareste 1940)	VÄIKE
<i>saba</i>	‘händ’ (Saareste 1940)	<i>siba</i>	‘mahajäänud rukkiesi’, ‘kitsas riba põldu või riiet’ (Saareste 1940)	IMITATSOON
<i>salakas</i>	‘valgeviidikas (Cyprinus alburnus)’ (Saareste 1940)	<i>silukas-silk</i>	‘räim (Clupea harengus var. Membras L.), eriti soolatult’ (Saareste 1940)	TÜÜBILT VÄIKE / X-GA SEOTUD
<i>tall</i>	‘kasvueas lammas v. kits’ EKSS	<i>tillu</i>	‘(väike) lambatall’, ‘emane tall’ (Saareste 1940)	VÄIKE / LEMMIK-LOOM / NAINA
<i>tolk</i>	‘midagi ripnevat, lott’	<i>tilk</i>	‘piisk’ EKSS	TÜÜBILT VÄIKE / IMITATSOON
<i>vasikas</i>	‘noor veis’ EKSS	<i>vissi</i>	‘vasikas, lehm (hellitleva v. lastekeelse nimetusena)’ EKSS	LEMBUS / LEMMIKLOOM
<i>voor</i>	‘kohane kord, järjekord’ (Saareste 1940)	<i>viir</i>	‘jutt, vööt, triip’ (Saareste 1940)	IMITATSOON

Tabel 2. i-interfiksiga sõnad

alus	tähendus	derivaat	tähendus	tähendusnihe
<i>lipats</i>	‘liistuke, pilpake’ EKSS	<i>lipits</i>	‘õhuke liistuke, pilpake, plaadike’ EKSS	VÄIKE
<i>meheke</i>	< mees (vähendavalt v. hellitavalt) EKSS	<i>mehike</i>	‘armetu v. vilets, saamatu mees’ EKSS	PÕLGUS / LEMBUS
<i>vennake</i>	< vend EKSS	<i>vennike</i>	‘(mehe, poisi kohta:) kaaslane, seltsiline, vennas, sell; mehike’ EKSS	PÕLGUS / TÜÜBILT VÄIKE ¹⁷

¹⁶ Saareste ei ole täiesti kindel paaride *kale-kile*, *kapp-kipp*, *pune-pine*, *rada-rida*, *rusu-risu*, *saba-siba*, *salakas-silakas*, *tolk-tilk* ja *voor-viir* „aluse” ja „derivaadi” ühises päritolus. Täiesti kindel on ta aga paaride *kakk-kikk*, *kala-kilu*, *kortis-kirts*, *lapp-lipp*, *lorts-lirts*, *näru-niru*, *pank-piik* ja *tall-tillu* ühises päritolus.

¹⁷ Siin oleme tähendusniheks pakkunud TÜÜBILT VÄIKE, kuna sõprust võib pidada väiksemat laadi vendluseks.

Tabel 3. Í-lised sõnad

alus	tähendus	derivaat	tähendus	tähendusnihe
<i>tutt</i> ¹⁸	‘omaette hoidev (v. kokku seotud) juuk-sesalk; (püstine) salk’ EKSS	<i>tuss</i>	‘naise suguelund’ EKSS	IMITATSIION
<i>utt</i>	‘emane lammas’ EKSS	<i>uśo</i>	‘lambataall, lambake’ (Mägiste 1928)	LAPS / VÄIKE / LEMMIKLOOM
<i>kaenal</i>	‘käsivarre ja õla ühinemiskoha alaosa ning sellest allpool olev käsivarre ja külje vaheline hoideala’ EKSS	<i>kaiss</i>	‘embus, sülelus, kaisutus’ EKSS	IMITATSIION
<i>jäär</i> ¹⁹	‘kohitsemata isaslammas’ EKSS	<i>jäss</i>	‘jässakas olend või puu’ EKSS	IMITATSIION
<i>oinas</i>	‘isane lammas, (kitsamalt:) kohitsetud jää’ EKSS	<i>oiss~oisu</i>	Istk. ‘oinas’ EKSS (Mägiste 1928)	LEMBUS / LEMMIK- LOOM

Tabel 4. Desufiksatsiooni juhtumid

alus	tähendus	derivaat	tähendus	tähendusnihe
<i>hobune</i> ²⁰	‘Equus caballus’ EKSS	<i>hobu</i>	‘hobune (hrl. poeetilises stiilis v. liitsõna järelosa)’ (<i>luulehobu, jõehobu</i>) EKSS	LEMBUS (IMITATSIION ²¹)
<i>lõoke</i>	‘lennul kõlavalt laulev enamasti pruunikirju avamaastike lind’ EKSS	<i>lõo</i>	luulek. ‘lõoke’ EKSS	LEMBUS

¹⁸ Tabelis 6 näeme, et Saareste (1938) pakub sõna *tuss* aluseks *tusar*. Siin ei oleks ka areng *tutt* > *tuss* (tähenduses ‘naise suguelund’) väljastatud. Viimase puhul oleks tähendusnihe IMITATSIION esindatud väga puhtal kujul.

¹⁹ Saareste (1938) pakub aga sõna *jäss* aluseks hoopis *jäse*, millisel juhul oleks tähendusnihe samuti IMITATSIION (vt tabel 6).

²⁰ Teistes läänemeresoome keeltes ilmneb selles paaris ka tähendusnihe NÄINE: vrd nt vepsa *heboine* ‘hobune’ ja *hebo* ‘mära’.

²¹ Ainult liitsõnas.

Tabel 5. Leksikaliseerunud omastavavormid²²

alus	tähendus	derivaat	tähendus	tähendusnihe
<i>kokk</i>	'toiduvalmistaja' EKSS	<i>koka</i>	'toiduvalmistaja' ('hellitav'; naissoost) PK ja RB	[?] LEMBUS ²³ / [?] NAINE
<i>lind</i>	'tiibade ja sulgkattega kahejalgne selgroogne loom' EKSS	<i>linnu</i>	hellitlevalt 'lind' EKSS	LEMBUS
<i>memm</i>	'ema', 'vanem naisterahvas', 'mutt, eit' EKSS	<i>memme</i>	lstk. (üttena:) 'ema, memm' EKSS	LEMBUS / LEEVENDUS
<i>poeg</i>	'otsene meessoost järglane' EKSS	<i>poja</i>	'pojake; väike poiss; poisike' EKSS	VÄIKE / LEMBUS
<i>sõber</i>	'kellegagi vastastikuse usalduse, sümpaatia, kiindumuse alusel seotud inimene vm. olend' EKSS	<i>sõbra</i>	'sõber' ('hellitav) PK ja RB	[?] LEMBUS / ^{??} PÖLGUS ²⁴

²² See leksikalisatsioonitüüp pakub ainest ühe universaalse seaduspära mõtestamiseks. Paljudes keeltes on vormi ja funktsiooni vahel ikooniline suhe, mille saab võtta kokku väitega 'paljas tüvi markerib illokutiivse jõu astet'. See suhe ilmneb sellistes grammatilistes kategooriates nagu vokatiiv ja imperatiiv, mis paljudes keeltes realiseeruvad paljaste tüvedena. Ei ole välistatud, et toodud genitiivvormid, mis eesti keeles langevad kokku sõnade muutetüvedega, on algselt olnud kasutusel pehmendava vokatiivi vormidena, nagu nt hüüdlause *Oh sa mu linnupoja!*. Wiedemann näiteks kirjutab oma grammatikas, et tegemist on tartumurdeliste hüüdvormidega (1875: 338). Hiljem on need vormid üldistunud ka mittevokatiivses funktsioonis. Oletada võib seega arengut:

vokatiivne → /iseseisvumine/ mittevokatiivne
Kuule yenna! *Väike yenna tuli koju.*

Iseseisvumise käigus kaob kitsas vokatiivne funktsioon, kuid leevenduse või lembuse aspekt säilib. Seda näitavad tähendusnihed tabelis.

²³ Siin ja edaspidi on küsimärgiga varustatud need juhtumid, kus me ei ole pakutud tähendusnihkkes kindlad, sest sõnaraamatud (ja ülejäänud allikad) mingit tähendusnihet ei kajasta.

²⁴ Mõne eestlase arvates võib vormi *sõbra* kasutada natuke labases pruugis mitte just kõige paremast sõbrast kõneldes.

titt	‘väike laps, imik’ EKSS	tita	kõnek. ‘titt’ EKSS	?LEMBUS
utt	‘emane lammast’ EKSS	ute	lstk. ‘lammast; utt-tall’ EKSS	LEMBUS / LAPS / LEMMIKLOOM
veli	‘vend, vennas’, ‘mees, noormees, poiss’ EKSS	velje	‘veli’ (‘hellitav, ’leevendav) PK ja RB	?LEMBUS / ?LEEVENDUS
vend	‘poiss v. mees oma vanemate teiste laste suhtes’, ‘seltsimees’, ‘mees, noormees, poiss’ EKSS	venna	‘vend’ (hellitav, ’leevendav) PK ja RB	LEMBUS / ?LEEVENDUS
värb	ARGI ‘varblane’ ÕS 1999	värvu	‘värb’ (‘hellitav) PK ja RB	?LEMBUS
õlu	‘alkohoolne jook’ PK ja RB	õlle	‘õlu’ (‘leevendav) PK ja RB	?OSA HULGAST ²⁵ / ?LEEVENDUS ²⁶

Tabel 6. Geminaadiga sõnad²⁷

alus	tähendus	derivaat	tähendus	tähendusnihe
ema	‘naissoost vanem’ EKSS	emm	lstk. ‘ema’, ‘vanaema; vanamemm’ EKSS	LEMBUS
haga	‘peenem oks, eriti murtult ehk kuivanult’ (Saareste 1938)	hakk	‘hakipuud’ (Wd), ‘väike viljakuhilas põllul, vilja kuivatamiseks’ (Saareste 1938)	X-GA SEOTUD
isa	‘meessoost vanem’ EKSS	iss	‘isa, isake (lsk.)’ (Saareste 1938)	LEMBUS
jõgi	‘looduslik vooluvesi’ EKSS	jõkk	‘kraav’ (Saareste 1938)	TÜÜBILT VÄIKE
jänes	‘pikkade kõrvadega ja tagajäsemetega ning lühikese sabaga taimtoidualine loom’ EKSS	jään	lsk. ‘jänes’ (Saareste 1938)	LEMBUS / LEMMIKLOOM

<i>jäse</i>	'kehaliige, ahelalüli' (Saareste 1938)	<i>jäss</i>	'väike, halvasti kasvanud puu või inimene' (Saareste 1938)	IMITATSIION
<i>kaba</i>	'etteulatu otsik', (Saareste 1938), 'mingi pikerguse eseme laiem ots v. osa' EKSS	<i>kapp</i>	'hambad, nukid kangastelgede külgsammaste vahelistel puudel, haripuude ülaservides, mis niiepööri ja soapuid kandvaid kõrendaid peatavad' (Saareste 1938)	²TÜÜBILT VÄIKE
<i>kõla</i>	'hääle, heli üldine värving', 'heli v. helide kogum' EKSS	<i>kõpl</i>	'kaelahelmes' (Wd), 'raha' (Saareste 1938)	IMITATSIION
<i>kägar(as)</i>	'(otseku) kokkuvajunud v. -pressitud vormitu tomp v. nutsak' EKSS	<i>käkk</i>	'tühike jahu- vm. taignast piklik v. ümmargune pätsike' EKSS	IMITATSIION
<i>kämar</i>	murd. 'kobar, salkkond' EKSS	<i>kämm</i>	'väike heinasaad' EKSS	TÜÜBILT VÄIKE
<i>jalg</i>	'inimese või ahvi jäse' EKSS	<i>lall</i>	lstk. 'jalg' EKSS	LEMBUS
<i>Jüri</i>	ristinimi	<i>lull</i>	'väike Jüri'; <i>Lääne Lull</i> 'läänlane, läänlase pilkenimi' (Saareste 1938)	VÄIKE / LIIGE ²⁸ / PÕLGUS
<i>magu</i>	'seedeelund, söögitorule (v. neelule) järgnev seedekulgla laienenud osa' EKSS	<i>makk</i>	murd. hrl. 'vereta tanguvorst' EKSS	TÜÜBILT VÄIKE
<i>madu</i>	'uss, tõuk' (Saareste 1938)	<i>matt</i>	'väike tõuk' (Saareste 1938)	VÄIKE

²⁵ Kui *õlu* on ainenimisõna, siis tundub *õlle* tihti tähendavat just 'tühte klaasi või pudelit õlut'.

²⁶ Kuna ühiskonnas on alkoholi joomine taunitav, võib oletada, et kuju *õlle* on olnud leevendavas kasutuses. Kõneleja justkui leevendaks selle sõnakujuga oma üleastumise tõsistust.

²⁷ Saareste ei ole päris kindel ainult paaride *haga-hakk*, *jäse-jäss* ja *kämar-kämm* ühises päritolus, ülejäänud paare esitab ta kindlana.

²⁸ Jurafsky mainib, et mitmes keeles väljendavad deminutiivid sotsiaalselt marginaalseeritust või võõra kogukonna liiget. Sel juhul on kõneleja suhtumine üldjuhul halvustav.

<i>muna</i>	‘valminud munarakk koos seda ümbritsevate kestadega’ EKSS	<i>mun</i>	‘mehe suguelund(id), eriti testiiklid’ (Wd.), vulg. ‘mehe suguti, peenis’ EKSS	TÜÜBILT VÄIKE / X-GA SEOTUD
<i>mägi</i>	‘hrl. ümara v. ovaalse kujuga kõrgendik, mille suhteline kõrgus on üle 200 m’ EKSS	<i>mäkk</i>	‘liivane mäenukk lagedal’ (Saareste 1938)	TÜÜBILT VÄIKE
<i>naga</i>	‘puust prunt, punn, mis suleb vedeliku- nõu väljalaskeava’, murd. ‘midagi ühendav v. kinnitav) puupulk, ka salapulk’ EKSS	<i>nakk</i>	‘väike kinnituspulgake; salapulk’ EKSS	VÄIKE
<i>poeg</i>	‘otsene meessoost järglane’ EKSS	<i>poika</i>	‘poju, pojuke’ (Saareste 1938), arg. ‘noor-mees’ EKSS	LEMBUS / TÜÜBILT VÄIKE ²⁹
<i>räsa</i>	‘põikpulk labida v. hangu varre otsas’ (Saareste 1938)	<i>räss</i>	‘segiolek, mässusolek, sasisolek’ Saareste 1938)	IMITATSIIOON
<i>tila</i>	‘valamistoru; tenn, renniga pulk’ EKSS	<i>till</i>	‘mehe suguti, peenis’ EKSS	IMITATSIIOON
<i>tusar</i>	‘näkk, tagukannikas’ (Saareste 1938)	<i>tuss</i>	lsk. ‘tagumik’, ‘lapse perse’, ‘naise suguos’, ‘suguosad väikesel tüdrukul’ (Saareste 1938)	VÄIKE / LEMBUS / IMITATSIIOON

²⁹ Täendusnähke ‘meesjärglane’ > ‘noormees’ üheks komponendiks on ‘noorus’, mida saab ehk tuletada tähendusest ‘väike’ ‘prag-maatilise järelduse kaudu.

Tabel 7. Mittesufiksaalne ja sufiksaalne deminutiivivuletus kõrvuti: tähendusnihked ja ülekandemehhanismid (J – pragmaatilise järelduse konventsionaliseerimine, M – metafoor, G – üldistumine)

mittesufiksaalne			ülekande- mehhanism	sufiksaalne			ülekande- tüüp
<i>lapp</i>	<i>lipp</i>	‘väike lapp, lapike’	← J →	<i>lapp</i>	<i>lapike</i>	‘väike lapp’	VÄIKE
<i>jõgi</i>	<i>jõkk</i>	‘kraav	← J →	<i>liha</i>	<i>lihake</i>	‘anat. <i>caruncula</i> ’	TÜÜBILT VÄIKE
<i>kala</i>	<i>kilu</i>	‘ <i>Clupea sprattus</i> ’	← J →	<i>astja</i>	<i>astik</i>	‘astjake; väike paak fotolaboris’	TÜÜBILT VÄIKE
<i>mägi</i>	<i>mäkk</i>	‘liivane mäenukk’	← J →	<i>vats</i>	<i>vatsake</i>	‘anat. südamel, ajul vms’	TÜÜBILT VÄIKE
<i>isa</i>	<i>iss</i>	‘isake’	← J →	<i>kuld</i>	<i>kullake</i>	‘armsaim’	LEMBUS
<i>oinas</i>	<i>oiss</i>	‘oinas (lstk.)’	← J →	<i>süda</i>	<i>südameke</i>	‘armsaim’	LEMBUS
<i>vend</i>	<i>venna</i>	‘kallis vend; (vok.) vend!’	← J →	<i>vend</i>	<i>vennake</i>	‘kallis vend’	LEMBUS
<i>saba</i>	<i>siba</i>	‘mahajäetud rukkiesi, kuru’	← G, M →	<i>ema</i>	<i>emak</i>	‘võõrasema’	IMITATSIOON
<i>tutt</i>	<i>tuss</i>	‘vagina’	← G, M →	<i>tint</i>	<i>tindike</i>	‘bot. <i>Coprinus</i> ’	IMITATSIOON
<i>jäär</i>	<i>jäss</i>	‘jässakas olend v puu’	← G, M →	<i>piisk</i>	<i>pisut</i> <i>pisike</i>	‘natuke’ ‘väike’	IMITATSIOON

Esitatud materjali hulgast tõusevad paljude näidete poolest esile kolm deminutiivituletuse vahendit. Need on *i*-hääliku sisestamine tüvesse, omastavavormi leksikaliseerimine ja geminatsioon. Nende tüüpide suurus kõneleb selgelt süsteemse sõnamoodustuse olemasolust, olgugi et see moodustus on tänaseks väga madala produktiivsusega või hoopis ebaproduktiivne. Igaüks neist vahenditest on tuletanud rohkem sõnu kui mõnigi teadaolev sufiks eesti keeles. Kõige sagedamini esinevad tähendusnihked nende kolme tuletusvahendi puhul on VÄIKE, TÜÜBILT VÄIKE, LEMBUS ja IMITATSIOON. Need on kesksamad tähendusnihked ka liitelises deminutiivituletuses, mis ilmneb tabelist 7, kus kõrvutatakse mittesufiksaalse tuletamise juhte tähendusnihkelt sarnaste sufiksaalse tuletamise juhtudega.

Huvitav seaduspära ilmneb, kui vaadelda tähendusnihete levikut tuletusvahendi kaupa. Kui muud vahendid markeerivad enamasti nihkeid, mis kuuluvad semantilise domeeni alla (nagu TÜÜBILT VÄIKE, IMITATSIOON, X-GA SEOTUD, vt joonis 1), siis omastavakujulised sõnad edastavad enamasti pragmaatilisi tähendusi (nagu LEMBUS, LEEVENDUS). Tundub, et omastavakujulised sõnad erinevad ülejäänutest ka oma madalama leksikaliseerumisastme poolest. Nad moodustavad avatud klassi, mida saab uute sõnadega täiendada ning nende moodustusmall on läbipaistvam. Võib järeldada, et vähem leksikaliseerunud tuletised kalduvad markeerima pragmaatilisi tähendusi, rohkem leksikaliseerunud tuletiste puhul on aga prominentsemad semantilised (denotatiivsed) tähendused. Täheldatud seaduspära on vastavuses W. Dressleri ja L. Merlini Barbaresi (1994: 395) väitega, et deminutiivide denotatiivne kasutus piirdub leksikaliseeritud deminutiividega.

Mõne deminutiivituletuse vahendi puhul võib oletada, et tegemist on universaalse häälikusümboolse vahendiga. Sellised on vokaali asendus *i*-foneemiga, mittepalataalse konsonandi asendus *ʃ*-foneemiga ja geminatsioon. R. Ultani tüpoloogiline uurimus suurust märkiva häälikusümboolika kohta (1978) võimaldab seda oletust kontrollida. 136 keelt katvast uurimusest selgub, et kõige sagedasem häälikusümboolne vahend deminutiivsuse edasiandmiseks maailma keeltes on vokaali kõrgemaks ja eespoolsemaks muutmine, haruldasem on konsonandi leenistumine ja eespoolseks muutmine, geminatsioon aga ei esine deminutiivse vahendina üldse. Sellest võib järeldada, et esimesed kaks vahendit on universaalse tagapõhjaga, kolmas on aga ainult eesti keelele omane ja on seega tingitud

puhtalt keelespetsiifilistest arengutest, antud juhul üleüldisest morfofonoloogilisest kulumisest.³⁰

7. Kokkuvõte

Esitatud uurimus seadis endale kaks konkreetset eesmärki: a) loetleda kõik mitesufiksaalsed deminutiivituletuse vahendid eesti keeles, ja b) tõestada empiiriliselt, et nende vahendite peamiseks ülesandeks keeles on olnud tuletada deminutiivseid sõnu. Uurimuse laiem eesmärk oli juhtida tähelepanu produktiivselt ja morfoloogiliselt läbipaistvalt tuletuselt millelegi muule, mis võimaldaks mitmekesistada derivatsioonialast lingvistilist diskursust.

Mitesufiksaalsed deminutiivituletuse vahendid on *i*-hääliku sisestamine tüvesse, tüve ja sufiksi vahele ja sufiksi sisse, mittepalataalse konsonandi asendus *ʃ*-foneemiga, desufiksatsioon, omastavavormi leksikaliseerimine ja geminatsioon.

Nende vahenditega moodustatud sõnade võrdlus vastavate alussõnadega kinnitas, et alussõnale lisatavad tähendused langevad kokku Jurafsky (1996) deminutiivide universaalse polüseemia mudelis esinevate tähendustega. Kokkulangevus tõestas, et mainitud vahendid on tuletanud deminutiivsõnu.

Registreeritud tuletusjuhtude hulk annab õiguse rääkida süsteemsest tuletusmallist vähemalt kolme vormivahendi puhul. Need on *i*-hääliku sisestamine tüvesse, omastava kuju leksikaliseerimine ja geminatsioon. Kõige sagedamini esinevad tähendused, mida need vahendid markeerivad, on *VÄIKE*, *TÜÜBILT VÄIKE*, *LEMBUS* ja *IMITATSIOON*. Tegemist on tähendustega, mis on omased ka eesti keele sufiksaalsele deminutiivituletusele.

Vormivahendite funktsionaalne rollijaotus andis põhjust väita, et valik semantilise ja pragmaatilise kasutuse vahel korreleerub tuletiste leksikaliseerumise astmega. Mida rohkem leksikaliseerunud on antud tuletis, seda tõenäolisem, et seda kasutatakse semantilise deminutiivina ning vastupidi, mida vähem leksikaliseerunud tuletis on, seda tõenäolisem, et seda kasutatakse pragmaatilise deminutiivina. See järeldus kinnitab

³⁰ Kuid keelespetsiifilised arengud on võinud avaldada mõju ka kahe universaalse tagapõhjaga vahendi levikule ja tarvitussagedusele. Meenutagem taas Saareste oletust eesti keele üldise fonoloogilise kulumise ja sümboolse *i*-vokaali tarvitamise seoste kohta (vt Saareste 1940).

Dressleri ja Merlini Barbaresi vastavaid väiteid (vt Dressler, Merlini Barbaresi 1994: 135, 395).

Esitatud mittesufiksaalsete tuletusvahendite tüpoloogilise universaalsuse aste on erinev. Kui deminutiivide tuletamine *i*-elemendiga on maailma keeltes väga levinud (Ultan 1978), siis konsonandi geminatsioon on ilmselt omane ainult eesti keelele.

Kolme tuletusvahendit – *i*-infiksit, omastavavormi leksikaliseerimist ja geminatsiooni – võib seostada eesti keele üldise struktuurilise arenguga, nimelt keele morfofonoloogilise kulumisega. Seos on kõige otsesemalt jälgitav geminatsiooni puhul. Mainitud struktuuriline areng on viinud üleüldise morfoloogilise tüübi teisenemiseni aglutineerivast flekteerivamaks ja sõnatuletuses morfotaktiliselt läbipaistvalt tuletuselt morfotaktiliselt vähem läbipaistva tuletuseni. Kuna need kolm tuletusvahendit on morfotaktiliselt vähem läbipaistvad kui liiteline tuletus (vt Dressler, Merlini Barbaresi 1994: 47 tuletuselementide läbipaistvuse kohta), sobivad nad paremini eesti keele tüpoloogilise muutuse üldise suunaga.

Kirjandus

- Anttila, Raimo 1975.** Affective vocabulary in Finnish: An(other) Invitation. – Ural-Altaische Jahrbücher 47, 10–19.
- Anttila, Raimo 1976.** Affektiivis[-deskriptiivis-onomatopoeettis]ten sanojen asema kielen merkityssysteemissä. – Virittäjä 1, 126–132.
- Ariste, Paul 1941.** Lastekeele semasioloogiast. – Eesti Keel ja Kirjandus 3, 200–206.
- Ariste, Paul 1962.** Lastehoidjate keeletarvituse omapäras. – Kodumurre 5, 77–78.
- Ariste, Paul 1982.** Emotsionaalne palatalisatsioon eesti keeles. – Voces amicorum Sovijärvi. (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 181.) Helsinki, 57–62.
- Bolinger, Dwight 1950.** Rime, assonance and morpheme analysis. – Word 6, 117–136.
- Brugmann, Karl 1889.** Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen: kurzgefasste Darstellung der Geschichte des Altindischen, Altiranischen (Avestischen und Altpersischen), Altarmenischen, Altgriechischen, Lateinischen, Umbrisch-Samnitischen, Altirischen, Gotischen, Althochdeutschen, Litauischen und Altkirchenslavischen. Band 2. Wortbildungslehre (Stammbildungs- und Flexionslehre), Hälfte 1. Strassburg: Trübner.

- Bussmann, Hadumod 1996.** Routledge Dictionary of Language and Linguistics. Translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi. London – New York: Routledge.
- Dressler, Wolfgang, Lavinia Merlini Barbaresi 1994.** Morphopragmatics. – Diminutives and Intensifiers in Italian, German and Other Languages. (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 76.) Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- EEW** = Mägiste, Julius 1982. Estnisches Etymologisches Wörterbuch. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKG 1995** = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKSS** = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Tallinn 1988–.
- Firth, John R. 1964.** Papers in Linguistics, 1934–1951. London: Oxford University Press.
- Gillis, Steven 1997.** The acquisition of diminutives in Dutch. – Studies in Pre- and Protomorphology. Ed. By Wolfgang Dressler. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 165–179.
- Jurafsky, Daniel 1996.** Universal tendencies in the semantics of the diminutive. – Language 3, 533–578.
- Kasik, Reet, Silvi Vare, Krista Kerge 2003.** Sõnamoodustus. – Eesti keele uurimise analüüs. Koostanud Mati Erelt. (= Emakeele Seltsi aastaraamat 48 (2002).) Tallinn, 49–62.
- Kasik, Reet 2004.** Eesti keele sõnatuletus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kettunen, Lauri 1960.** Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet. (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 119.) Helsinki.
- Kont, Karl 1957.** Eesti nominaalsufiksi *-sk* päritolust ja semantikast. – Emakeele Seltsi aastaraamat III (1957). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 104–115.
- Kudrjajev = Кудрявцев, Юрий 1994.** Интерфикс (термин, понятие, функция). – Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised A 2. Tallinn, 29–37.
- Laugaste, Gerda 1956.** Konsonantide palatalisatsioonist eesti keeles. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 43. Tallinn, 74–85.
- Lehtisalo, Toivo 1936.** Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 72.) Helsinki.
- Mägiste, Julius 1924.** Paar sõna lastekeelest. – Eesti Keel 1, 1–9.
- Mägiste, Julius 1928.** *oi*-, *ei*-deminutiivid läänemeresoome keeltes. (= Acta et Comentationes Universitatis Tartuensis B 12/2.) Tartu.
- Mägiste, Julius 1928–1929.** Nais-sugu tuletuslõpu jälgi läänemeresoome keelis. – Keelekultuur I. Toimetanud Johannes Aavik, Oskar Loorits, Julius Mägiste. Tartu: Tartu Keeleuuendusühing, 22–39.

- Mägiste, Julius 1929.** Eesti -ss-aineselisest deminutiivsuffiksist. – Eesti Keel 3–4, 69–75.
- Mägiste, Julius 1930.** Eesti sõna *äiätär* ja feminiinsed lõpptunnused. – Eesti Keel 1–2, 31–33.
- Mägiste, Julius 1932.** Kunstiliselt loodud sõnade küsimustest. Arvustus. J. Aavik. Sada uut tyvisõna. – Eesti Kirjandus 6, 281–288.
- Mägiste, Julius 1937.** Läänemeresoome keelte *kass*, *kasi*, *katt(i)* ja mõni sõna muistki kassi nimetustest. – Eesti Keel 1–2, 1–23.
- Neetar, Helmi 1990.** Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I. Tallinn: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Norvik, Madis 1959.** Eesti *lik*-suffiksist. – Keel ja Kirjandus 1, 29–31.
- Ohala, John, J. 1984.** An ethological perspective on common cross-language utilization of F₀ of voice. – *Phonetica* 41, 1–16.
- Orusalu, Silja 1996.** Lastega suhtlemise erisõnavara. Diplomitöö käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Põlma, Valve 1967.** Onomatopoeetilised verbid eesti kirjakeeles. Dissertatsioon filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tallinn.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Rintala, Päivi 1980.** Deminutiivijohdosten asema nykysuomessa. – Congressus quintus internationalis fenno-ugristarum, Turku, 20.–27. VIII 1980. Pars III. Red. Osmo Ikola, curaverunt. Kaisa Häkkinen, Matti Kalevi Suojanen. Turku: Suomen Kielen Seura, 83–93.
- Räisänen, Alpo 1978.** Kantasanan ja johdoksen suhteesta. – *Virittäjä* 82: 4, 321–44.
- Saareste, Andrus 1927.** Tundmused tegurina keelearengus. – Eesti Keel 7, 161–184.
- Saareste, Andrus 1929.** Ühe feminiinse lõpptunnuse kujunemisest eestis. – Eesti Keel 5–6, 97–100.
- Saareste, Andrus 1930.** Eelnevale. [Märkus J. Mägiste artikli „Eesti sõna *äiätär* ja feminiinsed lõpptunnused” juures.] – Eesti Keel 1–2, 33–34.
- Saareste, Andrus 1938.** Konsonantide afektiivsest geminatsioonist eestis. – Õpetatud Eesti Seltsi toimetised XXX₍₂₎. Tartu, 614–632.
- Saareste, Andrus 1940.** Sõna *kilu* algupärasest sisetunnusest *i*-st. – Eesti Keel 5, 86–105.
- Sieberer, Anton 1950.** Das Wesen des Deminutivs. – *Die Sprache* 2. Wien–Köln, 85–121.
- Simm, Jaak 1983.** Setu eesnimesid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27 (1980/1981). Tallinn: Eesti Raamat, 92–98.
- Tauli, Valter 1956.** Phonological tendencies in Estonian. (= Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: Historisk-filologiske Meddelelser, bind 36, nr. 1) København: Munksgaard.

- Ultan, Russel 1978.** Size-sound symbolism. – Universals of Human Language. Vol. 2. Ed. by Joseph Greenberg. Stanford: Stanford University Press, 525–568.
- Vare, Silvi 1981.** Nimisõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Valgus.
- Vare, Silvi 1984.** Omadussõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Valgus.
- Veldi** = Вельди, Энн 1988. Англо-эстонские параллели в ономастике. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту.
- Viires, Helmi 1960.** *ne*-omadussõnade tähendusrühmad eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 6 (1960). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 48–70.
- Wd.** = Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg : Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toimetanud Tiiu Erelt. Koostanud Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik ja Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.

Petar Kehayov
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu ülikool
Ülikooli 18-124
50090 Tartu
petar.kehayov@ut.ee

Rogier Blokland
Holzgasse 6
8001 Zürich
Shveits
r_blokland@yahoo.com

Non-suffixal diminutive derivation in Estonian

Petar Kehayov, Rogier Blokland

The article sets itself two specific aims: a) to list all types of non-suffixal diminutive derivation in Estonian, and b) to prove that the main function of these derivational mechanisms is to form diminutives.

Types of non-suffixal diminutive derivation include insertion of *i* in inlaut (e.g. *kukk* ‘cock’ > *kikas* ‘id.’), between the stem and suffix (*lipats* ‘thin splinter’ > *lipits* ‘id.’), and in the suffix (? *sula* ‘soft’ > *sulnis* ‘sweet, delightful’); replacement of a non-palatalized consonant with *ś* (e.g. *poeg* ‘son’ > *poiss* ‘boy’); desuffixation (e.g. *hobune* ‘horse’ > *hobu* ‘id.’); lexicalization of the form of genitive (e.g. *emm* ‘mother’ > *emme* ‘id.’), and gemination (e.g. *jõgi* ‘river’ > *jõkk* ‘ditch’).

A comparison of words formed thus with their base words confirms that the meanings acquired by the derivatives coincide with meanings in Jurafsky’s (1996) universal polysemous category of the diminutive, thereby proving that the above-mentioned derivational mechanisms produce diminutives.

The derivatives recorded permit us to speak of a systematic, although at present barely productive, derivational rule in at least three cases: insertion of *i* in the stem, lexicalization of the genitive, and gemination. The most common meanings denoted by these derivational mechanisms are SMALL, SMALL TYPE OF, AFFECTION and IMITATION.

The above-mentioned non-suffixal derivational mechanisms exhibit different degrees of typological universality. Whilst the derivation of diminutives with an *i*-element is common in the world’s languages, consonant gemination as a diminution device seems to occur only in Estonian.

The three above-mentioned derivational mechanisms may be linked to morphophonological attrition in Estonian. Through this development the agglutinative character of Estonian morphology has become more fusional, with derivation losing part of its morphotactic transparency. As these three derivational mechanisms are morphotactically less transparent than suffixal derivation, they harmonize with the general direction of typological change in Estonian.

Keywords: semantics, polysemy, word derivation, diminutive words, Estonian

KUIDAS HELISTAJA JA VASTAJA TEINETEISE ÄRA TUNNEVAD¹

ANDRIELA RÄÄBIS

Annotatsioon. Telefonivestluses osalejad saavad teineteist identifitseerida kahel viisil: inimene kas tutvustab ennast või tuntakse ta ära hääle järgi. Äratundmine peab toimuma vestluse esimestes voorudes, vastasel juhul ei saa vestlust jätkata. Identifitseerimiseks võib olla eraldi sekvents, aga partner võidakse ära tunda ka muude sekventsides jooksul. Analüüsitud argitelefonikõnede korpuses tutvustas vastaja end 26% ja helistaja 41% vestlustes. Kui vastaja end ei tutvustanud, tekkis umbes 1/5 vestlustes identifitseerimisprobleem: helistaja ei tundnud partnerit ära või polnud äratundmises kindel. Vastaja ei tundnud helistajat ära vaid mõnes üksikus vestluses. Identifitseerimisprobleem lahendatakse enamasti järgmises voorus.

Võtmesõnad: vestlusanalüüs, suuline kõne, telefonivestlus, eesti keel

1. Sissejuhatus

Silmast silma vestluses identifitseerimissekvenksi enamasti ei ole, partner tuntakse visuaalselt ära juba enne kõnelema hakkamist. Telefonivestluses peavad osalejad teineteise ära tundma visuaalset kanalit kasutamata, vastastikune äratundmine toimub kõnelemise ajal. Inimesed saavad telefonivestluses formuleerida, kes nad üksteisele on, põhiliselt kahel viisil: ennast tutvustades või hääle järgi ära tundes. Identifitseerimiseks võib olla eraldi sekvents või täidetakse see ülesanne muude tegevuste abil.

Identifitseerimine algab kohe, kui helistaja kuuleb vastaja häält. Ükskõik, mida vastaja oma esimeses voorus ütleb, annab ta sellega võimaluse ennast ära tunda. Helistaja häält kuuldes on omakorda partneril võimalik ta identifitseerida. Osalejad peavad teineteise vestluse esimeste vooru-

¹ Artikli valmimist on osaliselt toetanud ETF (grant 5685) ning HTM (riikliku programmi „Eesti keele keeletehnoloogiline tugi“ projektid „Eestikeelne infodialoog arvutiga“ ja „Eesti kõnekeele korpuse kogumine ja translitereerimine“).

de jooksul ära tundma, muidu ei saa nad vestlust jätkata. Äratundmine koosneb kahest komponendist: äratundmise allikas (vahendid, mille järgi saab partneri ära tunda) ja lahendus (vahendid, mille abil äratundmist väljendatakse) (Schegloff 1979: 63).

Artiklis vaadeldakse, kuidas Eesti argitelefoniõnedes helistaja ja vastaja teineteise ära tunnevad: kui sageli ja mil viisil end tutvustatakse, kuidas väljendatakse partneri äratundmist, mida tehakse siis, kui partnerit ära ei tunta.

2. Materjal ja meetod

Analüüsitakse 121 argitelefoniõnet (salvestatud aastail 1997–2004) Tartu Ülikooli Eesti suulise keele korpusest². Valitud on ainult need telefoniõned, mille sissejuhatus on tervikuna salvestatud. Omavahel suhtlevad pereliikmed, sugulased, sõbrad või lihtsalt tuttavad (nt ülikooli- või huviringikaaslased). Erinevaid osalejaid on kokku 121, vanuses 3–84 aastat. Suurem osa suhtlejaid kasutab lauatelefoni. Vastajal on mobiiltelefon 10 õnes, helistajal 6 õnes. Kahe telefoniõne puhul pole teada, kas on helistatud lauatelefonilt või mobiililt. Helistaja on 101 juhul kodus, 16 juhul tööl, 1 juhul autos, 1 juhul tänaval, 2 juhul pole asukoht teada. Vastaja on 114 juhul kodus, 6 juhul tööl, 1 juhul autos.

96 telefoniõnes oli kaks osalejat, 25 telefoniõnet koosnes aga mitmest dialoogist: helistaja palus telefoni vastuvõtjal kutsuda soovitud inimene või avaldas kolmas osaleja ise soovi vestelda (viimati nimetatud dialooge artiklis ei käsitleta). 23 telefoniõnes oli kolm osalejat ja kaks dialoogi, ühes telefoniõnes kolm osalejat ja kolm dialoogi (helistaja rääkis kõigepealt oma vennaga, siis emaga ning lõpuks jälle vennaga), ühes telefoniõnes viis osalejat ja viis dialoogi.

Osalejate anonüümsuse huvides on kõik nimed translitereeringutes muudetud. H tähistab helistajat, V vastajat. Kui vastaja rollis on kaks inimest, on nad tähistatud V1 ja V2. Transkriptsioonimärgid on toodud artikli lõpus.

Meetodina on kasutatud vestlusanalüüsi (vt nt Tainio 1997; Hutchby, Wooffitt 1998; ten Have 1999; Markee 2000; Hennoste jt 2001; Kasterpalu, Gerassimenko 2006).

² Vt: <http://www.cl.ut.ee/suuline/> (12.12.2006).

3. Varasemad uurimused

Kõige tuntuma raamistiku telefonikõnede uurimiseks on esitanud Emanuel A. Schegloff (1968; 1979; 1986; 2002a; 2002b), kes on analüüsinud Põhja-Ameerika ingliskeelseid telefonikõnesid. Ta on leidnud, et enamik uuritud telefonikõnedest algab nelja tuumsekventsiga järjendiga (Schegloff 1986: 117–118):

1. Kutsung – vastus: telefonihelin ja vastaja esimene voor. Vastus telefonihelinale kinnitab suhtluskanali avatust ning valmidust kuulata ja rääkida.
2. Identifitseerimine (ja/või äratundmine): osalejad tutvustavad ennast ja väljendavad partneri äratundmist.
3. Tervitused.
4. *Kuidas läheb*-sekvents.

Pärast nende etappide läbimist jõuavad vestlejad positsiooni, kus saavad vestlusse tuua esimese teema. Schegloff (1986: 116) nimetab seda ankru-positsiooniks. Esimest teemat alustab tavaliselt helistaja. Tuumsekvents ei moodusta automaatselt toimivat süsteemi, tegelikult suhtluses kaldutakse sageli rutiinist kõrvale.

Telefonivestluse algus on alati ebasümmeetriline: üks osaleja algatab kontakti ning teine reageerib sellele. Suhtlus algab tegelikult juba sellega, et helistaja valib numbri. Teatavas mõttes on telefonihelin telefonikõne esimene väljend. Vestluse esimene voor on seega järelliige: reaktsioon kutsungile. Schegloff (1986: 122–125) on leidnud, et tema analüüsitud vestlustes vastaja end enamasti ei tutvusta, kõige sagedasem vastus on *hello*.

Identifitseerimise/äratundmise kese on helistaja esimeses voorus (telefonivestluse teises voorus). Kõik selle vooru komponendid töötavad identifitseerimise heaks: helistaja väljendab partneri äratundmist (või mit-teäratundmist) ja/või tutvustab ennast. Schegloffi uuritud telefonikõnedes eelistab ka helistaja olla hääle järgi ära tuntud, kui see on võimalik. See tähendab, et helistaja peab olema äratuntav ning lisaks sellele potentsiaalne helistaja selle vastaja jaoks. Äratundmisega tekib raskusi, kui ennast ei tutvusta inimene, kes on vastaja jaoks küll põhimõtteliselt äratuntav, kuid ei ole potentsiaalne helistaja (nt kauge sugulane või kunagine koolivend) (Schegloff 1986: 126).

Schegloffi analüüs on olnud järgnevate uurimuste toetuspunktiks. Danièle Godard (1977) võrdleb, kuidas prantslased ja ameeriklased on

orienteeritud vastusele kutsung–vastus-sekvents, püstitades küsimuse Schegloffi analüüsi rakendatavuse kohta teistes ühiskondades ja tõstatades kultuurilise varieerumise võimalikkuse.

Alates 1980. aastate lõpust on uuritud telefonivestluste sissejuhatusi paljudes keeltes ja kultuurides. Enamasti on aluseks võetud Schegloffi mudel ning erinevusi sellest pole vaadeldud mitte niivõrd konkreetsest vestlusest lähtudes, kuivõrd on püütud neid paigutada laiemasse kultuurikonteksti. Paljud tööd on keskendunud just identifitseerimisele, muid sekventse on käsitletud vähem. Toome siin vaid mõned näited. Hanneke Houtkoop-Steenstra (1991) võrdleb vastust ja identifitseerimist Ameerikas ja Hollandis ning leiab, et Hollandis tutvustavad end ülivaldavalt mõlemad osalejad. Anna Lindström (1994) võrdleb Rootsi, Ameerika ja Hollandi telefonivestluste sissejuhatuste ülesehitust. Ta keskendub sellele, kuidas suhtlejad formuleerivad, kes nad üksteisele on: Rootsi vastajad tutvustavad ennast enamasti, helistajad aga loodavad, et nad hääle järgi ära tuntakse. Auli Hakulinen (1992; 1993) on soome keele tüüpilisi alustamisrutiine kirjeldades peatähelepanu pööranud helistaja esimesele voorule. Ta toob välja Soome ja Ameerika telefonikõnede järgmised erinevused: Soomes tutvustavad ennast nii helistaja kui ka vastaja, *kuidas läheb*-sekvents on harva ning helistaja ei kõneta vastajat nimepidi.

Eesti telefonivestluste sissejuhatusi on käsitletud Andriela Rääbis (2000, 2003, 2004, 2006a, 2006b), telefoni teel peetud müügiläbirääkimiste sissejuhatusi Riina Kasterpalu (2006).

4. Vastaja esimene voor

Telefonivestluses on üldine reegel, et vastaja räägib esimesena³ (Sacks 1992 (1972): 542). Helistaja kõneleb esimesena väga harva, kui vastaja võtab toru ega ütle midagi. Sellisel juhul kordab helistaja kutsungit, nüüd juba verbaalselt.

Lauatelefonile vastaja on ebasoodsamas olukorras kui helistaja: ta ei tea, kellega räägib. Seega ei saa ta oma esimest vooru vastavalt helistajale kohandada.⁴ Mobiiltelefon võimaldab teatud juhtudel helistaja identifitseerida juba enne vestlust: ära tunda personaalse telefonihelina järgi ja/või

³ Reegel ei kehti kõikides kultuurides: Wardhaugh (1992: 299) toob näiteks erandina välja Jaapani, kus helistaja end kõigepealt tutvustab.

⁴ Numbrinäitajaga lauatelefonil ei ole analüüsitavate salvestuste tegemisel kasutatud.

näha tema nime/numbrit. Käesoleva töö jaoks on salvestatud ainult 10 kõnet mobiilile ning materjali vähesuse tõttu neid eraldi ei uurita.

Kuna telefonivestluses osalejad teineteist ei näe, peab vastastikune identifitseerimine toimuma vaid verbaalsete vahendite abil. Selleks on kaks võimalust: suhtlejad tutvustavad end või tuntakse partner ära hääle järgi.

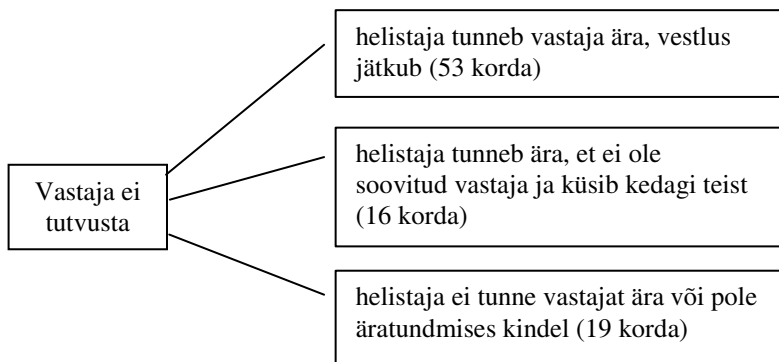
Tabel 1. Vastaja esimene voor

88 korda (73%) vastus:	hallo (halloo, haloo, allo, halo, hallu)	39
	jaa (ja)	38
	jah	6
	jaa hallo	2
	kuulen	1
	ma kuulen	1
	noo	1
10 korda (8%) vastus + tutvustus:	jaa [eesnimi] kuuleb	7
	jaa [eesnimi]	3
22 korda (18%) tutvustus:	[eesnimi] kuuleb	9
	[eesnimi]	10
	[eesnimi] [perekonnanimi]	2
	[asutuse nimi] kuuleb	1
1 kord (1%) ei vastata		1

Vastaja esimene voor võib olla ainult kutsungi vastuvõtu funktsioonis (*jaa*; *hallo*) või täita korraga mitut rolli, nt kutsungi vastuvõtt ja tutvustus (*Maret kuuleb*). Ka niisugused vastused, kus end ei tutvustata, töötavad identifitseerimise heaks: helistaja kuuleb vastaja häält ning saab võimaluse ta hääle järgi ära tunda. Eesti argisuhtluses on niisugune variant tunduvalt sagedasem: vastaja ei tutvustanud end 74% analüüsitud vestlustes. Kõige sagedamini vastatakse *hallo* (variandid *halloo*, *haloo*, *allo*, *halo*, *hallu*) ning *jaa* (variant *ja*). Sõna *kuulma* võib esineda nii omaette vastusena (*kuulen*) kui ka tutvustuse osana (... *kuuleb*), osutades suhtluskanali avamisele. Tõusva intonatsiooniga partikliga *noo?* vastati mobiilile, kui telefonikõne järgnes vahetult eelmisele kõnele ning vastaja teadis, kes helistab.

Üks inimene kaldub kasutama sama võtet: kui ühelt vastajalt oli salvestatud mitu vestlust, siis tutvustas ta end kõikides vestlustes või ei tutvustanud üheski vestluses. Vaid üks vastaja ütles kahes vestluses oma nime ning kahes vestluses mitte.

Analüüsitud materjali hulgas on väga vähe niisuguseid telefonikõnesid, kus vastaja on tööal. Niisugustes vestlustes tutvustas üks vastaja end eesnimelga, üks asutuse nime nimetades ning üks vastaja ei tutvustanud.⁵ Mobiiltelefonile vastanutest tutvustas end kuus inimest ning ei tutvustanud neli.

Joonis 1. Vestluse jätkamise võimalused, kui vastaja end ei tutvusta

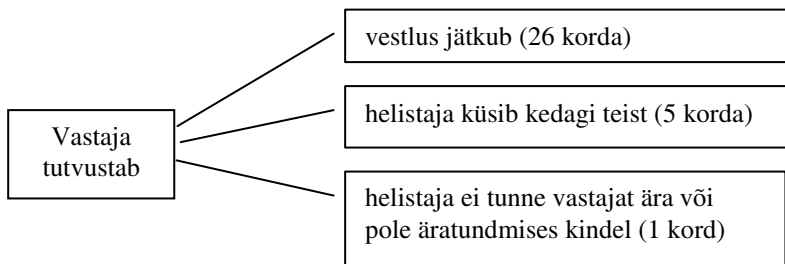
Vastaja tutvustuse puudumine suhtluses enamasti probleeme ei tekita. Helistaja tunneb hääle järgi ära, et vastaja on see, kellega ta rääkida soovib. Abiks võivad olla ka eelteadmised (nt vastaja elab üksi ning on väga ebatõenäoline, et vastaks keegi teine).

16 telefonikõnes tunneb helistaja hääle järgi ära, et vastaja ei ole see, kellega ta rääkida soovib, ning küsib kedagi teist. Vahendajaga vestlusi vaatleme põhjalikumalt 7. alapeatükis.

19 vestluses ei tunne helistaja vastajat ära või pole äratundmises kindel. Sel juhul tuleb kõigepealt identifitseerimisprobleem lahendada.

Vastaja tutvustas end 32 vestluses. Enamasti tutvustatakse eesnimelga, kaks vastajat ütles ees- ja perekonnanime (üks neist oli laialt tuntud inimene, ettevõtte direktor) ning üks tööal vastaja asutuse nime. Nimele võib eelneda partikkel *jaa*. Tutvustusvormelid on toodud tabelis 1. Helistajal

⁵ Identifitseerimisest institutsionaalsetes telefonikõnedes vt Rääbis 2006a, 2006b.

Joonis 2. Vestluse jätkamise võimalused, kui vastaja end tutvustab

nüüd äratundmisprobleemi ei teki. Vaid institutsionaalne tutvustus osutus ebapiisavaks (näide 1): helistaja pakub oletatava vastaja nime.

(1) ((kutsung))

V: `Xosakond kuuleb

H: tere. [Nelli.]

V: [tere]

(.)

V: jaa?

H: Kata`riina siin.

V: jaa?

H: .hh kas sellest `suvisest reisist on nüüd midagi `kindlat.

Ühes telefonikõnes (näide 2) räägib esimesena helistaja: vastaja võtab toru ega ütle midagi. Vastajaks on 83-aastane naine, kes pelgab võõraid helistajaid ning hakkab kõnelema alles siis, kui on ära tundnud, et vestluspartner on tuttav. Helistaja teab tema eripära ning avab ise suhtluskanali tõusva intonatsiooniga partikliga *halloo*. Partikliga *jah* annab vastaja helistajale voozu tagasi. Helistaja tervitab, vastutervitus *`tere=Riina* osutab kindlalt, et partner on ära tuntud. Helistaja tervitab aga üks kord veel. Nüüd reageerib vanatädi partikliga *noh*, andes märku, et helistaja peaks asja juurde minema. Helistaja tahab vanatädi oma lapse sünnipäevale kutsuda, kuid ei saa voozu lõpetada: vanatädi heidab ette päeval kallima tariifiga helistamist.

(2) ((on kuulda, et telefonitoru võetakse))

H: halloo?

V: jah

H: tere.
V: `tere= Riina.
H: tere.
V: noh
H: meil tuleb `omme suur `pidu. (0.5) et
V: miks sa ei elista `õhtu, s=on `odavam.

5. Helistaja esimene voor⁶

Helistaja esimene voor on identifitseerimise seisukohalt väga oluline, kuna enamasti väljendatakse just siin partneri äratundmist või mitteäratundmist. Mida iganes helistaja ütleb, võimaldab ta sellega partneril omakorda ennast ära tunda.

Helistaja esimesele voorule eelnev paus võib osutada identifitseerimisprobleemile, aga paus võib tekkida ka muudel põhjustel. Vastaja ja helistaja esimese vooru vahel oli paus 23 vestluses, neist umbes pooled on mikropausid (0,2 sekundit või vähem), pooled pikemad pausid (0,4 – 1 sekund). Pikematest pausidest omakorda pooled järgnesid vastaja tutvustusele, seega ei ole pausi põhjuseks asjaolu, et helistaja ei tunne vastajat ära. Pausi võib põhjustada näiteks sissehingamine, kuulmishäire, salvestusseadme sättimine või lihtsalt aeglasem reaktsioon. Näites 3 on aga küll tegemist äratundmisprobleemiga. Mees helistab vennale, kes elab koos emaga. Seega peaks olema üsna ebatõenäoline, et telefonile vastab keegi teine meeshääl. Helistaja arvates oli vastaja esimeses voorus siiski midagi kahtlast, vastuse *hallo?* järel tekib 0,8-sekundiline paus ning helistaja küsib nime üle valeühenduse kartuses.

(3) ((kutsung))

V: hallo?

(0.8)

H: Rain `sina.

V: jaa

H: .hh siin `mina.

V: jah

H: kule ma `sain selle (0.8) ee:=hh (.) ühe=`lehe `kätte.

⁶ Kui telefonile ei vasta soovitud inimene, vaadeldakse siin helistaja suhtlust esimese vastajaga. Vahendajaga vestlusi käsitletakse põhjalikumalt 7. alapeatükis.

Helistaja saab oma esimese vooru moodustada järgmistest komponentidest:

- tervitus (vaadeldud valimis 90 korda)
- enesetutvustus (26 korda)
- vastaja nimi (19 korda)
- palutakse/küsitakse kedagi teist (19 korda)
- identifitseerimisküsimus (8 korda)
- teema alustamine (8 korda)
- olukorda kontrolliv küsimus (4 korda)
- kontakti kontroll (2 korda)
- partiklid (25 korda): *no* (10), *kule/kuule* (7), *halloo* (3), *noh* (2), *jaa* (1), *tead* (1), *oi* (1)
- üllatuse väljendamine (1 kord)

Nimetatud komponendid moodustavad vooru üksi või kasutatakse neid mitmesugustes kombinatsioonides.

5.1. Tervitus

Partneri äratundmise väljendamiseks võidakse kasutada mitmesuguseid leksikaalseid ja prosoodilisi vahendeid. Kõige selgem moodus on vastajat nimepidi tervitada. Seda teevad siiski vähesed helistajad: analüüsitud materjali hulgas tervitati partnerit tema nime (*tere Madli*) või sugulusas-tet/suhet (*tere emme*; *tere vanama*; *tere musi*) nimetades 17 telefonikõnes (neist 7 korral üks helistaja, kes sel viisil tervitas kõiki partnereid). Enne oli end tutvustanud 10 vastajat ja ei tutvustanud 7, seega vastaja tutvustusest nimepidi tervitamine ei olene. Ei saa väita ka seda, et nimepidi tervitamine oleneb konkreetsest helistajast. Üks helistaja tervitas nii küll kõikides salvestatud vestlustes, kuid ülejäänud helistajad nimetasid partneri nime ainult ühes vestluses ja mitte teistes salvestatud vestlustes.

Näites 4 helistab täiskasvanud tütar emale tööle. Tervitus *tere emme* annab vastajale kohe teada, et tegu ei ole institutsionaalse suhtlusega ning võimaldab helistaja eksimatult ära tunda.

(4) ((kutsung))

V: jaa

H: tere emme.

V: tere.

H: .hh kuule (.) ma räägin sellest=e m `korterist.

Kui tervitus ja vastaja nimi on intonatsiooniliselt eraldatud (vt näide 1), siis on tegu hoopis äratundmisprobleemiga: helistaja pakub oletatava/soovitud vastaja nime.

Teine võimalus partneri äratundmise väljendamiseks on argine või eripärane tervitus: *tšau*, *tervitus*, *tervi`duss*, *hommikust*, *tere varaommikut*. Kui äratundmises kindel ei olda, siis kasutatakse ainult neutraalseid tervitussõnu (*tere*, *tere õhtust*, *tervist*). Sõna *tervitus* kasutab analüüsitud korpuses vaid üks suhtlejatepaar (ema ja tütar) üheksas vestluses, omavahel nad muid tervitussõnu ei kasuta. Seega väljendab *tervitus* vastaja äratundmist ning samal ajal pakub võimaluse lisaks häälele ka selle sõna järgi helistaja ära tunda. Ka sõnalõpulise rõhuga *tervi`duss* on iseloomulik vaid ühele helistajale. Tervitust *tšau* kasutas seitse helistajat kaheksas vestluses, enamasti juhul, kui mõlemad osalejad on noored, vaid ühes vestluses tervitas ema nii 13-aastast poega. Sõna *hommikust* kasutas ühes telefonikõnes täiskasvanud poeg emale helistades. Ka *tere varaommikut* tarvitati vaid ühes vestluses.

Ka eripärase hääldusega tervitus võib osutada partneri äratundmisele ning ühtlasi hõlbustada helistaja äratundmist. Viies tervituses venitati mõnd häälikut: *tere:*, *t:ere*, *te:re õhtust*, *te:re=ommikut*. Venitus võib aga osutada ka hoopis äratundmisprobleemile (vt näited 5, 12).

Neutraalse tervituse puhul ei saa kindlalt öelda, kas partner on ära tuntud või mitte. Schegloff (1979: 34; 1986: 125–129) väidab, et tervitades kinnitatakse partneri äratundmist. Helistaja võib aga alгатada tervituste naabruspaari, et veel vastaja häält kuulda ja saada võimalus äratundmiseks (näide 5).

(5) ((kutsung))

V: jaa

H: tere:

V: tere

(.)

H: `Ilse=vä.

V: {jah}

Kui telefonile ei vasta soovitud inimene, kasutatakse ainult neutraalseid tervitusi (*tere palun Annikat*).

Tervitus on alati helistaja esimeses voorus, mitmeosalise vooru puhul alati vooru alguses. Tervitusele võib eelneeda ainult partikkel (*no, noh, halloo, oi*). Kui helistaja ei ole esimeses voorus tervitanud, siis hilisemas vestluses ta seda enam ei tee. Kolmes vestluses kordas helistaja tervitust pärast identifitseerimisprobleemi lahendamist (vt näide 8).

5.2. Vastaja nimi

Eelnevalt nägime, et tervituse järel vastaja nime ütlemine väljendab äratundmist. Partneri poole võidakse nimepidi pöörduda ka siis, kui tervitused puuduvad. Üks 10-aastane poiss alustas kahte vestlust sõbrale pöördumisega *kule Raido* ning *Raido kule*. Ühes vestluses järgneb pöördumine tervituste naabruspaarile: *no: tädi va- `said mi[dagi]*.

5.3. Enesetutvustus

Ennast tutvustas 50 helistajat (41% helistajatest). Võrreldes vastajate tutvustusega (32 vastajat ehk 26% vastajatest) näeme, et helistajad tutvustavad end sagedamini. Umbes pooled tutvustused paiknevad helistaja esimeses voorus, pooled hilisemates voorudes (peamiselt vestluse 4. voorus, kahes vestluses 6. voorus, ühes vestluses aga isegi 10. voorus).

Tutvustus moodustab helistaja esimese vooru üksi (*Jaana siin.*) või järgneb tervitusele (*no=tere, `Kalmer siin.*), üksikutes voorudes on ka muid komponente (*m:ina. (0.8) haigekassa `kaarti sa=i= `and mulle.*). Kui partner tervitusele vastab, siis nihkub helistaja tutvustus järgmisse vooru. Näites 6 helistab 22-aastane lapselaps vanaemale. Mõlema osaleja tervitused *tere vanama* ning *tere=tere* osutavad, et partner on ära tuntud, aga sellele vaatamata tutvustab helistaja end järgmises voorus.

(6) ((kutsung))

V: hallu

H: tere vanama.

V: tere=tere.

H: kule `Kedi olen.

V: jaa?

Kui helistaja ei tunne vastajat ära, ei tutvusta ta end kunagi esimeses voorus. Enne lahendatakse tekkinud identifitseerimisprobleem ning alles

seejärel tutvustab helistaja ennast (vt näide 12). Helistaja tutvustus oli umbes pooltes seda tüüpi vestlustes.

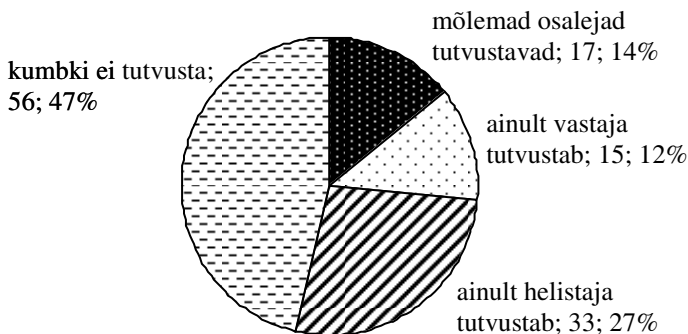
Tutvustuseks on kolm võimalust:

- eesnimi (35 korda). Enim kasutatav vormel on [*eesnimi*] *siin*, peale selle öeldi [*eesnimi*] *olen*, [*eesnimi*] *räägib*, [*eesnimi*] *siin-pool*, [*eesnimi*] *olen mina*, *olen* [*eesnimi*], *siin* [*eesnimi*], *mina olen* [*eesnimi*], *ma olen* [*eesnimi*], *siin* [*eesnimi*] *tülitab*, *jälle* [*eesnimi*], [*eesnimi*]. Ühel juhul kordab helistaja tutvustust koos perekonnanimega.
- *mina* (12 korda). Tutvustusvormel on olemas, aga oma nime ei öelda, vaid loodetakse hääle järgi äratundmisele. Sagedasemad vormelid on *mina siin* ja *siin mina*, öeldi ka *mina olen*, *mina jälle* ja lihtsalt *mina*.
- sugulusaste (3 korda). Üks helistaja tutvustas end kahes telefonikõnes täiskasvanud tütrele *isa olen*, teine helistaja ütles 11-aastasele nooremale õele *õde olen*.

Tutvustus sõltub suurel määral osalejate suhetest ja kontaktide sagedusest. Helistaja prognoosib, kas ta saab selle vastaja jaoks hääle järgi äratuntav olla. Tutvustamata jätavad peamiselt pereliikmed, lähemad sugulased ja sõbrad. Tutvustust *mina* kasutati pereringis (abikaasad, õed-vennad, ema ja täiskasvanud laps), lähedaste sugulaste puhul ning ühes teismeliste sõbrannade vestluses. Nimega tutvustavad pigem kaugemad sugulased ja harvemini kohtuvad sõbrad-tuttavad. Nimepidi tutvustatakse ka ametlikuma suhte puhul (nt lapsehoidja ja lapse ema). Kuid mõned inimesed ütlesid oma nime ka näiteks abikaasale, õele, vennale, vanaemale helistades.

Kas tutvustus sõltub konkreetsest helistajast, on analüüsitava materjali vähesuse tõttu raske öelda. 24 helistajalt on salvestatud mitu (2–11) vestlust. Neist 13 helistajat tutvustas või mitte sõltuvalt vastajast, 11 helistajat aga tutvustas alati või ei tutvustanud kunagi. Helistaja võib aga isegi sama partneriga rääkides kasutada erinevaid võimalusi (öelda oma eesnime, *mina* või mitte tutvustada) sõltuvalt konkreetsest situatsioonist.

Vastaja ja helistaja tutvustuse seoseid vaadeldes ilmneb, et see, kas helistaja end tutvustab või mitte, ei sõltu vastaja tutvustusest (vt joonis 3). Vastaja tutvustusele järgnes helistaja tutvustus umbes pooltes vestlustes. Ilma vastaja tutvustuseta vestlustes tutvustas helistaja end umbes 1/3 juhtudel.

Joonis 3. Vastaja ja helistaja tutvustus (vestluste arv ja protsent kogu vaadeldud valimist)

5.4. Palutakse/küsitakse kedagi teist

Keegi teine palutakse telefonile kutsuda, kui:

- helistaja tunneb ära, et vastaja ei ole soovitud inimene,
- helistaja ei tunne vastajat ära või pole äratundmises kindel.

Esimesel juhul on vastajal kaks võimalust reageerida: ta kas kutsub küsitud inimese või teatab, et temaga ei saa rääkida. Niisuguseid vestlusi käsitletakse lähemalt 7. alapeatükis.

Kui aga vastab soovitud inimene ise, tuleb identifitseerimisprobleem lahendada. Niisuguseid vestlusi oli kaheksa. Helistaja esimene voor algab tervitusega ning sellele järgneb kohe küsimus või palve. Helistaja ei oota ära vastutervitust, mis võimaldaks veel partneri häält kuulda ning hõlbustaks äratundmist. Nüüd peaks vastaja eksplitsiitselt väljendama, et tema ongi see, kellega rääkida tahetakse. Täiskasvanud vastasid *jaa ma kuulen* ning *kuulen jah*, laps *jaa, ma olen Marko*. Kui vastatakse ainult *jaa*, tekib suhtluses probleem. Toome võrdluseks kaks näidet.

(7) ((kutsung))

V: jaa?

H: .hh tere kas `Marko on `kodus.

V: .hh jaa, ma `olen Marko.

(0.5)

H: aa, .h mis `tund (.) m-mis `tunnid omme `on.

Näites 7 helistab 8-aastane poiss 7-aastasele klassikaaslasele. Vastus *jaa?* on liiga lühike, et selle järgi partner kindlalt ära tunda ning helistaja küsib: *kas 'Marko on 'kodus*. Järgneb vastus *jaa, ma 'olen Marko*. Järgnev paus ning partikkel *aa* osutavad, et vastus oli helistajale üllatav, ta oli arvanud, et vastab keegi teine. Segadusse sattununa ei suuda ta ka oma küsimust kohe soravalt formuleerida.

Eelmises näites lahendati identifitseerimisprobleem kohe järgmises voorus. Näites 8 aga vastab V küsimusele lihtsalt *jaa* ning seejärel palub helistaja Reelika telefonile kutsuda. Alles nüüd osutab vastaja naerva häälega, et tema ongi Reelika. Helistaja alustab uuesti tervitusega, mis seekord on just Reelikale mõeldud.

(8) ((kutsung))

V: *jaa?*

H: *tervist, kas 'Reelika ka kodus on.*

V: *jaa?*

H: *.hh ma='palun=teda*

V: *\$ mina 'olengi? \$*

H: *no 'tervist.*

V: *\$ tere \$*

H: *.hh \$ 'elistan 'sulle 'Saaremaalt. \$*

5.5. Identifitseerimisküsimus

Kui helistaja vastajat ära ei tunne, siis ei saa vestlusega edasi minna. Eelnevalt vaatlesime üht võimalust identifitseerimisprobleemi lahendamiseks. Helistaja võib aga ka küsida, kes partner on. Enamasti on identifitseerimisküsimus kohe helistaja esimeses voorus (näide 9).

(9) ((kutsung))

V: *jaa?*

H: *'Raido=vä.*

V: *jah*

H: *sa 'lähed trenni=vä.*

Kui helistaja tervitab ja ootab ära vastutervituse, kuuleb ta veel vastaja häält, mis võimaldaks ta ära tunda. Neljas vestluses ei olnud aga ka see veel äratundmiseks piisav ning helistaja esitas identifitseerimisküsimuse oma teises voorus (vt näited 5, 10, 11).

Esiteks võib helistaja lihtsalt nimetada oletatava/soovitud vastaja nime (vt ka näide 1). Näites 10 helistab ema teismelise tütre mobiilile. Kuuldavus on hea ning tütre kaks vooru (*jaa?* ning *tere?*) võiks olla äratundmiseks piisav. Siiski küsib ema nime üle. Seletuseks võib olla see, et tütar elab koos sõbrannaga ja ema võib arvata, et too vastas telefonile.

(10) ((kutsung))

V: jaa?

H: tere?

V: tere?

H: Marge?

V: jaa?

H: `kodus=oled?

V: jaa?

Teiseks kasutatakse küsimusi [*eesnimi*] *vä*, [*eesnimi*] *sina*, *kesse räägib* [*eesnimi*]. Oletatav nimi osutus alati õigeks. *vä*-küsimust kasutasid 10-aastane ja 11-aastane poiss sõbrale helistades (vt näide 9) ning keskealine naine sõbrannale helistades (vt näide 5). Ka küsimust *kesse räägib* `Karina kasutas laps. Küsimus [*eesnimi*] *sina* oli iseloomulik vaid ühele helistajale, kes alustas sel viisil kolme vestlust (vt näide 3).

Kahel juhul kasutas helistaja äratundmisprobleemi puhul avatud küsimust: *kesse `on nüüd; oi kes sa nüüd `oled ma=i=tunne sind `ära*. Näites 11 helistab 52-aastane naine oma emale, telefonile vastab 17-aastane õetütar, kes sel ajal peaks koolis olema. Valeühendust ei arva helistaja siiski olevat, sellele viitab sinatamine.

(11) ((kutsung))

V1: jaa

H: tere.

V1: tere?

(.)

H: oi kes sa nüüd `oled ma=i=tunne sind `ära.

V1: {no} `Helju olen.

H: Helju.

V1: jaa.=

H: =kuidas sa [kodus]

V1: [\$ {-} \$]

H: jaa, kuidas sa `kodus oled.

V1: {ei} m:a ei=tunne ennast kõige `paremini /---/

Ühel helistajal tekib valeühenduse kahtlus (näide 12). 39-aastane mees helistab oma õele, telefonile vastab 15-aastane õepoeg. Noormehel on olnud häälemurre ning onu ei tunne teda ära, identifitseerimiseks kulub kaheksa vooru. Järgmisel päeval õele uuesti helistades kommenteeris ta eelmise päeva vestlust nii: *ma täitsa kohkusin `ära Elmol on ääle `murre olnud=vä. /---/ `mina mõtlesin min- kesse: niukene `vanamees võtab \$ k(h)äriseva h(h)äälega `vastu=ja \$.hh ja=ja mõts=et=no=et vale `ühendus või mhemhe .hh täitsa ma ültse ei=tundnud `ära jah.*

(12) ((kutsung))

V: jaa.

H: .hh e t:ere, kas=se on `Janar Treiali korter.

V: jaa?

H: .hh kas ee `Ethi ka on.

V: `ei=ole `kodus.

H: > ei=ole=kodus ot kellega ma `räägin. <

V: Elmoga.

H: `Elmo=vä.

V: jaa? =

H: =mina olen `Mark.

V: jaa?

H: vat sa oled nii (.) häälest `muutunud=et (.) e(h)i tunne `äragi.

(0.5) et=ee (.) `millal nad `tulevad.

5.6. Teema alustamine

Kui helistaja jätab sissejuhatuse ära ja alustab teemat kohe esimeses voorus, siis on selge, et partner on ära tuntud. Enamasti on sel juhul tegu jätkuva vestlusega: veidi aega tagasi on omavahel suheldud. Näites 13 on vastaja Kairit helistajal äsja külas käinud ning Kairiti tütar Piret on oma nuku maha unustanud. Helistaja tahab seda võimalikult kiiresti teatada, et laps muretsema ei hakkaks. Ta helistab Kairitile kohe, kui arvab, et see on juba koju jõudnud. Lähedaste suhete tõttu ei tutvusta helistaja end sellele vastajale kunagi, olles kindel, et ta hääle järgi ära tuntakse.

(13) ((kutsung))

V: jaa `Kairit kuuleb.

H: kule Pireti `laps jäi siia.

V: \$ ah `jäi=vä. \$

5.7. Olukorda kontrolliv küsimus

Ka olukorda kontrolliv küsimus on helistaja esimeses voorus eelkõige jätkuva vestluse puhul. Näites 14 helistab vanatädi noorele sugulasele, kes on samal õhtul tema sünnipäeval käinud. Ta küsib, kuidas noormees koju sai, ning soovib veel suhelda. Kellaaeg on hiline (vestlusest ilmneb, et viimased külalised lahkusid pool üksteist) ja vanatädi alustab vestlust küsimusega *kas=sa` tudusid juba=vä*.

(14) ((kutsung))

V: jaa?

H: no `tere. kas=sa` tudusid juba=[vä.]

V: [.hh] ei=`tudund=vel.

5.8. Kontakti kontroll

Kuulmishäire puhul ei saa vestlust jätkata ning helistaja küsib *kuuled=vä; kuuled mind=võ*. Ka partikkel *halloo* võib viidata halvale kuuldavusele. Küsimuse kutsub esile krabin telefonis või pikk paus. Ühes vestluses jäetakse pärast kuuldavuse kindlakstegemist muud sissejuhatuse komponendid ära ning helistaja läheb asja juurde, teises vestluses ei tundnud vastaja halva kuuldavuse tõttu helistajat ära ning äratundmis- ja kuulmisprobleemi lahendamiseks kulus 18 vooru.

5.9. Partiklid

Helistaja kasutab oma esimeses voorus (enamasti vooru alguses) ka mitmesuguseid partikleid.

Kõige sagedamini (kuid siiski vähestes vestlustes) alustab helistaja oma esimest vooru partikliga *no*. Auli Hakulinen (1992: 35–42; 1993: 163–165) on soomekeelseid telefonikõnesid analüüsides leidnud, et 2/3 helistaja esimestest voorudest algab partikliga ning enamasti on partiklik *no*. Dialoogis asub *no* valdavalt kõnevooru või lausungi alguses, osutades teemamuutust, mõttepöõret, üleminekut vestluse ühelt osalt teisele. Suu-

rem osa *no*-algusega voore sisaldab mingit vastuvaidlemist, kahtlust, eitust eelneva jutu suhtes, *no* roll on sel juhul ootusvastase vooru pehmemdamine (Raevaara 1989: 150–151; Hennoste 2000: 1802).⁷ Telefonivestluse alguses ei ole partiklil *no* samad funktsioonid. Pigem on tema funktsiooniks osalejate lähendamine.

Eesti helistajate esimene voor algab partikliga *no* üsna harva (10 vestluses). Valdavalt eelneb *no* tervitusele (*no tere*; *no tere omikut*). Neis vähestes näidetes on *no*-algulistel tervitustel kolm kasutuskonteksti: osalejad on äsja kohtunud/vestelnud; edasises jutus on midagi ebameeldivat, mida püütakse edasi lükata ning pehmemdada (raha laenamine; laps ei tule nädalavahetuseks koju); helistatakse vanainimesele tema tervisliku seisundi kontrollimiseks.

Kule eelneb helistaja esimeses voorus tutvustusvormelile (*kuule`mina olen*), pöördumisele (*kule Raido*) või teemapakkumisele (*kule Pireti`laps jäi siia*). Partiklit *kule* on kirjeldatud kui piiripartiklit, mis paikneb vooru alguses ja alustab tüüpiliselt küsimust, palvet, seisukohavõttu, informeerimist ja seletavaid kõnevoore (Hennoste 2000: 1801). Leelo Keevalliku väitel alustab *kule* vestluses uusi tegevusfaase, nt vestluse lõpetamist, telefonikõne põhjuse esitamist või teemamuutust. Telefonikõne põhjuse esitamisele eelnev *kule* võib paikneda juba helistaja tutvustuse ees ning seega alustada samuti pikemat faasi (Keevallik 2003: 59–65, 2005: 544–545).

Halloo võib viidata kuulmisprobleemile, kahes vestluses aga näib helistaja tervitusele eelnev *halloo* olevat pigem tervitusvormeli osa.

Identifitseerimisprobleemi puhul ning vahendajaga vestlustes helistaja oma esimest vooru partikliga ei alusta.

6. Äratundmise väljendamine vastaja poolt

Nüüd võtame vaatluse alla vahendid, mille abil saab vastaja väljendada helistaja äratundmist. Äratundmine saab (lauatelefoni puhul) kõige varem toimuda vastaja 2. voorus (vestluse 3. voorus).

Kui helistaja ennast tutvustab, lisandub sissejuhatusse eraldi identifitseerimissekvents. Helistaja enesetutvustusele reageeritakse enamasti partiklitega *jah*, *jaa*, *noh*, *nooh*, *noo*, *mm*. Reaktsiooniks võib harva olla ka tervitus. Ühes vestluses reageeris partner emotsionaalselt *oi*, ühes

⁷ Soome ja eesti *no* on kasutuselt sarnased.

vestluses osatavalt *siin sina* ning ühes vestluses *noh ja=mis=sa`tahad sis*. Kui järelliiget ei tule, järgneb tutvustusele paus (0,2–1 sekund), mis osutab sellele, et helistaja ootab reaktsiooni, enne kui juttu jätkab.

Kui helistaja loodab hääle järgi äratundmisele ega tutvusta end, töötavad muud sissejuhatuse komponendid ühtlasi identifitseerimise heaks.

Helistaja tervitusele järgneb enamasti vastutervitus. Tavaliselt vastatakse sama sõnaga: *tere – tere, tšau – tšau, hommikust – hommikust*. Ka vastaja saab äratundmist eripärase või argise tervitusega väljendada, nt *tšau, tere=tere*, lisanduda võib veel naerev hääletoon või lõpuhääliku venitus. Ka partikkel tervituse ees viitab äratundmisele: *no tere, no tšau, oih tervitus*.

Vastaja tervitab helistajat nimepidi harvemini kui helistaja vastajat, ainult viies vestluses. Neist kolm on sümmeetrilised helistaja samasuguse tervitusega (näide 15).

(15) ((kutsung))

V: halloo?

H: tere Kaku.

V: tere Miku.

Argivestluses vastatakse tervitusele ka partiklitega *jah, jaa* ning *noh*. Ka see on märguandeks partneri äratundmisest.

Kui tervitus on helistaja mitmeosalise vooru alguses, jääb see enamasti vastuseta, partner reageerib vooru viimasele osale (vt näide 14).

Tervitusele vastamine aga ei pruugi tähendada äratundmist. Nagu helistaja, võib ka vastaja kasutada tervituste naabruspaari selleks, et saada uus võimalus partneri häält kuulda ja loota äratundmisele järgmises voorus. Kui helistaja usub, et ta hääle järgi ära tuntakse, siis on mitteäratundmine ootusvastane ning seda püütakse vältida, et mitte suhteid kahjustada. Näites 16 vestlevad keskealised sõbratarid. Helistaja ei tutvusta end ning alustab vestlust neutraalse, tõusva intonatsiooniga tervitusega. Vastaja annab kiiresti normikohase järelliikme *tere*. Helistaja esitab nüüd olukorda kontrolliva küsimuse *mis teed*. Järgneb paus, mille järel vastaja osutab, et tundis alles nüüd partneri ära.

(16) ((kutsung))

V: jaa?

H: tere?

V: tere?

H: noo? mis teed?

(0.5)

V: aa, sina. [eine-] einestan.

H: [jaa.]

Helistaja esitatud olukorda kontrolliv küsimus esimeses voorus saab alati vastuse. See osutab, et partner on ära tuntud ning vestlus saab jätkuda. Ka teemapakkumine võetakse enamasti vastu (vt näide 13), kahes vestluses tekkis probleem halva kuuldavuse tõttu (vt näide 17).

(17) ((kutsung))

V: hallo

H: {saada paps mulle `järgi=sis.}

V: keda palun

H: papsi noh, järgi.

(...)

V: aa `ütlen jah.

Hea kuuldavuse puhul ei tundnud vastaja partnerit ära ainult ühes vestluses. Näites 18 vestlevad noored naised. Vastaja Maret elab Tartus, helistaja Katrin on hiljuti kolinud Tartust Tallinna. Omavahel pole nad kohtunud üle poole aasta. Vestluse sissejuhatus on üsna ebatavaline, mängitakse äraarvamismängu. Helistaja esimene voor on emotsionaalne, Katrin on üliõnnelik, et Maret on kodus ning vastas ise. Järgmises voorus küsib Maret: *a kesse `räägib*. Katrin ei ütle oma nime, vaid alustab mängu. 6. real ütleb ta oma perekonnanime, mis on argivestluses ebaharilik. Sellele järgneb pikk paus. Maretil on ilmselt piinlik, et ta Katrinit ära ei tundnud ning olukorra lahendamiseks otsustab ta mänguga kaasa minna. 19. real üritab ta mängu lõpetada ning asja juurde minna. Tavaliselt pakub vestluse esimese teema helistaja, aga Katrin pole seda siiani teinud. Kuna osalejad pole kaua kohtunud, siis võib olla raske teemat valida ning helistaja varjab oma ebakindlust ülepaisutatud emotsioonide taha.

(18) ((kutsung))

1. V: jaa, `Maret kuuleb.

2. H: .hh `oi:: tere: `Mare:t. sina `oledki kohe `toru otsas \$ {nimodi.} \$

3. V: a kesse `räägib.=

4. H: =kesse räägib, no: kas=sas sis `aru ei=saa kesse `räägib.=
 5. V: =`eriti ei=`saa nagu.
 6. H: ei=`saa, `issand mu- kas mu `ääl on `kuudega sis `nii ära
 `muutunud juba või. .hh kas sulle nimi `Moora ütleb vel midagi.
 7. (1.0)
 8. V: `suhteliselt `vähe.
 9. H: mhemhe \$ mis `tähendab suhteliselt `vähe. kui `palju see
 [suhteli-] \$
 10. V: [suhteliselt] `vähe.
 11. H: noo? mis se suhteliselt vähe `on sis.
 12. (2.0)
 13. V: no `näed, ei `tulegi \$ nagu. \$
 14. H: \$ `issand ja `ongi `nii või. no `kuule `ma ütleks et ma olen
 natuke `p(h)ettunud. \$
 15. V: * mhemhe *
 16. H: .hh mi- mina minul `sinu ääl oli küll `meeles, ma oleks
 selle ka `siis ära tundnud kui sa `poleks oma \$ `nime öelnud ega
 ma=sis .hh mit- \$ =
 17. V: =vot=siis.
 18. H: \$ `mitu korda su `emaga v(h)estlema \$
 19. V: tea `midagi. [no mis sa sis] `räägid.

7. Vahendajaga sissejuhatused

Neid telefonikõnesid, kus telefonile ei vasta soovitud inimene, vaid keegi teine, tuleb eraldi vaadelda kolmel põhjusel:

- esimene vastaja võib olla helistajale võõras;
- helistaja ei soovi selle inimesega vestelda, seega pole vastastikune identifitseerimine vajalik;
- kui esimene vastaja tunneb helistaja ära, võib ta soovitud vastajale öelda, kes helistab. Sel juhul saab teine vastaja helistaja identifitseerida juba enne temaga rääkimist.

Vahendajaga vestlusi oli 24, neist kaheksateistkümnes sai helistaja soovitud inimesega rääkida, kuues mitte. Lisaks sellele eksis helistaja partneri identifitseerimisel kaheksa korda, paludes soovitud inimene kutsuda tal endal (vt alapeatükk 5.4). 19 korda küsis helistaja kedagi teist oma esimeses voorus, 11 korda teises voorus, 2 korda pärast pikka vestlust esimese

vastajaga. Küsimusele/palvele eelnes peaaegu alati helistaja tervitus või tervituste naabruspaar.

Tüüpilised vormelid, millega palutakse telefonile kutsuda, on *(ma) palun [eesnime]* ning *kas [eesnimi] on (ka) kodus (võ)*. Lisaks nendele kasutati küsimusi *kule kas `emme=võ=issi on: `siin; kas `ema võ isa ka `kodus on; kas `Katri on: `läheduses; kas: Juku `ka seal on; Katariina on kah kusagil või; ega `Kasparit ei= `ole; `ema ka `on; kas ee `Ethi ka on; ma sooviksin rääkida `Marge `Kiviga*.

Pärast pikka vestlust esimese vastajaga ei küsi helistaja soovitud vastajat otse. Esimene vastaja pakub ise, et ta kutsub kellegi teise. Mõlemas siisuguses vestluses on aga selge, et helistaja tahtis rääkida just kutsutava vastajaga. Näites 11 eeldas helistaja, et ema on üksi kodus. Näites 19 tahab õde rääkida vennaga, et anda talle uut infot metsa müümise võimaluste kohta. Telefonile vastab vennanaine, kellega vesteldakse laste haigustest ning siis pärib helistaja venna järele.

(19) H: mm (.) mis Juhan teeb vaib o`lümpiat=vä.

V1: `ei, `seisab siin praegu.

H: a:[hah]

V1: [oota] ma `annan talle.

H: `anna=sis natuke.

(3.2)

V2: tere `õde.

H: no:h tere ((ükskõikse, tüdinud tooniga))

V2: noh

Helistaja tutvustab end mittesoovitud vastajale harvemini (5 helistajat 24-st) kui nendes vestlustes, kui ta saab kohe soovitud inimesega rääkida. Kui selgus, et soovitud inimesega rääkida ei saa (teda polnud kodus või ta magas), tutvustas end veel kolm helistajat. Oma nimi öeldakse ootuses, et soovitud inimene saab teada, kes talle helistas, või kui palutakse teade edasi anda.

Teine vastaja ei tutvustanud end üheski vestluses. Vastused nüüd juba verbaalsele kutsungile olid järgmised: *jaa* (8 korda), *hallo(o)* (5 korda), *ja(a) halloo* (2 korda), *ma olen siin*, *tere Reet*, *tere õde*. Telefoni üle andes võib esimene vastaja öelda, kes helistab. Teine vastaja saab nüüd kohe oma esimeses voorus partnerit nimepidi tervitada (vt näide 19). Soovitud vastajale tutvustas ennast 6 helistajat 18-st.

Raskusi partneri äratundmisega polnud kummalgi osalejal üheski vestluses. Äratundmisest annab märku lihtsalt vestluse jätkamine, kuid võidakse ka kasutada samu leksikaalseid ja prosoodilisi võtteid, mida juba eespool vaatlesime: eripärased tervitused (*tervitus – jah; tšau – tšau*), naerev hääletoon, partneri nime nimetamine, *noh* jätkajana. Artikli lõpetuseks olgu toodud markantne näide eripäraste tervituste kohta.

(20) V2: ja halloo?

H: @ `hell`õu. @

V2: @ `hell`õu `juu `biitš, @ .hh ma pidin just sulle `elistama kuigi: .hh ma mõtlesin=et `äkki sa ikka elistad `ise [et no (.) {---}]

8. Kokkuvõte

Analüüsitud Eesti argitelefonikõnede korpuses enamik (74%) vastajaid end ei tutvustanud. Enamasti see suhtluses probleemi ei tekita: partner tuntakse hääle järgi ära ning vestlus jätkub. Umbes 1/5 ilma vastaja tutvustuseta vestlustes ei tundnud helistaja aga vastajat ära või polnud äratundmises kindel. Sel juhul ta küsis, kes partner on, pakkus oletatava/soovitud vastaja nime, palus soovitud inimese kutsuda või küsis, kas ta on kodus. Enamasti lahendati identifitseerimisprobleem järgmises voorus, mõnes vestluses kulus selleks aga 4–8 vooru.

End tutvustas 26% vastajaid. Sel juhul helistajal partneri identifitseerimisega raskusi ei ole.

Helistaja esimene voor on identifitseerimise seisukohalt väga oluline, kuna enamasti väljendatakse just siin partneri äratundmist või mitteäratundmist. Ühtlasi on nüüd vastajal võimalus omakorda helistaja ära tunda. Identifitseerimiseks võib olla eraldi sekvents (helistaja tutvustab end ning vastaja väljendab äratundmist), aga sageli tunnevad partnerid teineteise ära muude sekventsides kaudu. Helistaja tutvustas end 41% vestlustes. Tutvustus sõltub suurel määral osalejate suhetest ja kontaktide sagedusest.

Transkriptsioonimärgid

.	langev intonatsioon
?	tõusev intonatsioon
,	poollangev intonatsioon
`sõna	rõhutamine

[]	pealerääkimine
(.)	mikropaus (0.2 sek või lühem)
(0.5)	pausi pikkus sekundites
=	kahe iseseisva üksuse kokkuhääldamine
> <	kiirendatud lõik
< >	aeglustatud lõik
* *	muust kõnest vaiksem lõik
SÕNA	hääle kõvendamine
:	häälikuvenitus
si-	sõna jääb pooleli
{või}	ebaselgelt kuulnud lõik
{-}	ebaselgeks jäänud sõna
{---}	pikem ebaselgeks jäänud lõik
(())	litereerija kommentaarid ja seletused situatsiooni kohta
hehe, mhemhe	naer
s(h)õna	sõna on lausutud naerdes
\$ \$	naerev hää, kuid mitte tõeline naer
@ @	hääletooni või hääle kvaliteedi muutumine
.hh	sissehingamine
hh	väljahingamine
.jaa	sõna on lausutud sisse hingates

Kirjandus

- Godard, Danièle 1977.** Same setting, different norms: Phone call beginnings in France and the United States. – *Language and Society* 6, 209–219.
- Hakulinen, Auli 1992.** Rutiinien syntaksia. – *Variaatioita*. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen juhlakirja. (= *Opera Fennistica & Linguistica* 4.) Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Tampere, 27–44.
- Hakulinen, Auli 1993.** The grammar of opening routines. – *Suomen kielitieteellisen yhdistyksen vuosikirja 1993*. Toim. S. Shore, M. Vilks. Helsinki, 149–170.
- Have, Paul ten 1999.** *Doing Conversation Analysis: a Practical Guide*. London: Sage.
- Hennoste, Tiit 2000.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde IV. Suulise kõne erisõnavara III. Partiklid. – *Akadeemia* 8, 1773–1806.
- Hennoste jt 2001** = Hennoste, Tiit, Liina Lindström, Andriela Rääbis, Krista Strandson, Riina Vellerind 2001. *vä ja teised. Ühe vestluse pisanalüüs*. –

Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks. Toim Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu, 90–112.

Houtkoop-Steenstra, Hanneke 1991. Opening sequences in Dutch telephone conversation. – Talk and Social Structure. Ed. by D. Boden and D. Zimmerman. Cambridge: Polity Press, 232–250.

Hutchby, Ian, Robin Wooffitt 1998. Conversation Analysis. Principles, Practices and Applications. Cambridge: Polity Press.

Kasterpalu, Riina 2006. Algsurituuaalid müügikõnedes. – Keel ja arvuti. Toim Mare Koit, Renate Pajusalu, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 6.) Tartu, 156–169.

Kasterpalu, Riina, Olga Gerassimenko 2006. Vestlusanalüüs. – Teoreetiline keeleteadus Eestis 2. Toim Ilona Tragel, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7.) Tartu, 112–126.

Keevallik, Leelo 2003. From Interaction to Grammar: Estonian Finite Verb Forms in Conversation. (= Studia Uralica Upsaliensa 34.) Uppsala.

Keevallik, Leelo 2005. Suhtluskeele uurimine partiklistunud verbivormide näitel. – Keel ja Kirjandus 7, 535–548; 8, 630–642.

Lindström, Anna 1994. Identification and recognition in Swedish telephone conversation openings. – Language in Society 23, 231–252.

Markee, Numa 2000. Conversation Analysis. London: Lawrence Erlbaum Associates.

Raevaara, Liisa 1989. *No* – vuoronalkuinen partikkeli. – Kieli 4. Suomalaisen keskustelun keinoja I. Toim. Auli Hakulinen. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. Helsinki, 147–161.

Rääbis, Andriela 2000. Telefonivestluse sissejuhatus. – Keel ja Kirjandus 6, 409–418.

Rääbis, Andriela 2003. Olukorda kontrollivad küsimused telefonivestluse alguses. – VIRSU. Viro ja suomi: kohdekielet kontrastissa. Toim. Pirkko Muikku-Werner, Hannu Remes. Lähivertailuja 13. Joensuu, 236–246.

Rääbis, Andriela 2004. Küsimus *Mis sa teed?* telefonivestluses. – Keel ja Kirjandus 5, 358–368.

Rääbis, Andriela 2006a. Infodialoogi algsurituuaalid. – Keel ja arvuti. Toim Mare Koit, Renate Pajusalu, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 6.) Tartu, 143–155.

Rääbis, Andriela 2006b. Võimalusi helistaja identifitseerimiseks institutsionaalses telefonisuhtluses. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 3. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 269–284.

Sacks, Harvey 1992. Lectures on Conversation. Ed. by Gail Jefferson. Cambridge–Oxford: Blackwell.

- Schegloff, Emanuel A. 1968.** Sequencing in conversational openings. – *American Anthropologist* 70, 1075–1095.
- Schegloff, Emanuel A. 1979.** Identification and recognition in telephone conversation openings. – *Everyday Language: Studies in Ethnomethodology*. Ed. by G. Psathas. New York: Irvington Publishers, 23–78.
- Schegloff, Emanuel A. 1986.** The routine as achievement. – *Human Studies* 9, 111–152.
- Schegloff, Emanuel A. 2002a.** Beginnings in the telephone. – *Perpetual Contact. Mobile Communication, Private Talk, Public Performance*. Ed. by James E. Katz, Mark Aakhus. Cambridge University Press, 284–300.
- Schegloff, Emanuel A. 2002b.** Reflections on research on telephone conversation openings: issues of cross-cultural scope and scholarly exchange, interactional import and consequences. – *Telephone Calls: Unity and Diversity in Conversational Structure across Languages and Cultures*. Ed. by Kang Kwong Luke and Theodossia-Soula Pavlidou. Amsterdam: John Benjamins, 249–281.
- Tainio, Liisa (toim) 1997.** Keskustelunalyysin perusteet. Tampere: Vastapaino.
- Wardhaugh, Ronald 1992.** *An Introduction to Sociolinguistics*. Cambridge–Oxford: Blackwell.

How the caller and the answerer recognize each other

Andriela Rääbis

The paper analyses how participants identify each other in telephone conversation. The study is based on 121 everyday conversations in Estonian. The participants are friends, family members, relatives or acquaintances, aged between 3 and 84. Conversation analysis is implemented as a research method.

In telephone encounters parties must identify each other through speech. There are two possibilities: a participant introduces himself/herself or is recognized from the voice sample. Recognition has two components: a recognition source and a recognition solution. The sequential focus of identification is in the caller's first turn.

In my data the answerer introduced him/herself in 26% and the caller in 41% of conversations. Answers to the summons *hallo* and *jaa* did not cause any problems for the most part: the caller recognized the answerer by voice as the intended called party or identified the answerer as not the intended party and asked for somebody else. In about 1/5 of calls the caller did not recognize the answerer or was not sure of identification: he/she guessed the answerer's name, attempted a switchboard request or asked who was speaking. The problem was mostly solved in the next turn.

The lack of the caller's self-identification caused a problem in a few calls only.

Keywords: conversation analysis, telephone conversation, spoken Estonian

Andriela Rääbis

eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Tartu ülikool

Liivi 2-340

50090 Tartu

andriela.raabis@ut.ee

**PÕHJAKAARE NIMETUS
JOHANNES GUTSLAFFIL
JA HEINRICH GÖSEKENIL**
*Paiwata põhl või pehwa pohl?*¹

SZILÁRD TÓTH

Annotatsioon. Gösekeni grammatikas (1660) esinev, muu hulgas ka Saareste mõistelises sõnaraamatus tsiteeritud, kuid seni kriitilise vaatluse alla võtmata põhjakaare nimetus *pehwa pohl* osutub semantiliselt motiveerimatuks, sest põhjakaart väljendatakse tüüpiliselt päikese puudumisega, mitte aga selle olemasoluga. Õigeks tuleb pidada Gutsلاffi grammatika (1648) väljendit *Paiwata põhl*, mis ilmselt on küll olnud Gösekeni allikaks, võis aga Gösekenil trükki sattuda vigaselt, ilma abessiivi lõputa. Nii Gutsلاffi väljendi õigsust kui ka Gösekeni väljendi vigasust toetavad eesti ja soome murrete andmed.

Võtmesõnad: vana kirjakeel, etümoloogia, semantiline motivatsioon

Andrus Saareste leksikograafilises suurteoses tuleb ette üks kummaline väljend, mille õigsuses – vähemalt allakirjutanu teada – pole seni kaheldud. Nimelt leiame mõistelises sõnaraamatus (1958: 615) ’põhja’ kui ilmakaare nimetuste seas sõnaühendi *pehwa pohl*, mis pärineb Heinrich Gösekeni grammatikast (1660: 311). Seda tsiteerib ka Erzsébet Beőthy oma soomeugri keelte ilmakaarte nimetusi käsitlevas monograafias (Beőthy 1967: 124). Ei Saareste ega Beőthy ei sea selle nimetuse õigsust kahtluse alla, vaatamata asjaolule, et väljend tundub nii semantiliselt kui ka oma ühehordse esinemuse tõttu ülimalt küsitavana. Beőthy oletuse järgi võis olla meie väljendi alupärane tähendus ’päikese pool’.

Eeskätt vaatleme väljendi semantikat. Põhi kui ilmakaar assotsieerub meie poolkeral ööga, päikese puudumise, pimeduse ja külmaga. Nagu Helmi Neetar (1991: 657) kirjutab: „Põhi on ainus ilmakaar, kuhu päike ei jõua oma taevasel ringkäigul. Valguse ja soojuse, seega ka elu puudu-

¹ Artikli viimistlemisel aitasid kaasa Helmi Neetar, Tiit-Rein Viitso, Külli Habicht ja Reet Klettenberg. Tänu nendele!

mine on ilmselt aluseks sekundaarnimetustele, mis hõlmavad laiemat ala (põhjakaart): Lei *talvõ puul*; Lut *tühä* ('tühja') *puul* (...); kiulm puul ('külm pool').” Nende andmete paralleele leiame ka ungari murretest: nt *télioldal* 'talve pool' ja *hidegódal* 'külm pool' (Beóthy 1967: 15). Käesoleva Leivu väljendi vasteks (ehk eeskujuks) on läti murdesõna *ziēmspus* (Ådamsons, Kagaine 2000: 543) ehk sõnasõnaliselt 'talve pool'. Põhjakaare udmurdi-keelne nimetus *ujpal* on sõnasõnaliselt 'ööpool', kusjuures liitsõna teine osis on eesti sõna *pool* etümoloogiline vaste. Saksa *Mitternacht*, mille tähenduseks on kirjakeeles 'südaöö', olevat esinenud vanemas ja murde-keeles ka põhjakaare tähenduses (EWU 1993: 336).

Ungari kirjakeelne sõna *észak* etümologiseeritakse sõnadest *éj* 'öö' ja *szak* 'osa', mis võib olla otsetõlge turgi keeltest (EWU 1993: 336). Kui see nii on, siis on ka udmurdi näite puhul sama võimalus olemas, sest udmurdi keel on ungari keelega sarnaselt väga tugevasti mõjutatud turgi keelte poolt. Nende lekseemide puhul – nagu meie Leivu–läti näites – on areaalsete kontaktide kõrval niisama tähtis semantiline motiveeritus, raske oleks otsustada, kumb on olulisem, ehk mõjuvad mõlemad faktorid.

Mainitagu, et ülal käsitletud ungari sõna *észak* on dokumenteeritud vanas ungari kirjakeeles kummalisel moel muu hulgas tähendusega 'lõuna', mille võimalikuks seletuseks peetakse seda, et põhjatuul võiks olla mitte ainult põhjast puhuv, vaid ka lõuna poolt põhja poole puhuv tuul (EWU 1993: 336).

Ei tundu siiski loogiline, miks viitab Gösekeni põhjakaare nimetus just päikese olemasolule, kui peaks viitama vastupidi selle puudumisele. Hiiumaalt leiame isegi tarindi *päävane pool* mitte 'põhja', vaid nimelt 'lõuna' tähenduses (Neetar 1991: 657).

Seepärast osutub semantiliselt väga õigustatuks 12 aastat enne Gösekeni keeleõpetust ilmunud Urvaste pastori Johannes Gutsloffi grammatikas esinev põhjakaare nimetus *Paiwata põhl* 'Norden' (Gutsloff 1998 [1648]: 229), mis on just nagu Gösekeni väljendi antonüüm. Üllataval moel pole seda ei Saareste ega Beóthy oma tööde koostamisel arvesse võtnud, võimalik et selle harulduse või hoopis nende poolt arvatava lõunaestilisuse tõttu.

Järgmiste sajandite keelemälestistes need sõnakujud puuduvad, esineb aga tänapäeval tuntud *põhi*: Anton Thor Helle grammatika sõnaraamatuosas (1732: 160) *pohja-ma*, Vestringi sõnaraamatus (1998: 185) *Pohja-ma*, Hupeli grammatika sõnaraamatuosa esimeses trükis (1780:

438) 'Norden' *pohja ma.* r.d. *pohhi d.* 'gegen Norden' *pohja pole.* r.d. 'von Norden' *pohja polest* r.d., selle teises trükis (1818: 493) *pohhi, pohja ma.* r.d. Tänapäeva murrete kohta saab väita sedasama: „Peaaegu kogu keelealal on ainunimetuseks *põhi* (variandid *põhe, põhi, pohl, pohja*)”, tõdeb Neetar (1991: 656).

Nii Gutsloffi kui ka Gösekeni andmed paistavad olevat *hápax legómena*², kuna nad esinevad ühe korra ja me ei leia – või vähemalt nende ridade kirjutaja ei leidnud – nendele andmetele paralleele ei teistest keelemälestistest ega hilisemast rahvakeelest. Seega võiks arvata, et need sõnaühendid on sakslastest keelemeeste väljamõeldised, nagu mõnede eesti vana kirjakeele andmete puhul teinekord ilma põhjuseta on arvatud. Peab aga arvesse võtma seda, et me ei saa tänapäeva (või pigem: eilse päeva) eesti murrete andmeid (või hoopis selliste andmete puudumist) automaatselt projitseerida mingile vanemale keelekujule, muuhulgas ka 17. sajandi eesti keelele: see, et mingit nähtust tänapäeval ei esine (või meie leksikograafiliste allikate koostamisel ei esinenud), ei pruugi tähendada seda, et ka 17. sajandil ei ole seda olnud.

Gutsloffi ja Gösekeni andmete vahel on siiski üks väga oluline erinevus: Gösekeni fikseeritud põhjakaare nimetus ei ole semantiliselt motiveeritud, Gutsloffi oma aga on.

Gutsloffi *Paiwata põhl* seisab aga ikkagi oma üksinduses – vähemalt eesti keelealal. Peale semantiliste paralleelide annavad paljude nähtuste seletamisel usaldusväärset tõendusmaterjali ka eesti keele lähisugulaskeeled. Niiviisi esinevad Gutsloffi väljendi (osalised) paralleelid Soome murretes: *päivätön pohja, päivätön pohjoinen* (Beóthy 1967: 57, Neetar 2000: 90, Tuomi 2005: 10) 'päikeseta põhi' ja *päivätön Lappi* (Beóthy 1967: 64), 'päikeseta põhi' (sõna-sõnalt: 'päikeseta Lapimaa'). Lõuna tähenduses kohtame aga soome murretes *päivä* (Atlas 2004: 354, 358) ehk eesti keeli 'päike, päev' ning nimelt *päiväpuoli* (Beóthy 1967: 79), mis harmoneeruvad hästi ülaltoodud Hiiumaa väljendiga *päävane pool*, on aga headeks vastuargumentideks Gösekeni sõna semantika õigsusele – eriti *päiväpuoli*, mis osutub etimoloogiliselt keelendi *pehwa pohl* täpseks koopiaks.

² „Hapax Legomenon [Pl. *hápax legómena*; griech. 'einmal Gesagtes' (...)]. Nur an einer Stelle belegter sprachlicher Ausdruck, dessen Bedeutung infolgedessen oft schwer bestimmbar ist.”, ehk '[mitm *hápax legómena*; kr 'ükskord öeldu' (...)]. Ainult ühe korra esinenud väljend, mille tähendus sellepärast tihti raskesti kindlaks määratav on' (Bußmann 1990: 302).

Seega tuleb pidada Gutslaffi väljendit *Paiwata pohl* täiesti loogiliseks, võimalikuks, reaalseks nimetuseks, mis võis kõlada ka 17. sajandi (lõuna)eesti murdekeeles. Gösekeni *pehwa pohl* näib aga olevat vorm, kust abessiivi sufiks on mingil põhjusel ära jäänud – niimoodi, ilma abessiivita tähendab see mitte põhja-, vaid hoopis lõunakaart. Meil on siin tegemist ilmselt vigase vormiga, nimelt trükiveaga. Nagu sellele Neetar oma artiklis on osutanud, sisaldab Gösekeni grammatika palju vigu. Selle põhjuseks on, et Göseken ei ole oma teose korrektuuri lugeda saanud, millest saame teada raamatu eessõnast. Seepärast ei tohi Gösekeni ühe sõnakuju ühekordset esinemist üldistada, vaid – nagu Neetargi ütleb – tuleb ka muu esinamus arvesse võtta (Neetar 1986: 192). Meie väljend aga ei paista Gösekenil rohkem esinevat.

Võib-olla, et käesoleva lekseemi on võtnud Göseken just Gutslaffi grammatika sõnastikuosast, sest nagu ta ise mainib, on ta oma teose koostamisel kasutanud Gutslaffi grammatikat. Kui see nii on, siis peaks meie lekseemi ainukeseks originaallikaks pidama nimelt Gutslaffi keeleõpetust.

Kirjandus

- Ādamsons, E., E. Kagaine 2000.** Vainīžu izloksnes vārdnīca N–Ž. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Atlas 2004** = Atlas Linguarum Fennicarum 1. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 800. – Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2004, kaardi nr 82.1, 354, 358.
- Beóthy, Erzsébet 1967.** Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen. (= Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 84.) Bloomington: Indiana University – The Hague: Mouton & Co.
- Bußmann, Hadumod 1990.** Lexikon der Sprachwissenschaft. Kröners Taschenausgabe 452. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- EWU** = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, Band I, A–Kop. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gutsloff, Johannes 1998 [1648].** Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe, toimetanud Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam / Anführung zur Öhstnischen Sprache / Reval 1660. – Värri Haarmann, A.-L. (Hrsg.).

- Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II. (= Fenno-Ugrica 3). Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: Steffenhagen.
- Neetar, Helmi 1986.** Zu nichtsynkopischen Nomina agentis in den estnischen Dialekten. – Советское финно-угроведение XXII: 3, 187–197.
- Neetar, Helmi 1991.** Ilmakaared rahvasuus. – Keel ja Kirjandus 11, 656–665.
- Neetar, Helmi 2000.** Ilmakaared keeleatlases: Atlas Linguarum Fennicarum (ALFE). – Studia ad geographiam linguarum Pertinentia. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 6.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 87–98.
- Saareste, Andrus 1958.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat I. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Tuomi, Tuomo 2005.** Kielikartta tutkimusvälineena. – Прибалтийско-финское языкознание: лингвогеографические исследования. Петрозаводск: ИЯЛИ Карельского научного центра РАН.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Esthonicum Germanicum. Trükki toimetanud Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

**The word for 'North' used by
Heinrich Göseken and Johannes Gutsloff:
Paiwata pôhl or *pehwa pohl*?**

SZILÁRD TÓTH

The word for 'North', *pehwa pohl*, in the grammar of Göseken (1660) seems to be semantically unmotivated, because typologically 'North' is expressed with the absence of the sun, not with the presence of it. The word has not been properly researched earlier and it has been mentioned e.g. in Saareste's dictionary. The correct expression seems to be *Paiwata pôhl* in the grammar of Gutsloff (1648). Perhaps the word, borrowed by Göseken from Gutsloff, was falsely printed without the Abessive ending. The data from Estonian and Finnish dialects support the opinion that only Gutsloff's variant is correct.

Keywords: old literary Estonian, etymology, semantic motivation

Szilárd Tóth

udmurdi filoloogia teaduskond / факультет удмуртской филологии

Udmurdi Riiklik Ülikool / Удмуртский государственный университет

Universitetskaja 1 / Университетская, 1

RUS-426034 Iževsk/ Ижевск

stoth@ut.ee

IMPERSONALISEERITUD IMPERSONAAL KUI KONSTRUKTSIOONITASANDI GRAMMATISATSIOON¹

VIRVE-ANNELI VIHMAN

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse üht pealtnäha anomaalset konstruktsiooni eesti keele tegumoesüsteemis, mida paljud emakeelsed kõnelejad peavad grammatiliseks, kuid milles näikse olevat ühte sulanud kahe erineva konstruktsiooni omadused. Sellel konstruktsioonil on rohkem süntaktilisi argumente kui predikaadi semantiline struktuur võimaldaks. Kõnealune tarind, impersonaliseeritud impersonaal, on seotud impersonaaliga, kuid jääb grammatika äärealasse. Kui impersonaali liitaegades esineb abiverb ühildumata kujul, ainsuse 3. isiku vormis, siis impersonaalne impersonaal liidab abiverbile impersonaali tunnuse, sedakaudu justnagu tuues konstruktsiooni sisse uue impersonaalse argumendi, ehkki kõik selle konstruktsiooni argumendipositsioonid on juba täidetud. Artiklis käsitletakse seda tarindit kui konstruktsioonitasandi grammatisatsiooni ja impersonaalse tegevussubjekti semantilise pleekimise tulemust. Kuna agendiivse impersonaali liitajavormid langevad kokku osa mitteagendiivse passiivi vormidega, siis on impersonaalne tarind oma tegevussubjekti osas semantiliselt pleekinud. Järeldatakse, et impersonaalne impersonaal kujutab endast katset taastada impersonaali liitaegades tegevussubjekti vahepeal nõrgenenud kohalolu ning impersonaali topeltnarkeering toimib teatud liiki ühildumisena.

Võtmesõnad: tegumood, impersonaal, passiiv, semantiline pleekimine, grammatisatsioon.

¹ Tänan professor Mati Ereli väga asjatundliku tõlke ning kasulike ettepanekute ja soovitude eest. Samuti tahaksin tänada retsensenti heade nõuannete eest ja Suurbritannia ESRC-nõukogu (Economic and Social Research Council), kelle toetuse abil (*postdoctoral fellowship award* PTA-026-27-0076) sain seda tööd 2004. aastal alustada.

1. Sissejuhatus. Tegumood eesti keeles

Eesti keel on rikka tegumoesüsteemiga keeli. Kõneleja kasutada on mitmeid võimalusi verbi valentsi vähendamiseks: impersonaal, personaalne passiiv, antikausatiiv ning üldisikuline² ehk geneeriline tarind. Olen vaadelnud mujal (Kaiser ja Vihman 2007) nende tarindite tagandatud argumentide tõlgendusvõimalusi, mis näikse tulenevat konstruktsioonist endast, kus nad esinevad, mitte argumentide nullvormistusest.

Käesolevas kirjutises keskendun ainult impersonaalile ja passiivile ning nende koostoimele tarindis, mida ma nimetan impersonaliseeritud impersonaalsiks. Nii impersonaal kui ka passiiv kahandavad verbi valentsi semantiliste argumentide sidumisel süntaktiliste argumentidipositsioonidega ja on seega kanoonilised tegumoetarindid³ (Klaiman 1991, Siewierska 1984). Vaatlen siin impersonaali ja passiivi (osalise) morfoloogilise kokkulangemise üht omapärast tagajärge, nimelt alternatiivse tegumoetarindi – impersonaliseeritud impersonaali – kujunemist. Keelekorralduslikult on seda tarindit peetud mittegrammatiliseks, kuid ometi kasutatakse seda tänapäeva eesti keeles nii kirjalikult kui ka suuliselt ning paljud tava-kõnelejad käsivad seda vastuvõetava tarindina. Impersonaliseeritud impersonaali kasutus on seletatav impersonaali semantilise pleekimisega, mille on põhjustanud impersonaali ja passiivi paradigma sünkretism, ning impersonaalitunnuse korduskasutus impersonaali liitaegades on käsitatav teatud tüüpi ühildumisena.

Järgmises jaotises kirjeldatakse eesti keele põhilisi tegumoeekonstruktsioone – impersonaali ja personaalset passiivi. Jaotises 3 esitletakse tarindeid, mis ühendavad omavahel impersonaali ja personaalse passiivi, nimelt impersonaliseeritud passiivi ja impersonaliseeritud impersonaali, ning vaadeldakse impersonaliseeritud impersonaali analüüsil esinevaid raskusi. Jaotises 4 üritatakse analüüsida impersonaliseeritud impersonaali argumentstruktuuri kaudu. Jaotises 5 heidetakse selline analüüs kõrvale ning seletatakse impersonaliseeritud impersonaali argumentstruktuuri

² Soome lingvistikakirjanduses on üldiselt kasutusel termin *nollapersoon*a (nt Laitinen 1995, Löfflund 1998, Hakulinen jt 2004), samal ajal kui Erelt jt (1993: 227) on kasutanud *üldisik* ja kõnealuse konstruktsiooni nimetamiseks terminit *üldisikuline*.

³ Käesolev artikkel ei käsitlen impersonaali moodustamise teoreetilisi küsimusi, kuna need ei mõjuta siinseid järeldusi. Lähtun rolli- ja referentsigrammatika tegumoeekäsitlusest (vt Van Valin & LaPolla 1997: 294-302), lähemalt olen käsitlenud impersonaali ja passiivi moodustamist mujal (nt Vihman 2004a, 2004b).

vastuolu grammatiseerimise ning pleekimise abil. Jaotis 6 esitab lisaargumendi semantiliselt pleekimisel põhineva analüüsi kasuks.

2. Impersonaal ja passiiv

See jaotis tutvustab vaadeldavaid tegumoekonstruksioone – impersonaali ja personaalset passiivi – ning näitab, milles seisneb nende erinevus. Nende konstruktsioonide loogilise struktuuri formaalse analüüsi kohta rolli ja referentsi grammatika termineis vt Vihman (2004a).

2.1. Impersonaal

Eesti impersonaalil puudub eksplitsiitne subjekt ning impersonaal ei eduta patsienti (Rajandi 1999). Impersonaalset argumenti väljendatakse verbi muutevormidega, mis erinevad vastavatest aktiivvormidest. Implitsiitse argumenti prototüüpne referent on inimene, agenttiivne, mitmuslik ja geneeriline, kusjuures selle identiteet on konkreetse teksti väline (vt Shore'i 1988 iseloomustust eesti impersonaalile väga lähedase soome keele impersonaali kohta). Verbi leksikaalne tähendus jääb impersonalisatsioonis muutumatuks. Impersonaali leksikaalne leviala on eesti keeles väga lai, see on kasutatav ka modaal- ja koopulaverbide ning isegi mitteakusatiivsete verbide⁴ puhul.

(1a) juuakse ja laaberdakse⁵

(1b) kadunud auto leiti kraavist⁶

Impersonaalset argumenti tõlgendatakse alati tuumargumendina ning vähemalt osa subjektikriteeriumide seisukohast toimib see nagu lause alus (vt Blevins 2003, Kaiser ja Vihman 2007), ehkki anafoorne viitamine impersonaalsele argumendile on piiratum kui eksplitsiitsele subjektile. Impersonaali on käsitletud nii primaarselt aktiivse tarindina (Blevins 2003, Erelt 2003, Rajandi 1999, Vihman 2004b) kui ka passiivse tarindina (Erelt

⁴ Mitteakusatiivseteks verbideks nimetatakse intransitiivseid verbe, mille subjektiks ei ole tegevussubjekt (Perlmutter 1978, Van Valin 1990, Levin & Rappaport-Hovav 1994). Eesti keeles peetakse mitteakusatiivseteks nt verbe *jääma*, *kaaluma* (vt Torn 2002, kes käsitleb mitteakusatiivsete verbide ja impersonaali seoseid eesti keeles), *kukkuma* (Tamm 2003).

⁵ www.sisalik.ee/~janek/raffas/ihuhing.html

⁶ Postimees 27.05.99.

et al. 1997; soome keele puhul Manninen ja Nelson 2004). Implitsiitse argumendi tõlgendus võib varieeruda nii üldisusastmelt – geneeriliselt spetsiifilisele, semantiliselt rollilt – tegevussubjektilt (*actor*) tegevusobjektile (*undergoer*) kui ka agentiivsuse poolest (Chierchia 1995, Koenig 1999). Referendil on siiski alati inimtõlgendus ning seega teatud määral tähendussisu. Samuti saab sellele anafoorselt viidata refleksiivide ja retsiprookidega (Kaiser ja Vihman 2007) ning on muidki tõendeid tema osalemise kohta diskursuses.

2.2. Personaalne passiiv

Personaalne passiiv on seevastu „degradeeriv” konstruktsioon, kus tegevussubjekt on taandatud Ø-ks. Tema sisendiks saavad olla ainult transitiivsed verbid. Tegemist on perifrastilise tarindiga, milles verbi esindab abiverb *olema* ja sihilise täisverbi passiivi mineviku partitsiip. Tegevusobjekt on ülendatud (*promoted*) subjektiks, nagu nähtub nominatiivi käändest, abiverbi ühildumisest ning subjekti süntaktilisest käitumisest. Personaalset passiivi illustreerib näide (2). Alandatud tegevussubjekti võib fakultatiivselt väljendada obliikvafraas (vt siiski Nemvalts 1998).

(2a) aare oli tõesti hästi peidetud⁷

(2b) trellid olid peidetud puust aknaraamide sisse⁸

Personaalsel passiivil on resultatiivne ning staatiline, sündmuse tulemusseisundile fookustatud tõlgendus. Siiski on see verbiline passiiv. Seda näitab võimalus lisada passiivitarindisse aja- ja viisiadverbiaale (nt *hoolikalt*, *meelega*), mis viitavad pigem sündmusele kui tegevusobjekti tulemusseisundile, samuti võimalus väljendada mitmesuguste obliikvafraaside abil tegevussubjekti (Rajandi 1999, Kaiser ja Vihman 2007).

2.3. Impersonaali ja passiivi eristamine

Tabelist 1 nähtub, et eesti keele impersonaali ja passiivi paradigmat on teatud ulatuses sünkreetilised. Perifrastilised vormid (passiivi lihtajad ja impersonaali lihtajad) on paljudel juhtudel identsed. See sünkretism põhjustab mitmeti tõlgendatavust, eriti ainsuse nominatiivis tegevussubjekti puhul, mil vaegmarkeeritud (ainsuse 3. isiku) abiverbi on võimalik

⁷ www.geopeitus.ee/aarded/oovahi.html

⁸ Eesti Ekspress 28.01.04.

tõlgendada ka nominatiivse argumendiga ühilduvana. Ühildumistõlgenduse korral nähakse patsienti ülendatuna, mis võiks viidata pigem personaalsele passiivile kui impersonaalile (vt Rajandi 1999). Kuid samas on impersonaalil ja passiivil ka selgeid erinevusi.

Tabelis 1 esitatud muuteparadigmad on erinevad, ehkki teatud lahtrid on morfoloogiliselt identsed. Kuid isegi kokkulangevates lahtrites võib leida erinevusi. Kuna isikulisele passiivile on omane ühildumine, siis ei teki mitmeti tõlgendatavust 1. ja 2. isiku tegevussubjekti korral. Impersonaalis kasutatakse ka nende isikute puhul abiverbi ainsuse 3. isiku vaegvormi, samas kui passiivi puhul abiverb ühildub 1. ja 2. isikus. Mitmesust tekitavaks eesti keele morfoloogia eripäraks on aga *olema*-verbi oleviku ainsuse ja mitmuse 3. isiku vormide identsus. See tähendab, et paljude näidete puhul puudub morfoloogiline võti passiivi ja impersonaali eristamiseks.

Ometi on kindlaks tehtud, et need kaks konstruktsiooni ei ole identsed ega osaliselt kattuvad, vaid üksnes vormilt mitmesed (Rajandi 1999; vt ka Erelt jt 1993, Pihlak 1993, Vihman 2004b). Henno Rajandi (1999) on üksikasjalikult analüüsinud mõlemat tarindit ning näidanud, et tegemist on kahe erisuguse tarindiga, tuues tõenduseks erinevused süntaktilises käitumises (käändevalik eituse puhul, eri tüüpi tegijamääruste esinemise võimalus) ning võimalike verbide tüüpides.

Tabel 1. Muuteparadigmad

	impersonaal	passiiv
olevik	Lehed loetakse	Lehed on loetud
lihtminevik	Lehed loeti	Lehed olid loetud
täisminevik	Lehed on loetud	Lehed on olnud loetud
enneminevik	Lehed oli(d) loetud	Lehed olid olnud loetud

3. Konstruktsioonide vastastikune toime

Impersonaliseeritud passiivi ja impersonaliseeritud impersonaali üle, mida järgnevalt vaatleme, on diskuteeritud juba mõnda aega. Johannes Aavik taunis impersonaliseeritud impersonaali kasutust juba 1936. aastal ning hiljem on tema preskriptiivseid väiteid korranud teisedki (Viitso 2005, kes tsiteerib ka Valgmat ja Remmelit 1968). Ants Pihlak (1992, 1993) on pühendanud impersonaliseeritud impersonaalide kui grammatikahälvete

kritiseerimisele palju ruumi. Ometi näeme nende arusaamatute tarindite kasutuse jätkumist (Viitso 2005). Paljud tavakõnelejad peavad neid jätkuvalt grammatilisteks, mis viitab sellele, et nende kõnelejate mentaalne grammatika aktsepteerib selliseid tarindeid. Siit tuleneb ka vajadus neid tarindeid analüüsida, ehkki esmapilgul näib impersonaliseeritud impersonaal ignoreerivat argumentstruktuuri loogikat.

3.1. Impersonaliseeritud passiiv

Passiivil on nominatiivne tegevusobjektist alus, millel võib mõistagi olla inimreferent, nagu näites (3a). Seda inimreferenti on võimalik umbisikustada, lisades abiverbile impersonaali tunnuse (3b). Nimetan sellist konstruktsiooni impersonaliseeritud passiiviks⁹.

(3a) rahvas on valitsuse poolt paljaks tehtud¹⁰

(3b) ollakse valitsuse poolt paljaks tehtud

Impersonaliseeritud passiivi on keele grammatikasse kuuluva nähtusena käsitletud mitmed uurijad (Blevins 2003, Pihlak 1993, Rajandi 1999). Edward Keenan nimetab sellist keelenähtust hämmastavaks (“boggling”; 1985: 276), kuid on näidatud, et passiiv võib olla impersonalisatsiooni sisendiks (Blevins 2003: 476) nii mõneski keeles, kus on olemas mõlemad konstruktsioonid, nagu iiri (Noonan 1994) ja poola (Kibort 2001) keel. Pihlak käsitleb tarindit ühena viiest eesti keele tegumoetarindist, nimetades seda staatiliseks supressiiviks (1993: 37–38). Mina väidan, et põhitegumood on siiski impersonaal ja personaalne passiiv ning kõnealust konstruktsiooni on kõige mõttekam käsitleda kui passiivi tegevusobjekti otsest impersonalisatsiooni. Veel üks näide sellise impersonalisatsiooni kohta on (4).

(4) oldi rahvaste kaupa sisse seatud: ühes toas poolakad, teises bulgaarlased¹¹

⁹ Kuigi *impersonaalne passiiv* on ehk suupärasem, ei sobi see nende konstruktsioonide iseloomustamiseks, kuna seda terminit kasutatakse ka termini *impersonaal* asemel, st näite (1) tüüpi konstruktsioonide kohta. Segaduse vältimiseks eelistan täpsemat terminit *impersonaliseeritud passiiv*.

¹⁰ Näited (3a) ja (3b) pärinevad mõlemad Pihlakult (1993: 38).

¹¹ www.cl.ut.ee (ilukirjandus, stkt0048)

Impersonaliseeritud passiivi saab üsna enesestmõistetavalt representeerida kujul (5). Passiiv muudab tegevussubjekti (x) nulliks ($\emptyset$) (5a). Impersonaal (5b) täidab teise, madalama astme argumenti positsiooni, mis muidu võinuks täidetud olla verbi ühildava täis-NP või pronoomeniga. Siin aga on argument väljendatud vaid abiverbi impersonaalse tunnusega. Kuigi argument on implitsiitne, omistatakse sellele siiski semantiline sisu. Suurtäht U tähistab tegevusobjekti (ingl *undergoer*), kajastades asjaolu, et tegevusobjekti identiteet on küll maha surutud, kuid impersonaali tunnus annab siiski oma panuse tegevusobjekti semantikasse, tuues kaasa tõlgenduse INIMENE ja GENEERILINE.

(5a) **pred'** (x, y) $\rightarrow$ **pred'** ($\emptyset$, y)

(5b) **pred'** ($\emptyset$, U)

3.2. Impersonaliseeritud impersonaal

Kaugelt vähem ilmne on representeerida tarindit, mida ma käsitlen impersonaliseeritud impersonaalina. Näites (6) on esitatud mitu sarnast konstruktsiooni, mille argumentide morfoloogilises vormis ja argumentstruktuuris on siiski olulisi erinevusi.

(6a) teda_y **oli** pildistatud_x [impersonaali enneminevik]

(6b) oldi_y pildista-tud_x [impersonaliseeritud passiiv]

(6c) teda **oldi** pildistatud [(a) ja (b) kombinatsioon]

Näide (6a) esindab impersonaali pluskvamperfekti ühildumatu, ainsuse 3. isiku vaegvormis abiverbiga. Tegevussubjektist argumentil on umbisikuline referent, samal ajal kui tegevusobjekti väljendab (partitiivne) ainsuse 3. isiku asesõna. Näide (6b) esindab impersonaliseeritud passiivi. Tegevussubjekt on siin degradeeritud ($\emptyset$) ning tegevusobjekt impersonaliseeritud: konstruktsioonil on täiesti identifitseerimatu tegevussubjekt (mis tuleneb degradeerivast passiivist) ning inimest tähistav üldisikuline (impersonaalne) tegevusobjekt. „Impersonaliseeritud impersonaali” esindab näide (6c) (TÜKK 1990). See on ehituselt peaaegu sama mis impersonaali pluskvamperfekt (6a), kuid selle abiverbil on „täiendav” impersonaali tunnus (tähistatud poolpaksult).

Tarind (6c), ehkki väliselt sarnane tarinditega (6a) ja (6b), pole kindlasti sama mis (6b), kuna selle eksplitsiitne pronominaalne tegevusobjekt on partitiivis. Partitiiv näitab, et tegevusobjekti lauseliikmestaatus pole

tõstetud ning et konstruktsioon on ühemõtteliselt impersonaalne, mitte passiivne. Veelgi enam, (6c) on aktsepteeritav üksnes partitiivse, mitte aga nominatiivse tegevusobjektiga. Võrreldagu näidet (6c) näitega (6d), mis on selgelt mittegrammatiline.

(6d) *tema oldi pildistatud

Näiteid impersonaliseeritud impersonaali kohta on tänapäeva keelekasutusest kerge leida – lause (7) pärineb näiteks Internetist.

(7) hindamisjuhendit oldi korralikult jälgitud¹²

Lisanäiteid, mida kui eagrammatilisi on esitlenud Viitso (2005: 183), leiab kirjakeele korpusest (TÜKK).

Impersonaliseeritud impersonaali kasutust on peetud ebakorrektsaks (Aavik 1936, Pihlak 1992, Viitso 2005) või kõnekeelseks (Erelt 2003: 103), kuid minu teada pole seda lingvistilises kirjanduses seni analüüsitud. Ometi peavad eesti keele kõnelejad (13 informanti 15 küsitlusest¹³) seda tarindit järjekindlalt aktsepteeritavaks. Mitmed küsitletud on väitnud, et näites (6c) on impersonaali tunnus agenttiivne, mitte patsientiivne. Need, kelle arvates see tunnus mõjutab tarindi tähendust, näevad sellise mõjuna mitmuslikkuse lisandumist. See on kooskõlas mitmes allikas (sh Erelt jt 1993) esitatud seisukohaga, et impersonaali saab kasutada tegevussubjekti mitmuslikkuse näitamiseks, kusjuures „seda kasutatakse tihti ainsusliku isiku varjamiseks ja ta seisukoha võimendamiseks” (Viitso 2005: 186).

Kui üritada esitada impersonaliseeritud impersonaali näite (5) taolise argumentstruktuurina, satume raskustesse. Selles struktuuris puudub impersonaali tunnuse jaoks lahter, sest nii tegevussubjekt kui ka tegevusobjekt on seal juba esindatud, tegevussubjekt Ø ja tegevusobjekt ainsuse 3. isiku pronoomeni *teda* kujul. Seega impersonaliseeritud impersonaal ei taha alluda otsesele analüüsile.

¹² www.math.ut.ee/olympiaadid/ftp/piirk_03/pk03kom.ps

¹³ Siinkohal väärib mainimist, et kõik küsitletud eesti keele tavakõnelejad (s.o mitte keeleteadlased) pidasid tarindit aktsepteeritavaks.

3.3. Refleksiivne impersonaliseeritud impersonaal

Refleksiivid jäävad intransitiivide ja transitiivide vahepeale. Neil on kaks süntaktilist argumenti, kuid semantiliselt on mõlemal argumendil üks ja sama referent. Refleksiivsed (6)-tüüpi tarindid näikse moodustavat vaheala, mille puhul isegi neil keeleteaduritel, kes ei aktsepteeri näidet (6c), pole üksmeelt, millist vormi pidada vastuvõetavaks. Seda illustreerib Pihlaku (1993) näide Aaviku (1936) kohta. Aavik, kes väitis, et üldiselt on impersonaalse abiverbi kasutamine passiivi partitsiibiga väär, „... kõhkles, kas lause ‘? *Kui oldi end ristiõiduks korraldatud*’ [8a] .. pole mitte vastuvõetavam kui sama lause refleksiivi isikulise tegumoe [aktiivi] mineviku partitsiibiga ‘*Kui oldi end ristiõiduks korraldanud*’ [8b] .. Ta on millegipärast välja jätnud kolmanda võimaluse ‘Kui oli end ristiõjaks [sic!] korraldatud’ [8c].”(Pihlak 1993: 20)

Selle lause kolm versiooni on esitatud näites (8); eeldatav tähendus on kõigil sama.

(8a) kui oldi end ristiõiduks korraldatud

(8b) kui oldi end ristiõiduks korraldanud

(8c) kui oli end ristiõiduks korraldatud

Mineviku partitsiip nõuab välise argumendi allasurumist ning refleksiiv välise argumendi samastamist sisemisega (**korraldatud**' ($\emptyset$, y). Kuid näidet (8a), ehkki see on samasuguse ehitusega kui (6c), on kergem analüüsida objekti tähendussamasuse tõttu subjektiga ehk refleksiivpronoomeni samaviitelisuse tõttu impersonaalse tegevussubjektiga. (8a) argumentstruktuuri kujutab (9). Kõrgeim argument on alla surutud, kuid abiverbi impersonaalitunnus assotsieerub selle allasurutud argumendiga.

(9) Kui oldi_x end_y ristiõiduks korraldatud, **korraldatud**' ($\emptyset$, y=x)

See on analüüsitav, kuna refleksiivpronoomen samastab tegevusobjekti tegevussubjektiga ning seega annab impersonaalsele tegevussubjektile lauses mingi staatuse. Aavik aktsepteerib (8a) ja (8b), vaatamata sellele, et ta taunib intransitiivseid juhtumeid, kus passiivi partitsiip ei ole kooskõlas tarindi argumentidega. Refleksiivpronoomen muudab selle konstruktsiooni aktsepteeritavaks, kuid selle struktuur jääb ikkagi probleemseks. Impersonaalitunnus käitub nagu passiivi subjekt, kuid

siseargumendi lahter on ikkagi avatud partitiivsele refleksiivpronomeenile, mis tegelikult peaks olema selle juba täidetud argumentipositsiooni konkureeriv täitja. Vastuolu laheneb küll semantiliselt, kuid verbi valentsist suurema arvu süntaktiliste positsioonide esinemine on ikkagi arusaamatu. Peale selle on imelik, et (8a) üldse esineb, sest (8b) ja (8c) võiksid seda asendada, kuna need ei sisalda mingit vastuolu ei argumentstruktuuri ega analüüsivuse aspektist.

Järgnevalt vaatleme, kuidas ülaltoodud vastuolu oleks võimalik lahendada.

4. Argumentstruktuur

Eespool tutvustatud impersonaliseeritud impersonaalid tõstatavad mõningaid argumentstruktuuriga seotud probleeme, sest ehkki näidetes (8b) ja (8c) on kõik argumentipositsioonid täidetud, täheldatakse ometi (8a) kasutust. Üldlevinud käsitluse kohaselt toob impersonaalitunnus diskursusesse referendi ja täidab argumenti positsiooni argumentstruktuuris. Kuidas neid fakte kokku sobitada? Võiks kõigepealt üle vaadata argumentstruktuuri ning üritada vastust leida sealt. Käesolevas jaotises esitame kaks võimalikku lahendust, mis põhinevad argumentstruktuuril.

Üks mõeldav lahendus on oletada, et impersonaali tunnus ei väljenda argumenti (nendel juhtudel). Seda saab väita öeldes, et impersonaal liidetakse argumenti positsioonile nagu Grimshaw (1990) tegijafraasid (*by-phrases*) personaalses passiivis. Sellel lähenemisel on siiski puudusi. Kõigepealt, impersonaal argumentina ja obliikvana ei erine morfoloogiliselt (erinevalt obliikvana esinevast tegevussubjektist passiivi puhul). Seega ei tundu olevat õige käsitleda teatud impersonaliseeritud abiverbe teistmoodi kui kõiki teisi impersonaliseeritud verbe (kas abi- või täisverbe). Samuti on õigem mitte kokku leppida impersonaali uues funktsioonis, kui selle tegemiseks puudub igasugune väline põhjus.

Peale selle on eesti keele jaoks võõras mitteargumendi markeerimine verbis. See on vastuolus grammatika üldsüsteemiga ning tundub osutavat, et tuleb otsida ning teiste võrdsete tingimuste korral eelistada muud lahendust.

Teine võimalik lahendus, mis seostub argumentstruktuuriga, võiks olla see, et abiverbi ja täisverbi argumentstruktuure käsitletakse eraldi seisvate ja erinevatena. Selle asemel et olla ühe argumentstruktuuriga verbifraasi

osa, toimib abiverb võib-olla millegi vahepealsena koopulataolise elemendi ja abiverbi vahel. Vastuolu kaob, kui oletada, et selle verbi ja täisverbi tegevussubjektid on erinevad, nagu on tähistatud näites (10).

(10) teda_y [ol-di_z] [pildista-tud_x]

See lahendus on üsna ahvatlev, sest (tavaliselt vaegmarkeeritud) abiverbi kasutatakse siin argumendi postkastina – tühja lahtrina, millesse impersonaal pista. Siiski on raskusi ka selle lahenduse puhul. Kuna kõnealusel konstruktsioonil pole kahe eri situatsiooni või lause tõlgendust, siis peavad need kaks argumentstruktuuri ikkagi teineteisega seotud olema. Paraku pole selge, mismoodi siduda need kaks argumentstruktuuri. Abiverbi argumendi semantilist rolli markeerib partitsiip, seega abiverbi tegevussubjekt (z) peab mingis punktis olema samastatud täisverbi tegevussubjektiga (x). Formaalne mehhanism selliseks ühendamiseks aga puudub.

Lõpuks, põhiprobleem jääb ikka alles. Isegi kui impersonaali argumentstruktuuri õnnestubki rahuldavalt seletada, jääb ikkagi vastuseta põhiküsimus: miks kasutatakse impersonaali tunnust konstruktsioonis, kus kõik argumendikohad on juba hõivatud. Vastus sellele küsimusele võib peituda semantilises pleekimises, mis on tekkinud kõnealuste konstruktsioonide osalise grammatiseerumise tõttu. Kuna personaalne passiiv ja impersonaali liitajad on sünkreetilised, siis on toimunud mõningane grammatiseerumine, mille tulemuseks on impersonaalse tegevussubjekti semantiline pleekimine. Seda käsitletakse järgmises jaotises.

5. Grammatisatsioon ja semantiline pleekimine

Passiivi paradigma ja impersonaali paradigma, mis hõlmavad nii transitiiv- kui ka intransitiivverbe, sisaldavad mitut tüüpi mitmesust, nagu on näidanud ka Viitso (2005). Kuna abiverbi 3. isiku vorm jääb impersonaali liitaegades arvus markeerimata, siis transitiivse (täis)verbi korral võib need kaks paradigmata kergesti segi ajada: mitteühilduvat verbi võib kergesti pidada ühilduvaks (kas ainsusliku või mitmusliku patsiendiga), mille tagajärjeks on väärtõlgendus ning impersonaalsete ja personaalpassiivsete lausete eristuse ähmastumine.

Nende paradigmade struktuurilise sarnasuse ning abiverbi vaegvormist tuleneva mitmesuse tõttu arvan, et impersonaali liitajad on teatud

määral semantiliselt pleekinud. Seejuures väidan, et siin on tegemist pigem konstruktsiooni- kui sõnatasandi grammatisatsiooniga (Wiemer 2004, Campbell 1991). Bernd Heine määratleb grammatisatsiooni kui „protsessi, mille tulemusena keeleväljend E omandab lisaks oma tavali-sele tähendusele M1 abstraktsema ning grammatilisema tähenduse M2” (Heine 1997: 6). Ei abiverb ega partitsiip ei pleegi tähenduslikult omaette, pigem on pleekinud abiverbi 3. isiku vormi ja passiivi partitsiibi ühend, s.o konstruktsioon. Selle pleekimise seisukohast pole oluline, kas passiiv on kujunenud impersonaali liitaja vormidest või muust allikast, kuivõrd nende kahe vormi sünkrooniline koosseksisteerimine on piisav sellise pleekimise esilekutsumiseks isegi siis, kui nende konstruktsioonide diakroonilised allikad on erinevad. Siiski peatume korra nende kahe konstruktsiooni võimalikul diakroonilisel vahekorral.

5.1 Impersonaali esmasus

Impersonaalitarind on vanem kui perifrastiline personaalne passiiv nii eesti keeles kui ka läänemeresoome keeltes üldse. Verbi liitvormid on läänemeresoome keeltes uuendid (Laakso 2001: 190), varasemad verbivormid olid sünteetilised. Impersonaali lihtminevik ja olevik on sünteetilised, samal ajal kui personaalse passiivi paradigma on tervikuna perifrastiline, seega rohkem uuenditaoline kui impersonaalne tarind.

Peale selle esineb impersonaali kõigis läänemeresoome keeltes, samal ajal kui personaalset passiivi ei leidu üheski teises läänemeresoome keeles peale eesti keele (Viitso 1998: 111–113), välja arvatud vaieldav erand soome keele emergentse passiivi näol (Manninen ja Nelson 2004). Verbi impersonaalivorm on läänemeresoome keeltes omandanud terve rea lisafunktsioone. Näiteks soome kõnekeeles kasutatakse impersonaali mitmuse 1. isiku väljendamiseks koos vastava isikuasesõnaga (Shore 1988, Laakso 2001) ning karjala, vepsa, vadja ja isuri keeles väidetavalt mitmuse 3. isiku tähenduses (Laakso 2001: 189).¹⁴ Eesti keelt on suuremal määral ning teistest sama keelkonna keeltest kauem mõjutanud saksa keel. Saksa keele perifrastiline passiiv on väga sarnane eesti keele personaalse

¹⁴ Haspelmath (1990) väidab, et passiiv areneb välja mitmuse 3. isiku vormist ja see areng on ühesuunaline. Impersonaalse verbivormi kasutamine mitmuse 3. isiku asemel võiks olla vastuargumendiks sellele väitele; Haspelmath siiski impersonaali (ehk *desubjektiiv*, Haspelmath 1990: 34) passiivi all ei käsitle.

passiiviga ning selles võib peituda seletus, miks see on eesti keeles esile kerkinud palju varem kui näiteks soome keeles.¹⁵

Lõpuks võiks osutada sellelegi, et impersonaali on peetud passiivi allikaks paljudes teisteski keeltes (Haspelmath 1990: 49). See ei ole nõrk argument, sest impersonaali ja passiivi tähenduslik seos teeb sellise arengu täiesti loomulikuks.

5.2. Tähenduslik sarnasus

Impersonaali liitajad ja personaalne passiiv on tähenduslikult küllaltki lähedased. Nende põhiline ühisjoon on resultatiivsus (Nedjalkov 1988: 17). Perfektiajad on seotud lõpetatusega ja sündmuse eelnevusega viitehetkele. See omakorda seostub protsessi lõpp-punktiga. „Resultatiiv väljendab nii seisundit kui ka eelnevat tegevust, mille tulemuseks see seisund on” (Nedjalkov 1988: 6). Impersonaali puhul on esiplaanil eelnev tegevus, passiivi puhul aga tulemusseisund. Niiviisi jagavad nad omavahel ära resultatiivtarindi tööülesanded.

Transitiivverbi impersonaalne tegevussubjekt on juba redutseerunud verbi tunnuseks: tõrjutud tegevussubjektiga impersonaali perfektist on väga väike samm tegevussubjektita personaalse passiivini. „Ilmselt pole juhus, et ambipersonaalsetest [impersonaalsetest] vormidest perfekt ja just nimelt tulemusperfekti (*perfect of result*) on kõige loomulikum tõlgendada prototüüpseks passiiviks, ning tegevusaliseks olnud ja selle tulemusena tekkinud või kadunud objekti subjektiks” (Tommola 1993: 78–79). Nii näikse olevat toimunud eesti keeles ning on ilmselt parajasti toimumas soome keeles. Nende konstruktsioonide morfoloogiline sarnasus ning

¹⁵ Ühtse terminoloogia ja ühtsete seisukohtade puudumise tõttu vaadeldavas valdkonnas pole alati kerge määrata, millise süntaktilise kategooriaga on tegu. Eesti keele passiivitarind on üsna staatiline, kuid tal on siiski säilinud ka verbaalse passiivi jooni. Eesti murretest on leitud vanu, kõigis isikutes ühilduva sünteetilise impersonaali vorme (nt *anti*, *antit*, *antime*, Wiedemann 2002 [1864]). Tänapäeva ühildumatu impersonaal väidetakse olevat kujunenud sellest ühilduvast impersonaalist. Mõningat segadust on diakroonilises kirjanduses tekitanud selle ühilduva impersonaali pidamine passiiviks. Näiteks kui Karl Kont väidab, et areng on toimunud pigem passiivilt impersonaalile (1963: 166–67), siis tuleneb see väide just terminisegadusest. Kondi passiiv ei ole seesama, mis siin käsitletav praegune personaalne passiiv, vaid varasem sünteetilise impersonaali vorm, mida tavatseti ühildada patsiendiga.

semantiline lähedus teevad üheskoos tegevussubjekti pleekimise peaaegu paratamatuks.

5.3. Semantiline pleekimine

Impersonaali ja passiivi puhul on olulised kõik tavalised semantilise pleekimise elemendid (Heine 1997, 1993). Kõigepealt toimub tähenduse üldistumine, et personaalse passiivi puhul saaks kasutada samu elemente mis impersonaali puhul. Ühe tõrjutud tegevussubjekti ja tegumoe väljendamise asemel kasutatakse samu grammatilisi elemente rohkem kui ühe tegumoe ja rohkem kui üht tüüpi tegevussubjekti väljendamiseks. Konstruktsiooni semantiline üldisusaste on suurenenud.

Teiseks on toimunud verbi dekategoreerumine. Impersonaalis on verb täiskategooria liige (täisverb), isegi liitajavormide koosseisus vastandub partitsiipne verb sünteetilistele verbivormidele. Passiivis aga puudub partitsiibi tunnusel vastandav funktsioon. Verb on dekategoreerunud sekundaarseks partitsiibikategooriaks (Hopper 1991: 22).

Kolmandaks, passiivi partitsiip on ka semantiliselt redutseerunud. Ühemõtteline impersonaal sisaldab semantilist infot tegevussubjekti kohta (INIMENE, GENEERILINE), passiiv mitte. Järelikult passiivi partitsiip, mis osaleb mõlemas konstruktsioonis, sisaldab infot tegevussubjekti kohta üksnes mõnikord (ainult impersonaalse tegevussubjekti puhul). Partitsiibivormis verbi tähendus on seega redutseerunud ja desementiseerunud (Heine 1993). Impersonaali perfektiaegade korral on passiivi partitsiip ainsaks elemendiks, mis kannab infot impersonaalse tegumoe kohta. Tema desementiseerumisel on drastiline mõju selle konstruktsiooni tõlgendusele kontekstides, mis võimaldavad mitmeti tõlgendamist.

Kokku võttes, kuna passiivi partitsiipi kasutatakse peale impersonaali muudiski konstruktsioonides, siis on impersonaali liitaegade impersonaalne tähendus nõrgenenud. Impersonaalse tegevussubjekti kohalolu nõrgenemine viib olukorrani, kus enam pole selge, kas impersonaalne tegevussubjekt on või ei ole väljendatud, st jääb ebaselgeks, kas tarind esindab umbisikulist tegumoodi, mis tõstab esile tegevuse, või hoopis passiivset tegumoodi, mis seab esiplaanile selle tegevuse tulemuse. Näide (11) on tõrjutud argumendiga konstruktsioon koos selle semantilise representatsiooniga rolli- ja referentsigrammatika vormistuses (Van Valin ja LaPolla 1997). Näeme, et see tarind võib saada nii impersonaali (11b) kui ka personaalse passiivi (11b) tõlgenduse.

(11a) laev oli uputatud

(11b) Impersonaal: [tegema' (A, Ø)] CAUSE [BECOME
uputatud' (laev)]

(11c) Personaalne passiiv: [tegema' (Ø, Ø)] CAUSE [BECOME
uputatud' (laev)]

Need kaks semantilist representatsiooni erinevad ainult oma tegevussubjekti poolest (A – impersonaalne tegevussubjekt, *Actor*; Ø – passiivi tõrjutud tegevussubjekt). Kuna need kaks sarnase struktuuriga konstruktsiooni on sünkreetilised, siis on pidev oht, et impersonaalset tegevussubjekti tõlgendatakse vääriti ja see saab neutraalsema passiivse tõlgenduse.

Perfektiaegade jaoks on seega impersonaalitunnuse kasutamine vahend impersonaalse tegevussubjekti nõrgenema kippuva kohalolu taastamiseks, seejuures nii, et ajasuhted jääksid samaks. Impersonaali tunnus tuuakse uuesti sisse konstruktsiooni, kus vastav info oli algselt olemas, kuid nüüd on nõrgenenud.

See võib meenutada varasemat väidet (4. jaotisest), et abiverbi täiendav impersonaalitunnus uut tegevussubjekti sisse ei too (nagu Grimshaw 1990 passiivi analüüsi puhul), kuid tegelikult on väidetud vastupidist: impersonaalitunnus toob tegevussubjekti sisse küll, kuid konstruktsioon ise on kahemõtteline tegevussubjekti olemasolu või puudumise suhtes. Niimoodi päästetakse tarind liiga paljude argumentide koormast. See paistab olevat väga sarnane ühildumisega ning järgmises jaotises väidangi, et see kuulub ühildumise alla.

6. Ühildumine

Kui impersonaali tunnust kasutatakse impersonaalse tegevussubjekti tagasitoomiseks konstruktsiooni, kus info tegevussubjekti kohta on nõrgenenud, siis võib seda abiverbi käsitleda ühilduvana umbisikut markeeriva partitsiibiga. Sellise käsitluse kohaselt ei too impersonaali tunnus sisse uut argumenti, vaid kindlustab juba kodeeritud impersonaalse argumenti kohalolu, nii et see toimib mingit sorti ühildumisena. Kontrollijaks on siin partitsiip ja sihtmärgiks abiverbi impersonaalivorm, mis annab tagasi impersonaalse tõlgenduse, mille partitsiip abiverbi personaalse vormi puhul oli kaotanud. Praegusel arenguastmel on konstruktsioon marginaalne ja fakultatiivne, kuid tõlgendus, mille on andnud sellele konstruktsioonile kõnelejad, kes seda aktsepteerivad, on niisuguse ühildumisanalüüsiiga

kooskõlas. Rajandi on näidanud, et selline kõikuvus ühildumise osas ei ole eesti süntaksis mingi haruldus (1999: 77).

Tegelikult on siin esitatuga väga sarnase käsitluse esitanud Karlsson (1977: 365) soome analoogilise konstruktsiooni kohta.¹⁶ Soome keeles kasutatakse impersonaalset verbivormi aktiivi mitmuse 1. pöörde funktsioonis ning see on seetõttu kõnekeeles sage. Soome kõnekeeles on esile kerkinud ka eesti impersonaliseeritud impersonaaliga sarnane fakultaatiivne tarind, kus impersonaali tunnus on liitaegades liidetud tavalisele ainsuse 3. isiku abiverbile, nt (12a), mida kasutatakse normatiivse (12b) asemel.

(12a) (me) ollaan sanottu¹⁷

(12b) (me) on sanottu

Soome ja eesti näiteid ei ühenda mitte personaalne passiiv, vaid nimisõna ja verbi mitteühilduva ühendi moodustamise raskus. Niisugusel ühendamisel võib olla üks kahest soovimatust tagajärjest. Üks on mitmusliku nimisõna ja mitteühilduva ainsusliku verbi omavaheline sobimatus. Kuna mitmuslik nimisõna on markeeritud ainsusliku suhtes, siis see tekitab segadust. Tõmbevigade (ingl *attraction errors*) tekkimine kohta markeeritud elemendi vahelesegamise tõttu on kirjanduses palju andmeid (Bock ja Miller 1991, Eberhard 1997). Mitmuse vormis nimisõna nõuab temaga ühilduvat verbi ning enne kui tarind reanalüüsitakse impersonaalsiks, käivituvad nimisõna ja verbi valeühendust takistavad pidurid.

Teiselt poolt võib sellest tarindist tuleneda eksitav grammatiline info ainsusliku nimisõna ja sellega näiliselt ühilduva ainsusliku verbi kohta. Neid peetakse väga kergesti subjektiks ja subjektiga ühilduvaks verbiks, ning seegi võib tekitada suhtlusraskusi. Oleks väga kasulik omada mehhanismi, mis blokeeriks niisuguse tõlgenduse ja kergendaks seega ligipääsu taotletud impersonaalsele (soome keele puhul ka mitmuse 1. isiku) tõlgendusele.

Kui vormi semantiline pleekimine seletab, mis selle vormiga on juhtunud, siis ühildumine seletab, miks see vorm on keelekasutuses aktsepteer-

¹⁶ Blevins (2003: 498) kirjeldab ühildumisena ka leedu keeles esinevat sarnast konstruktsiooni, mida on nimetatud topeltpassiiviks, kuid mis pigem väljendab kaudset kõneviisi. Abiverbi tunnus justkui kindlustab kaudse kõneviisi tõlgendust olukorras, kus muidu ei ole võimalik seda üheselt välja lugeda.

¹⁷ Karlssoni (1977) näide.

rimist leidnud ning kuidas seda tõlgendatakse. Kuna tõrjutud argumendid saavad oma tõlgenduse konstruktsioonitasandi infost (Vihman, ilmumas), siis konstruktsioonitasandi mitmesus võib põhjustada suhtlusraskusi. Personaalne passiiv markeerib tegevussubjekti puudumist või ebaolulisust, impersonaal aga nõuab tegevussubjekti semantilist kohalolu. Abiverbi impersonaalitunnus taastab pleekinud tegevussubjekti konstruktsioonis nendel juhtudel, kus tegevussubjekti olemasolu taotletakse (ja tegevussubjektita tõlgendust välditakse) ning kus selle tõlgenduse kättesaamine vajab hõlbustamist.

7. Kokkuvõte

Erinevad implitsiitsed argumendid saavad väga erinevaid tõlgendusi olevalt tõrjutuse astmest ja tüübist. Olen mujal näidanud, et implitsiitsed argumendid saavad oma tõlgenduse konstruktsioonilt, milles nad esinevad. Kui see nii on, siis võib konstruktsioonide mitmeti tõlgendatavus tekitada probleeme selle implitsiise argumendi mõistmisel või koguni selle identiteedi tuvastamisel. Mõistmisraskused tekivad impersonaali liitaegade puhul seetõttu, et nad kooseksisteerivad nendega (mõnikord) sünkreetiliste passiivitarinditega.

See kooseksisteerimine on nõrgendanud implitsiitse umbisikulise tegevussubjekti osalust impersonaali liitaegade tõlgenduses. Impersonaliseeritud impersonaal on konstruktsioon, mis taastab tegevussubjekti impersonaali liitajas. Impersonaali topeltmarkeerimine funktsioneerib mitte selleks, et lisada transitiivsesse konstruktsiooni kolmas argument, vaid pigem teatud liiki ühildumisena passiivi partitsiibiga. Impersonaalitunnuse lisamine abiverbile taastab implitsiitse impersonaalse tegevussubjekti nõrgenenud kohalolu ning samas ka impersonaali liitaja ja passiivi kui selle tegevussubjektita paarilise eristuse.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1936.** Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Blevins, James P. 2003.** Passives and impersonals. – *Journal of Linguistics* 39: 3, 473–520.
- Bock, Kathryn, Carol A. Miller 1991.** Broken Agreement. – *Cognitive Psychology* 23, 45–93.

- Campbell, Lyle 1991.** Some grammaticalization changes in Estonian and their implications. – *Approaches to Grammaticalization 1*. Ed. by E. Traugott, B. Heine. Amsterdam: John Benjamins, 285–300.
- Chierchia, Gennaro 1995.** The variability of impersonal subjects. – *Quantification in natural languages*. Ed. by E. Bach, E. Jelinek, A. Kratzer, B.H. Partee. Dordrecht: Kluwer, 107–143.
- Eberhard, Kathleen M. 1997.** The marked effect of number on subject-verb agreement. – *Journal of Memory and Language* 36, 147–164.
- Erelt, Mati (toim.) 2003.** *Estonian Language*. Tallinn: Estonian Academy Publishers.
- Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 1997.** *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** *Eesti keele grammatika II. Süntaks*. Lisa: kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Grimshaw, Jane B. 1990.** *Argument Structure*. Cambridge, MA: MIT Press
- Hakulinen, Auli (päätoimittaja), Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja-Riitta Heinonen ja Irja Alho 2004.** *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Haspelmath, Martin 1990.** The grammaticization of passive morphology. – *Studies in Language* 14: 1, 25–72.
- Heine, Bernd 1993.** *Auxiliaries: cognitive forces and grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd 1997.** *Possession: cognitive sources, forces and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J. 1991.** On some principles of grammaticization. – *Approaches to Grammaticalization 1*. Ed. by E.C. Traugott, B. Heine. Amsterdam: John Benjamins, 17–36.
- Kaiser, Elsi, Virve-Anneli Vihman 2007.** Invisible arguments: Effects of demotion in Estonian and Finnish. – *Demoting the Agent: Passive, middle and other voice phenomena*. Ed. by B. Lyngfelt, T. Solstad. *Linguistik Aktuell / Linguistics Today* 96. Amsterdam: John Benjamins, 111–141.
- Karlsson, Fred 1977.** Syntaktisten kongruenssijärjestelmien luonteesta ja funktioista. – *Virittäjä* 81: 4, 359–391.
- Keenan, Edward L. 1985.** Passive in the world's languages. – *Language, Typology, and Syntactic Description 1: Clause Structure*. Ed. by T. Shopen. Cambridge: Cambridge University Press, 243–281.
- Kibort, Anna 2001.** The Polish passive and impersonal in lexical mapping theory. – *Proceedings of the LFG '01 Conference*. Ed. by M. Butt, T. H. King. Stanford: CSLI, 163–183.

- Klaiman, Miriam H. 1991.** Grammatical Voice. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koenig, Jean-Pierre 1999.** On a tué le président! The nature of passives and ultra-indefinites. – *Cognition and Function in Language*. Ed. by B.Box, D.Jurafsky, L.Michaelis. Stanford: CSLI, 235–251.
- Kont, Karl 1963.** Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IX.) Tallinn.
- Laakso, Johanna 2001.** The Finnic Languages. – *Circum-Baltic Languages 1: Past and present*. Ed. by Ö. Dahl, M. Koptjevskaja-Tamm. Amsterdam: John Benjamins, 179–212.
- Laitinen, Lea 1995** Nollapersoon. – *Virittäjä* 99: 3, 337–358.
- Levin, Beth, Malka Rappaport-Hovav 1994.** Unaccusativity: At the Syntax-Semantics Interface. Cambridge, MA: MIT Press.
- Löflund, Juhani 1998.** Suomen kirjoitetun yleiskielen passiivi. Åbo: Åbo Akademis Förlag.
- Manninen, Satu, Diane Nelson. 2004.** What is a passive? The case of Finnish. – *Studia Linguistica* 58: 3, 212–251.
- Nedjalkov, Vladimir P. 1988.** Typology of Resultative Constructions. Amsterdam: John Benjamins.
- Nemvalts, Peep. 1998.** Kas väliseesti keeles on märgata süntaktilist omapära? – *Väliseestlaste keelest*. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 9.), 55–66.
- Noonan, Michael 1994.** A tale of two passives in Irish. – *Voice: Form and function*. Ed. by B. Fox, P. J. Hopper. Amsterdam: John Benjamins, 279–312.
- Perlmutter, David M. 1978.** Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. – *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, 157–189.
- Pihlak, Ants 1992.** Umbisiku kaitseks. *Sirp* 26, 13.
- Pihlak, Ants 1993.** A comparative study of voice in Estonian. (= Eesti Sisekaitse Akadeemia toimetised 1.) Tallinn.
- Rajandi, Henno 1999 [1968].** Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 3.) Tallinn.
- Shore, Susanna 1988.** On the so-called Finnish passive. – *Word* 39, 151–176.
- Siewierska, Anna 1984.** The Passive: A comparative linguistic analysis. London: Croom Helm.
- Tamm, Anne 2003.** Delimitedness, telicity, direct objects and obliques. – *Folia Estonica Tomus VIII. Észt-Magyar Összevestes III*. Szombathely, Hungary: Savaria University Press.
- Tommola, Hannu 1993.** Ambipersoonainen suppressiivi: diateesista suomessa ja virossa. – *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici*. Toim. V. Yli-Vakkuri. Turku, 41–96.

- Torn, Reeli. 2002.** The status of passive in English and Estonian. – RCEAL Working Papers in English and Applied Linguistics 7. University of Cambridge, 81–106.
- Valgma, Johannes, Nikolai Rimmel 1968.** Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.
- Van Valin, Robert D. 1990.** Semantic parameters of split intransitivity. – Language 66, 221–260.
- Van Valin, Robert D., Randy J. LaPolla 1997.** Syntax: Structure, meaning and function. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vihman, Virve-Anneli (ilmumas).** Construction-based interpretation of implicit arguments. – CLS 40, vol. II: The Panels. Ed. by Nikki Adams, Adam Cooper, Fey Parrill, and Thomas Wier.
- Vihman, Virve-Anneli. 2004a.** The return of the actor: Effects of construction-level grammaticalisation. RRG 2004. Book of Proceedings. Linguistic theory and practice: description, implementation, and processing. 2004 International Role and Reference Grammar Conference, 324–336. Dublin, Institute of Technology, Blanchardstown. <http://linguistics.buffalo.edu/research/rrg/RRG2004-Book-of-Proceedings.pdf>
- Vihman, Virve-Anneli 2004b.** Valency Reduction in Estonian. Ph.D., University of Edinburgh.
- Viitso, Tiit-Rein. 1998** Fennic. – The Uralic Languages. Ed. by D. Abondolo. London: Routledge, 96–114.
- Viitso, Tiit-Rein 2005.** Eesti tegusõna tüpoloogiat. – Keel ja Kirjandus 3, 182–194.
- Wiedemann, Ferdinand Johann. 2002 [1864].** Versuch über dem Werroehst-nischen Dialekt. Uurimus võru murdest. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20.) Tartu.
- Wiemer, Björn 2004.** The evolution of passives as grammatical constructions in Northern Slavic and Baltic languages. – What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components. Ed. by B. Wiemer, W. Bisang, N. Himmelmann. Berlin: Mouton de Gruyter, 271–332.

Impersonalised impersonals: construction-level grammaticalisation

Virve-Anneli Vihman

This paper examines a seemingly anomolous construction in the voice system of Estonian. The construction is judged grammatical by native speakers but appears to express more arguments in the syntactic structure than are available in the logical structure. The construction in question, here dubbed the ‘impersonalised impersonal’, is related to both the personal passive and the impersonal, but is located at the margins of the grammar of the language. Where the impersonal perfect takes a non-agreeing, default 3sg auxiliary, the impersonalised impersonal adds an impersonal affix to the auxiliary. This gives the impression of an impersonal argument having been added to a construction in which all argument positions are filled. After examining possible analyses of the construction by way of argument structure, I conclude that the additional impersonal affix does not in fact add an additional argument, but is rather used for concord with the past passive participle. It is only the participle which carries information about the presence of an actor in the impersonal perfect. Because of the formal syncretism between the functionally distinct agentive impersonal perfect and the non-agentive passive, this paper argues that the impersonal construction has undergone a partial process of construction-level grammaticalisation, thereby becoming semantically bleached of its actor argument. The impersonalised impersonal constitutes an attempt to reestablish an actor in the impersonal perfect while preserving information about tense and perfectivity. The impersonal affix on the auxiliary functions as a form of agreement with the passive participle, reinforcing the otherwise weakened presence of the implicit impersonal actor.

Keywords: voice, impersonal, passive, semantic bleaching, grammaticalisation

Virve-Anneli Vihman
välissuhete osakond
Tartu ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu
virve.vihman@ut.ee

METAFOOR ELU ON TEEKOND EBAÕNNE-VÄLJENDITES¹

KATRE ÕIM

Annotatsioon. Artiklis on selgitatud mõistemetafoori ELU ON TEEKOND ning TEE- ja SIRGE-kujundskeemide rolli mentaalset ebaõnnestumist tähistavate keelendite tekkimisel ja mõistestamisel. Teoreetilise tugipunktina kasutatud kognitiivse metafooriteooria järgi juhivad mõlemat protsessi meie mõistesüsteemile omased kognitiivselt reaalsed mõistelised ülekanded. Tõenäoliselt seavad sellised mõistemudelid omakorda üldised, kuid ometi väga kindlad raamid ka tähendusmuutustele.

Võtmesõnad: kognitiivne lingvistika, keelefilosoofia, kognitiivne metafooriteooria, leksikaalne semantika

Sissejuhatus

Artiklis otsitakse vastust küsimusele, milliseid võimalusi on eesti keeles tähistada mentaalset ebaõnnestumist, teisisõnu olukorda, kus tegevusega taotletud eesmärk jääb saavutamata. Järgnevas keskendun vastavasisulisile lekseeme sanktsioneerivatele ja ühtlasi nende mõistmise aluseks olevatele põhilistele tähendusülekannetele: selgitan lühidalt kognitiivses lingvistikas suurt tähelepanu pälvinud kujundskeemide ja mõistemetafoori ELU ON TEEKOND rolli eesti ebaõnne-väljendite mõistestamises. Selliste väljendite hulka kuuluvad nt: *miski kukub läbi, ei lähe läbi, ei tule välja, luhtub, variseb kokku, äpardub, läheb aia taha ~ haisema ~ hangele ~ hapraks ~ hukka ~ hundisurma ~ Juku poole ~ kuradile ~ kus kurat ~ kõige liha teed ~ looja karja ~ luhta ~ lörri ~ metsa ~ mokka ~ nahka ~ nurja ~ nässu ~ põhja ~ raisku ~ rappa ~ summa ~ tuksi ~ tühja ~ tühja tuulde ~ untsu ~ vastu taevast ~ vett vedama ~ viltu ~ vussi* jne. Järgnevas ei püüa ma

¹ Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandil nr 6147 „Eesti keele grammatika ning sõnavara dünaamika 1990–2000“ raames.

mitte niivõrd anda sünonüümsete keelendite loetelu ja liigitust kui osutada nende mõnele tekke- või loomisviisile.

Analüüsitava keelematerjali allikaks on Asta Õimu „Sünonüümi-sõnastik“, Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat“, eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas (EKFA)² ja Tartu Ülikooli eesti keele teaurus³; väljenditele on lisa otsitud Internetist Google'i otsingumootori abil.

Konventsionaalsed ülekanded

Jättes kõrvale küsimuse, kas ebaõnne-väljendid esindavad pigem kinnistunud kui vaba sõnakasutust, keskendun olulisemale – nende kujundlikkuse käsitlemisele. Pidades metafoore eelkõige mõtlemisega ja alles seejärel keelega seotuks, ei ole kognitiivses metafooriteoorias põhirõhk mitte keelel, vaid ülekandel, projitseeringul (*mapping*) (vt Lakoff 1993; vt ka Krikmann 2003: 86). Sanktsioneerib ju viimane metafoori allikvaldkonna keele ja järelduste seaduspärasuste kasutamist sihtvaldkonna mõistete jaoks. Ülekanne on alati konventsionaalne, s.o fikseeritud osa meie mõistesüsteemist, üks vaikimisi kokkuleppelistest moodustest mõistestada (*conceptualize*) abstraktseid mõisteid, nt elu või armastuse mõistet (Lakoff 1993). Tänu sellele, et meie mõistesüsteemis on sedalaadi kognitiivselt reaalsed mõistelised ülekanded, mõistame ka uudset kujundikasutust – üldjuhul ei ole sellest üldse raske aru saada ja enamasti ei märgatagi, et kujundkõne (*figurative language*) mõistmine eeldab teatud tõlgendamist. Uudsed kujundlikud keelendid on tegelikult juba eksisteerivate metafoorsete ülekannete järjekordsed ilmingud, täpsemalt nende süstemaatilised lisandused (Lakoff, Johnson 1999: 66).

Mitmeid artiklis vaadeldavaid keelendeid me mõistame seetõttu, et meil on implitsiitne teadmine elu ja teekonna teineteisele vastavatest omadustest. Ühtlasi teame nende kahe mõisteala vahelist tähendusülekannet (vt Lakoff, Turner 1989: 3, 4). See ühtlustatud ülekanne ütleb täpselt, kuidas elu on mõistestatud teekonnana, realiseerudes, nagu näeme, õige paljudes keelendites (vt Lakoff 1993). Kompleksne metafoor ELU ON TEEKOND⁴ moo-

² <http://www.folklore.ee/justkui> (15.03.2007).

³ <http://www.cl.ut.ee/ressursid/teksaurus> (15.03.2007).

⁴ Väikesed suurtähed tähistavad ülekande metakeelset nimetust ja eristavad seda süsteemsetest ontoloogilistest vastavustest, mis ülekannet iseloomustavad (vt lähemalt nt Lakoff 1993).

dustub primaarsete metafooride konventsionaalse mõistelise segunemise tulemusena (Lakoff, Johnson 1999: 61 jj). Kasutades ebaõnne-väljendeid väga erinevate olukordade puhul, tajume üht või teist kõnealust tegevust või protsessi ometi automaatselt näiteks liikumisena ruumis või asukoha muutumisena ajas:

- (1) Kaua nii see varandus vastu peab, siis ta ikka **upakile läheb** enese asjadega. (EKFA)
- (2) Ah, **rappa lähete** tähenärimisega ..
- (3) „Dracula” **läheb kõige liha teed** ja tulevikus me mäletame ainult Raudsepa häid lavastusi.
- (4) Ime, et sie jumala luodud inime võib nõnda **hukka menna**. (EKFA)
- (5) Kui Eesti ajakirjandus poleks kriitiline, **läheks** elu **hukka**.

Toodud näidetes avalduva primaarse metafoori TEGEVUS ON ISEENESLIK LIIKUMINE aluseks on omakorda valdkondade ühendamise esmane kogemus: iseenda ruumis ümberpaigutamise üldine tegevus (vt Lakoff, Johnson 1999: 52).

Konventsionaalsete ülekannete hierarhilisusest

Teatavasti ei ole metafoorsed ülekanded üksteisest sugugi mitte isoleeritud, vaid paigutuvad mõnikord hierarhiliselt, nii et n-ö madalamad projektsioonid saavad kõrgemate struktuuri. Näiteks elu kui teekonna seisukohalt asub esimesel tasandil sündmuse struktuuri metafoor, teisel tasandil eesmärgipärane ELU ON TEEKOND ning kolmandal tasandil ARMATUS ON TEEKOND ja KARJÄÄR ON TEEKOND. Sündmuse struktuuri metafoori järgi on sihtvaldkonnaks sündmused ja allikvaldkonnaks ruum (Lakoff 1993). Mitmete ebaõnne-väljendite puhul ilmnevad ruumisuhted juba nende grammatilises struktuuris, kus sisuliselt domineerib orienteeritus tegevuse suunale. Sündmusele kui kohale, kus miski toimub või mingis mõttes paikneb, osutavad eesti keeles mh latiivsed määrused, mis näitavad kas subjekti või referendi suundumiskohta (täpsemalt sihtkohta või suunda) või tulemseisundit (vt EKG II: 71 jj):

- (6) Raha on hukatud 200 milli **sohu**.
- (7) See asi läheb **tühja**, ei tule sest midagi välja. (EKFA)

Olemuselt lokaliseeriv on ka mõnel juhul esinev latiivne valdajamäärus, mis tähistab, taas suhtereeglile alludes, subjekti või objekti referendi valdajat (vt EKG II: 62, 63):

(8) Siis juhtub see, et ülimad tähtsad asjad lendavad **kuradile**.

vrđ ka

(9) Mine **tühjale!** (EKFA)

Läänemaisele kultuurile omases naiivteoorias eeldatakse, et inimesel on elus oma eesmärgid ja kui ta nende saavutamise nimel ei tegutse, siis on midagi valesti: siis on ta eksinud või kadunud, kaotanud elus suuna ega tea, kuhu poole pöörata (Lakoff, Johnson 1999: 60, 61). Sündmuse struktuuri metafooris vastavad eesmärgid elus teekonna sihtpunktidele (vt näited 10 ja 11); eesmärgipärasele tegevusele vastab iseeneslik liikumine sihtpunkti suunas; tegevused moodustavad tervikuna tee, mida mööda liigutakse (12–15); eesmärkide saavutamise vahendite valimine tähendab sihtpunkti viiva tee valimist (16,17); raskustele elus vastavad liikumistakistused (18, 19, vrđ ka 20); välised sündmused on justkui suured liikuvad objektid, mis võivad takistada liikumist elus seatud sihtide suunas (21); eeldatud areng elus on virtuaalne reisija, kellega peetakse eeldatavasti sammu (Lakoff 1993).

(10) Teatrimaja Naissaarel ehk ühe hullumeelse kangelasteo **lõpp-sadam**.

(11) Veeb **ei kuhugi**.

(12) Asi **võtab vedu ~ nihkub ~ edeneb ~ liigub**. (EKFA)

(13) Aa nu Kaarli om väga hässäk, **ei laabu** tal miakki tüü, ei niitmine ega riibmine, hässättäs pääle. (EKFA)

(14) **Ei laabu, ei lagune** tuu tegu. (EKFA)

(15) Vana igavene pussak on, tal **ei irgne, ei hargne** ükski asi. (EKFA)

(16) **Ära otsi** kõveraid teid. (EKFA)

(17) Mis sa **võtsid** nii laia tee omale **ette**, nii suured mõtted. (EKFA)

- (18) Südamevalu **hobusega vedada**. (EKFA)
- (19) .. sellele langeda elus **raske murekoorm**. (EKFA)
- (20) Muret või kedagi, saba **koormaks** taga. (EKFA)
- (21) **Loll nali** jättis Londonis lennukist maha.

Niisiis on tavaeelduse kohaselt igaühel meist elus oma eesmärk – see annab meile sihi, sunnib tegema plaane ja mõtlema sihilejõudmiseks vajalikele vahe-eesmärkidele, takistuste ületamisele, sellele, millal kuhugi jõuda ja mida teha järgmiseks jne. Need metafoori EESMÄRGIPÄRANE ELU ON TEEKOND alamprojektsioonid muudavad teadmise teekonnast juhisteks, kuidas elus toimida (Lakoff, Johnson 1999: 62), kuidas kavatsused ellu viia.

Teekonna-metafooride hulgas on niisama loomulikud mikrotasandi ülekanded, mis kajastavad üldistavalt olukordi, kus eesmärk jääb erinevatel põhjustel saavutamata: MITTEEDENEMINE ON MITTELIIKUMINE (SEISAK) (vt nt Lakoff, Johnson 1999: 192) (vt näide 22), MITTEEDENEMINE ON TAGURPIDI LIIKUMINE (23), EESMÄRGI SAAVUTAMATA JÄÄMINE ON SOOVITUD KOHTA MITTEJÕUDMINE (24, 25).

- (22) Ühispartei ametlik sünd **on toppama jäänud**.
- (23) Kõrra **hakkas menema tagurpite** ja läks ja läkski. Ei saand enne surma enamb oma jalgu maha saama. (EKFA)
- (24) Eesti jalgpalliklubid TVMK ja Tallinna Levadia UEFA karika-sarja **eelringist kaugemale ei jõudnud**.
- (25) **Ei** selle kaubaga **lähä kuskile**, kui sa sedasi kärbseid pähä ajad. (EKFA)

Kui mõistestada tegevust iseenesliku liikumisena, siis tegevuse käigus ettetulevad raskused on mõistestatavad millenagi, mis võib takistada liikumist (vt ka joonis 2 lk 187). Liikumist soovitud kohta, s.o eesmärgi saavutamist, võib takistada blokeering (vt näited 26 ja 27), loodusobjektid (28), koorem või raskus (29, 30), vastujõud (31), energiaallika puudumine (32) (vt Lakoff, Johnson 1999: 188).

- (26) Või me jäämegi suhetes Venemaaga peaga **vastu seina** jooksmas?
- (27) .. Euroopa Nõukogu ja Euroopa Komisjon püüavad kõrvaldada **tõkked** liikuvusele hariduse ja koolituse valdkonnas.

- (28) .. moodustavad .. riikidevahelised territoriaalsed pretensioonid **tõelise rägastiku**, milles orienteerumine on raske ka professionaalsele ajaloolasele.
- (29) Saarte valitsejat **rusub kahekordne väljakutse**.
- (30) Kosovost saab euroliidule raske **koorem**.
- (31) Kiikla lastekodu majade valmimist **pidurdab heade ehitajate põud**.
- (32) Energia talus saab **tühje akusid** laadida.

Objekti või nähtuse takistava või pidurdava mõju eiramisest sõltub, kas me jõuame soovitud kohta. Kui ei olda piisavalt tähelepanelik, võib toimuda kokkupõrge takistusega (vt näited 33 ja 34, vrd ka 35).

- (33) Tsivilisatsioonide **kokkupõrge**.
- (34) Paljud potentsiaalsed ettevõtjad pörkavad **esimeste raskustega** kokku juba tegutseva firma üleandmisel teisele isikule.
- (35) See mees **ei pörka** millegi eest **tagasi**. (EKFA)

Seega kasutab metafoor EESMÄRGIPÄRANE ELU ON TEEKOND ära kogu sündmuse struktuuri metafoori struktuuri (sündmused = olulised sündmused elus, eesmärgid = sihid elus) ja eesmärgipärastena mõistestatud sündmused elus on lihtsalt liik sündmusi (Lakoff 1993). Nii nagu aja mõistel ei ole elulgi mitte ainult lineaarne liikumisdimensioon, vaid ka liikumise käigus muutuv sisu. Eesti keeles saame rääkida elust kui raamist, mis sisu, s.o elus toimuvaid sündmusi, muutusi ümbritseb ja seob. Just sündmused on need, mida me mäletame, näeme ette, planeerime, asetame üksteisega mingitesse suhetesse (vt nt H. Õim 2006: 226, 229). Ja inimene on justkui rändaja (vt nt Lakoff 1993), kes püüab saavutada oma sihte elus: läheb oma plaanidega edasi, satub kõrvalteele, on sunnitud ringi minema, puutub kokku takistustega jne.

Miks eksisteerivad teatud tähendusülekanded?

Mis teeb elust teekonna?

Elust teevad teekonna teed, mis viivad sihtpunktide poole: lastele **antakse** või **ei anta** eluks **hea start**; keegi **on jõudnud** (elu) **lõppu**; inimestel on elus **oma tee**; kellegi elu **võtab mingi suuna**; inimesed ei tea mõnikord, **kuhu** nad oma elus **jõuda tahavad**; me ei pruugi nooruses teada, **milline tee valida** jne (Lakoff, Turner 1989: 3).

Nagu teada, ei ole metafoorsed ülekanded sugugi arbitraarsed, st mitte kõike ei saa projitseerida millele tahes. Selgitamaks, miks toimub teatud allikalalt ülekanne just teatud sihtalale ja seda kindlal moel, tuleb pöörata tähelepanu kujundskeemi (*image-shema*) struktuurile (Johnson 1990: 113; eesti keeles vt lähemalt Veismann 2006: 172; vt ka Krikmann 2003: 59).

Kujundskeem on kujuteldavate interaktsioonide ja muutuste korduv seaduspära, mis annab meie kogemusele sidususe ja struktuuri. Näiteks VERTIKAALSUSE-skeem tuleneb sellest, et rakendame midagi tehes või tajudes korduvalt ÜLES–ALLA suunda, mõõtes näiteks oma lapse pikkust, jälgides vanni täitumist veega vm; mõistagi ei saa siinkohal unustada inimese tavapärast püstiasendit. VERTIKAALSUSE-skeem on nende vertikaalsusega seotud kogemuste, kujutluste ja tajude abstraktne struktuur. Sellised kogemuslikult põhilised kujundskeemid nagu TEE, SEOS, TSÜKLID, SKAALAD, TSENTER–PERIFERIA, MAHUTI, TAKISTAMINE, VÕIMALDAMINE, OSA–TERVIK, TÄIS–TÜHI, KORDUMINE, PIND, KONTAKT, KÜLGNEMINE, LÜKKAMINE, TÖMBAMINE, LIIKUMAPANEMINE, TOETAMINE, TASAKAAL, SIRGE–KÕVER, LÄHEDAL–KAUGEL jne mängivad korduvates metafoorsetes ülekannetes juhtrolli (Johnson 1990: XIV ja 113; vt ka Lakoff, Johnson 1999: 35). Kujundskeemid ning metafoorsed süsteemid kehtestavad rea võimalikke mõistmise ja arutlemise malle, nad on nagu kanalid, kus võib suhteliselt vabalt liikuda. Mingi muu liikumine, s.o järeldus ei ole üldse võimalik – selle välistavad kujundskeemid ja metafoorid. Samas on neis piirides võimalik mõningane kontekstist sõltuv varieerumine. See, mis järeldused on lubatud, sõltub metafoorselt organiseeritud taustast, sellest, mis ilmingud tekivad, mis küsimused on püstitatud, hüpoteesid sõnastatud (Johnson 1990: 137).

TEE-skeem ja selle struktuur

Paljude metafoorsete ülekannete aluseks on TEE-skeem. Nii võib näiteks metafoorne aja mõiste rajaneda liikumisel mööda füüsilist teed (vt näide 36), tulemuslikke mentaalseid tegevusi võidakse samuti mõista vastavalt TEE-skeemile. Samamoodi kujutatakse protsessi kulgu mõnikord metafoorselt liikumisena mööda teed lõpp-punkti suunas (vt näide 37).

(36) Nad seisavad üks ühes ja teine teises **elutee** otsas. Kui üks on noor ja teine vana. (EKFA)

(37) Ansip tüürib **kolmikliidu poole**.

TEE-skeemi võib pidada üheks meie kehalise toimimise kõige tavalisemaks struktuuriks. Selle skeemi puhul on täidetud kõik metafoori allikala tingimused: (a) valdav kogemuses, (b) seetõttu hästi mõistetav, (c) hästi struktureeritud, (d) lihtsalt struktureeritud, (e) arenev ning tunnustest (a)–(d) tulenevalt selgete piirjoontega. Meie elu on täidetud teedega, radadega, mis seovad meie ruumilist maailma: voodist vannituppa, Tallinnast Tartusse, Maalt Kuule. Olenemata sellest, kas tee on füüsiliselt olemas või kujuteldav, on siin tegemist ühe korduva ja kindla sisestruktuuriga kujundskeemilise mudeliga (Johnson 1990: 113–117). LÄHE–TEE–EESMÄRK skeemi elemendid on järgmised (vt joonis 1): liikuv objekt; lähe (alguspunkt); eesmärk, s.o objekti planeeritud eesmärk; teekond alguspunktist eesmärgini; liikumise tegelik trajektoor; objekti asend konkreetsel ajal (vt näited 38 ja 39); objekti suund konkreetsel ajal (40–43); objekti tegelik lõplik asukoht, mis võib, aga ei pruugi olla planeeritud eesmärk (44) (Lakoff, Johnson 1999: 33).

(38) Tänapäeva Karjala on **surenud punktis**.

(39) Pärast praegu **pooles vinnas** oleva haridusreformi edukat lõpetamist ..

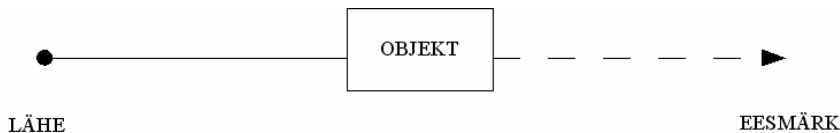
(40) Elu lääp **alla**, ku na ei mõista juhti, kaits tohmanit kokku saave. (EKFA)

(41) Kui inime oma eluga nii **alapooles** langeb, repp-repilt alapooles, ehk tõuseb **kõrgemale** ka. (EKFA)

(42) Elu läheb **edasi**.

(43) Elu nagu **vähjakäik**. (EKFA)

(44) .. su karjäär **läheb põhja** muusika saatel ..

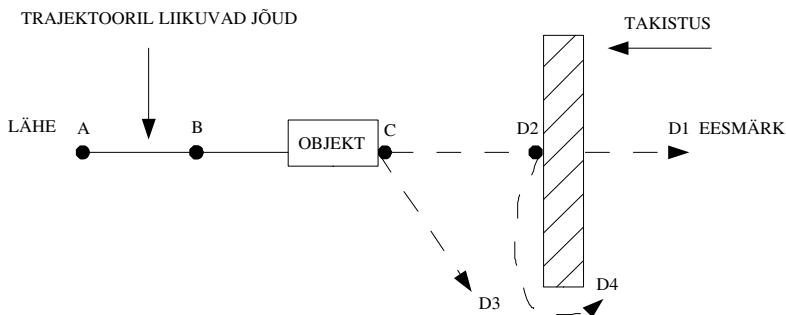

Joonis 1. LÄHE–TEE–EESMÄRK -skeem

Teed ei ole loomupäraselt suunaga – punkti A punktiga B ühendav tee ei pea tingimata ühes suunas viima, kuid inimeste jaoks on läbitavatel teedel eesmärgid ja nii tajutakse teid suunalistena, st me liigume punktist A punkti B poole (Johnson 1990: 113). LÄHE–TEE–EESMÄRK -skeemi, mis iseloomustab meie kõige põhisemat teadmist liikumisest, saab laiendada, kui lisada näiteks vahend (vt näited 45 ja 46; ree- ja kulgukujundi kohta vt lähemalt A. Õim 2005), liikumiskiirus, liikumistakistused, trajektoorigil liikuvad jõud, teised objektid jne (Lakoff, Johnson 1999: 33). Joonisel 2 on B ja C kohad, mis seovad tee alguspunkti A ja lõpp-punkti D.

(45) Nuorest pääst on elbul old ja **toiste kelkujel** määst ala last 'teiste kulul elanud'. (EKFA)

(46) Justkui kits **kelgu** ees 'kui mõni ettevõtte kusagile ei kõlba'. (EKFA)

Joonis 2. LÄHE–TEE–EESMÄRK laiendatud skeem
(vt ka Johnson 1990: 46)

Ruumisuhthed kerkivad selles skeemis esile siis, kui lisada esiletõst ning objekti – orientiiri (*landmark*) suhe, st liikumine toimub orientiiri suhtes (vt Lakoff, Johnson 1999: 33; vt ka Veismann 2006: 172 jj).

Loomulikke aluskorrelatsioone meie kogemuses: eesmärkide paaristamine füüsilise funktsioneerimisega

Niisiis rajaneb metafoor EESMÄRGID ON FÜÜSILISED SIHID üldistatult TEE-skeemil ja metafooril SEISUNDID ON ASUKOHAD. Selles vastab alguskoht algseisundile, siht (lõppkoht) lõppseisundile ja liikumine mööda teed vahetegevustele. Seega võidakse väga abstraktsete eesmärkide püüdlmist, nagu raamatu kirjutamine, väitekirja kaitsmine või õnnelikuks saamine, mõista selliste füüsiliste tegude sooritamisenä, mida on vaja ruumilise sihi saavutamiseks. Kui (konkreetses füüsilises) sihi saavutamise struktuurid kantakse üle (üldise abstraktse) eesmärgi saavutamise mõisteleale, tekib hulk keelelisi väljendeid, näiteks:

(47) Aserbaidžaan: **pikk tee** demokraatiani.

(48) Praeguseks olen bridžiõpikuga jõudnud juba **poole peale**.

(49) Ametlike tulemusteni **läheb aega** kaks nädalat.

(50) 80. aastate lõpul **alustati** materjali sisestamist arvutisse ja selle märgendamist ..

(51) Kõik see **juhhib kõrvale** meie eesmärgist ja nõrgendab Oranje Ordu ..

(52) Kõigest sellest loobumine oleks kahtlemata **radikaalne suuna-muutus** Eesti välispoliitikas.

Abstraktsete eesmärkide puhul mõistame oma edenemist TEE-skeemi metafoorse tõlgenduse kaudu: me kanname seisundid üle füüsilistele kohtadele. Ilmselt toimub see nii just seetõttu, et meie kogemuses on aluskorrelatsioon, mis tekitabki metafoori. Kui soovime füüsiliselt jõuda mingisse kohta, siis on meil eesmärk olla selles kohas – selleni on võimalik jõuda, kui liigutada oma keha alguspunktist A mööda vahepealseid kohti lõpp-punkti B. Abstraktse eesmärgi mõisteleale kuulub algseisund, kus eesmärk ei ole täidetud, terve rida tegevusi ja lõppseisund, kus plaan on ellu viidud. Seega valitseb meie kogemuses vastavus: eesmärgi mõis-

teala struktuur on paaristatud füüsilise mõisteala struktuuriga (algseisund = koht A, (planeeritud) lõppseisund = koht B, tegevuste jada = liikumine A-st B-sse). Kogemusliku paaristamise ja metafoori vahel valitseb isomorfism, st iga vastavus paaristamises vastab ülekandele metafooris. Paaristamine ei ole iseenesest metafoorne, kuid avaldab mõju metafoori (EESMÄRGID ON FÜÜSILISED SIHID) struktuurile ja implikatsioonidele: see piirab (1) metafoori allik- ja sihtalade valikut (liikumine mööda teed on allikala, eesmärgi saavutamine on sihtala); (2) seda, millised allikala elemendid millistele sihtala elementidele üle kantakse. Niisiis on metafoori aluseks vastavus kogemuses. Metafoori EESMÄRGID ON FÜÜSILISED SIHID struktuur rajaneb allikala struktuuril, viimane sisaldab TEE-skeemi, mis määrab metafoorse ülekande põhiolemuse. Projektsiooni üksikasjad sõltuvad aga ülisagedasest loomulikust, valdavast ja vahetust paaristamisest (Johnson 1990: 114–117). Kahtlemata pakuvad kõnealuse metafoorse ülekande (EESMÄRGID ON FÜÜSILISED SIHID) jaoks määrava tähtsusega paindlik TEE-skeem ja viimast sisaldav allikala (liikumine mööda teed) väga suurt potentsiaali uudseks süsteemseks kujundikasutuseks (vt ka Lakoff, Johnson 1999: 194).

SIRGE-skeem

Enamikku ruumilisele kogemusele toetuvatest kujundskeemidest iseloomustatakse visuaalselt, ruumiliselt. Visuaalne süsteem eeldab ja kasutab selliseid tegureid nagu kollineaarsus, kumerus, sümmeetria, ühislõpetus (kaks või enam lõpetust ühes punktis) – on selge, et visuaalses kujutluses mängivad oma osa mh sirgjooned (eesti keeles vt lähemalt H. Õim 2000). Võimalik, et just TEE-skeemile omane sirgjoonelisus (koos SIRGE-skeemiga) teeb võimalikuks sellised metafoorid nagu LINEAARNE SKAALA ON TEE. See oletus lubab teha kujundskeemi-kujulise allikaga metafooride koherentsuse seisukohalt üliolulise järelduse: teatud kujundskeemid kuuluvad meie kogemuses kokku (Cienki 1998: 108 jj). Näiteks on kõik see, et meie keha on sirgelt, püsti ja n-ö kontrolli all, omavahel seotud ning loomulikult erineb see olukorrast, kui oleme kummargil, all ega kontrolli oma keha. Gravitatsioonijõu eiramisega, püstiseismisega kaasneb teatud lihasepinge, ja vastupidi: mingile jõule või näiteks väsimusele järele andes on keha lõtv. Järelikult rühmituvad nimetatud omadused vastavalt meie keha funktsioneerimisele ka kogemuses samamoodi. Muidugi on lühim tee kahe punkti

vahel sirgjoon: kui minna kuhugi otse, võtab see vähem aega kui minna samasse kohta ringiga. (Tegelikult ei ole nn inimlik tee sugugi mitte alati sirge: kui me läheme mingi eesmärgiga kuhugi, siis harva sirgelt, kui me oma liigutusi just spetsiaalselt ei kontrolli.) Seega valitseb SIRGE-skeemi ruumiliste ja jõudünaamiliste aspektide vahel ilmne seos: objekt liigub ühe muutumatu mittehäiriva jõu mõjul sirgelt. Seesama nähtus avaldub sirge vormi sümmeetria ja stabiilsuse vahelises seoses: mida sümmeetrilisem on konfiguratsioon, seda stabiilsemana seda mõistetakse. Stabiilsust võib defineerida ajalise sümmeetriana, s.o muutuse puudumisena ajas. Sirge esindab ühte prototüüpsetest sümmeetrilistest vormidest, see on justkui täpsusstandard – ettekujutus sirgjoonest on meil kõigil olemas. Tunduvalt raskem on kokku leppida, milline on standardne nn mittesirge, väärdunud vorm. Kui objekt, mida me oma eelneva kogemuse põhjal eeldame olevat sirge, seda pole, siis teeme järelduse, et objektiga on toimunud muutus, kusjuures muutus on mõistestatav liikumisena (vt ka nt Lakoff, Johnson 1999: 52). Kui eeldame, et objekt liigub mööda sirget teed, kuid see ei ole nii, siis me järeldame, et ebastabiilsuse põhjuseks on mingi uue jõu mõju (vt joonis 2: trajektoiril liikuvad jõud, takistus). Niisiis on sirgetele objektidele üldiselt omased teatud jõudünaamilised omadused. Ka mittesirgetel objektidel on teatud üldised tunnused, kuid nad võivad olla erineval viisil mittesirged, erinevad on ka jõud, mis on neid selliseks teinud. Kuna väärdunud, väänatud jt mittesirged vormid ei ole terviklikud, ei moodusta nad meie kujuteldavates vastastikmõjudes ja liikumistes sidusat, korduvat mustrit (Cienki 1998: 111–114).

Kui SIRGE-skeemi järgi on otseliikumine seotud eesmärgipärase liikumisega, mille jooksul ei ole muudetud suunda ega peatunud (vt Cienki 1998: 124), siis TEE-skeemi olulisteks ja ebaõnne-tähenduse seisukohalt huvipakkuvateks osadeks on mh liikumise tegelik trajektoor ning objekti asend ja suund konkreetsetel ajal. Nimetatud tegurid võivad viia selleni, et trajektoori tegelik lõplik asukoht ei vasta planeeritule. Kuna vaikimisi „normaalne”, sotsiaalselt „korrektnen” tegevus on metafoorselt liikumine mööda sirget teed, siis toob valesti tegutsemine, s.o kõrvalekaldu mine teest, loogiliselt kaasa soovitud kohta mitte jõudmise – ja eesmärk jääbki saavutamata. Nagu ka teised kujundiskeemil rajanevad metafoorid toovad SIRGE-metafoorid kaasa oma järeldused: VALE ~ MITTEKORREKTNE ON MITTESIRGE (vrd ÕIGE ON SIRGE), EBANORMAALNE/MITTEKONVENTSIONAALNE ON MITTESIRGE, SOTSIAALSELT MITTEAKTSEPTERITAV ON MITTESIRGE, MITTEMORAALNE

ON MITTESIRGE ehk üldisemalt: KÕRVALEKALLE NORMIST ON KÕRVALEKALLE TEELT (vt Cienki 1998: 125 jj):

(53) Liitumine Euroopa Liiduga võib Eesti seniselt edukalt reformide **teelt kõrvale viia**.

(54) Kurjategijad üritasid eurorongi **kraavi lasta**.

(55) Noh, nüüd **onvad** lapsed **hukas**, kas mul polnud õigus. (EKFA)

Nn mittesirge esindab võrreldes „hea” sümmeetrilise seisundiga muutust, kusjuures eksimine või kõrvalekaldumine sirgelt teelt võib olla seotud füüsilise või mentaalse kontrolli kaotamisega (Cienki 1998: 125) (vt näited 56–58, vrd ka 59).

(56) **Teelt eksinud** peremehed.

(57) Meie ajalugu **keerab kraavi**.

(58) Eks vastus **oli** ju kõvasti **puusse**.

(59) Jõks **ei pannud puusse**.

Kokkuvõtvaid järeldusi

Tähendust 'ebaõnnestuma' kandvate keelendite mõistmisel mängivad olulist rolli eri tasandi tähendusülekanded. Domineeriv kompleksne mõistemetafoor ELU ON TEEKOND kasutab ära kogu SÜNDMUSE STRUKTUURI metafoori struktuuri ja nii on projektsiooni sihtvaldkonnaks sündmused ja allikvaldkonnaks ruum. Me mõistame oma eesmärgi elus teekonna sihtpunktidenä, eesmärgipärane tegevus on meie jaoks iseeneslik liikumine sihtpunkti poole, tegevused moodustavad tervikuna tee, mida mööda liigume, eesmärkide saavutamise vahendite valimine tähendab sihtpunkti viiva tee valimist, raskused elus vastavad liikumistakistustele jne. Nimetatute kõrval toetavad vaadeldud väljendite mõistmist ülekanded, mille järgi jääb eesmärk erinevatel põhjustel saavutamata, näiteks: MITTEEDENEMINE ON MITTELIKUMINE (SEISAK), MITTEEDENEMINE ON TAGURPIDI LIKUMINE, EESMÄRGI SAAVUTAMATA JÄÄMINE ON SOOVITUD KOHTA MITTEJÕUDMINE. Võib arvata, et nimetatud teekonna-metafoorid saavad võimalikuks tänu meie kogemuses kõrvuti paiknevatele TEE- ja SIRGE-kujundskeemidele. SIRGE-skeemi kohaselt on eesmärgipärase liikumisega seotud otseliikumine; TEE-skeemi

olulisteks osadeks on mh liikumise tegelik trajektoor ning objekti asend ja selle liikumise suund konkreetsetel ajal. Nimetatud tegurid, aga ka liikumistakistused ja trajektooriga liiguvad jõud võivad viia selleni, et objekti tegelik lõplik asukoht ei vasta planeeritule ja eesmärk jääb saavutamata.

Kui liikuda abstraktsete tähenduste mõistmiselt nende aktualiseerumise juurde keeles, selgub, et kirjeldatud mõistemudelid seavad küll üldised, kuid ometi väga kindlad raamid tähendusmuutustele. Seega seaduspära mõistmises tingib leksikaliseerumismalli.

Teisalt peitub meie kogemuses ja teadvuses eksisteerivate aluskorrelatsioonide rakendamises üks põhjusi, miks on nii ainukordse kujundkõne produtseerimine kui ka sellest arusaamine sedavõrd loomulik, vrd *Subaru sõitja lõhkus 9. katsel vastu kivi sõites oma auto vedrustuse ja .. siis ei olegi seda kahe akna vahel klõpsimist palju, sest koodi lased kivisse alles siis ..*

Füüsilise sihi saavutamise struktuuride ja neis toimuvate muutuste lähem jälgimine peaks pakkuma aga ainet ja järeldusi nii abstraktse eesmärgi saavutamise leksika uurimiseks kui ka võimalike tähendusmuutuste prognoosimiseks, vrd *Sõitis vasakule teelt välja, vastu kändu* ja *Ühel oli igastahes toide kändu kündnud* ja arvatavasti kogu peenema elektroonika ära põletanud, vrd ka *Joobes juht kihutas võssa* ja *Nii et see tabel on ikka väga võssa ..* Eriti arvestades, et abstraktse eesmärgi saavutamata jäämise tõenäosus on suurem kui võimalus füüsiliselt mitte jõuda konkreetsetesse planeeritud kohta (vt Johnson 1990: 115).

Kirjandus

Cienki, Alan 1998. STRAIGHT: An image schema and its metaphorical extensions. – Cognitive Linguistics 9: 2, 107–149.

EKG II = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Ereht (peatoimetajana), Tiiu Ereht, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.

Johnson, Mark 1990. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago–London: The University of Chicago Press.

Krikmann, Arvo 2003. Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiasse. – Reetor 1. Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus. Tartu, 52–144.

- Lakoff, George 1993.** The Contemporary Theory of Metaphor. – Metaphor and Thought. Ed. by Andrew Ortony. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 202–251. <http://uchcom.botik.ru/IHPCS/MET/WebLibrary/Lakoff/The-Contemporary-Theory-of-Metaphor.html> (15.03.2007).
- Lakoff, George, Mark Johnson, 1999.** Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought. New York: Basic Books.
- Lakoff, George, Turner, Mark 1989.** More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Saareste, Andrus 1958–1963.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti.
- Veismann, Ann 2006.** *Peale ja pärast*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Tallinn, 170–183.
- Õim, Asta 2005.** Ree- ja kelgu-kujundist eesti fraseoloogias. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2004). Tallinn, 143–158.
- Õim, Asta 1991.** Sünonüümisõnastik. Tallinn.
- Õim, Haldur 2000.** *Otse, sirge* and *õige*: a domain of metaphoric extension in Estonian. – Estonian : Typological Studies IV. Ed. by Mati Erelt. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14.) Tartu, 198–2000.
- Õim, Haldur 2006.** Mida aeg võib meiega teha ja mida meie ajaga. – Keele ehe. Toimetanud Ellen Niit. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.) Tartu, 223–231.

The metaphor LIFE IS A JOURNEY in expressions of failure

Katre Õim

The meaning of many idioms for expressing the notion of 'failure' in Estonian is based on the complex metaphor LIFE IS A JOURNEY, using the entire EVENT-STRUCTURE metaphor. The target domain of this projection is the event and the source domain is space. We understand our purposes in life as destinations; purposive action is seen as self-propelled motion toward a destination; actions form a path of movement; choosing a means to achieve a goal is choosing a path to a destination; difficulties in life are impediments to motion, and so on. In addition to the above, the expressions investigated in the article are supported by projections which show the goal not being achieved for various reasons: LACK OF PROGRESS IS LACK OF MOVEMENT; NOT ACHIEVING A PURPOSE IS NOT REACHING A DESIRED LOCATION; and so forth. These journey metaphors are possible due to PATH-image schema and STRAIGHT-image-schema, which exist side-by-side in our experience. The models described in the article create general but firm frames for meaning changes, i.e. patterns of conceptualization influence possible models of lexicalization. Therefore, the close observation of the structures involved in achieving a physical goal, and changes taking place in those structures, should have implications for research on the lexicon of achieving an abstract goal as well as predictions of possible changes of meaning. On the other hand, the use of base correlations in our experience and mind reveal one of the reasons why both production and comprehension of unique figurative language is so natural.

Keywords: cognitive linguistics, philosophy of language, cognitive theory of metaphor, lexical semantics

Katre Õim

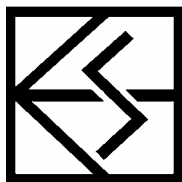
eesti keele õppetool

Tallinna ülikool

Narva mnt 25

10120 Tallinn

katre.oim@tlu.ee

ÜLEVAATEID JA MATERJALE

LAURI KETTUNEN – EESTI KEELE EESTKOSTJA SOOMES

RIHO GRÜNTAL

Annotatsioon. Artikli eesmärgiks on valgustada Lauri Kettuse suhtumist Eestisse ja eesti keelt puudutavatesse teemadesse pärast tema naasmist Tartust Helsingisse 1920. ja 1930. aastail. Oma kindlate ja järeleandmatute seisukohtade tõttu sattus Kettunen korduvalt vastuollu ja konflikti kaasaegsete soome ja eesti keeleteadlastega.

Võtmesõnad: Lauri Kettunen, eesti keele uurimise ajalugu, eesti keel Soomes, hõimuliikumine

Teadusraamatukogude riulid, teadusbibliograafiad ja elektroonilised andmebaasid kinnitavad seda, et Tartu ja Helsingi ülikooli läänemeresoome keelte professor Lauri Kettunen oli erakordselt viljakas teadlane, kelle huviala oli tunduvalt laiem kui suuremal jaol kaasaegsetest või ka pärasististest uurijatest. Kui arvestada seda, et tema kogutud materjal on lausa asendamatu väärtusega hilisemale läänemeresoome keelte uurimisele, on üllatav (Nirvi 1964, Suhonen 1985: 253, Turunen 1966–67), et Kettuse elutööd on esile tõstetud nii vähe.

Üheks põhjuseks, miks Kettuse elutöö ulatuslikkuse kohta on seni võrdlemisi vähe kirjutatud, võib pakkuda seda, et Kettunen jõudis ise avaldada oma eluajal suure hulga uurimistulemusi ning mitu huvitavat ja muljeterikast mälestusraamatut (Kettunen 1945, 1960a, 1960b, 1999). Teiseks põhjuseks Kettuse veidi tõrjutud positsioonile teadusajaloos on pakutud Kettuse iseloomu, poleemilise kirjamehe kriitilisust (Hänninen, Koponen 1991: 8).

Eriti märkimisväärne on Kettuse elutöö neil läänemeresoome keelte aladel, kus keel on juba täiesti ära kadunud või hääbumas. Praegustes elujõulistes Eesti ja Soome vabariigis on Kettuse pärand arvatavasti kõige paremini tuntud neis valdkondades, mis puudutavad tema eesti ja soome

keele alast tegevust. Soomes tsiteeritakse teda eelkõige murdeuurijana ja murdeatlase koostajana, Eestis mitmekülgse eesti keele uurijana, keelekorraldajana ning ustava ja truu Eesti sõbrana (vrd Valge 2006), vahest ka väiksemate läänemeresoome keelte uurijana. Seda pilti on tugevdanud asjaolu, et Kettuse elu kustus veebruaris 1963 tema tagasisõidul Helsingisse Stockholmist, kus ta oli osalenud Eesti 45. iseseisvuspäeva aktusel. Kuna ajalooline olukord Eesti ja Soome vahel muutus Teise maailmasõja ajal dramaatiliselt, mõjutasid poliitilised muutused ka Kettuse mõtlemist ja tegevust.

Põhimõttelist ja vankumatut tahet eesti keele eest seista oli Kettunen näidanud juba varem. Tsiteerin Jüri Valge järelsõna Kettuse memuaaride eestikeelsele tõlkele:

Julge ning põhimõttelisena tõuseb Kettunen rektori ja peapiiskopi Johan Kõpu kõrvale: kui Kõpp parajat skandaali põhjustades pidas esimese eestikeelse loengu Tartu ülikoolis, siis Kettunen tegi sedasama mitte vähem konservatiivses Õpetatud Eesti Seltsis. (Valge 1999: 212.)

Käesoleva artikli eesmärgiks on vaadelda lähemalt Kettuse teaduslikku tegevust Soomes 1925–39 ehk ajajärku, mil ta oli juba tuntud filoloog, vilunud välitööde tegija ning endine Tartu ülikooli professor.

Pärast naasmist Soome 1925. aastal asus Kettunen innukalt soome murdeid uurima. Selle ajajärgu tulemus, soome keele murdeatlas, on üks Kettuse tuntumaid töid Soomes. Paul Alvre (1991: 21) on esitanud arvamuse, et küllap on Kettusele mõningat eeskuju pakkunud Andrus Saareste, keda tuntakse kui tänapäevase eesti murdeuurimise rajajat.

Kettunen ja eesti keel 1925–1939

Lauri Kettuse suhe Eestiga ja eesti keelega oli kujunenud välja juba enne Soome naasmist, õigupoolest enne sedagi, kui ta Tartu ülikooli professoriks sai. Ta oli alustanud murdeuurimist juba üliõpilasena. Väitekirja Kodavere murde foneetika kohta on üks teoreetilisemaid Kettuse uurimusi. Varakult näitas Kettunen üles ka huvi eesti keeleuuenduse ja keelekorralduse vastu. Keeleajalugu oli tema põhiline eriala kuni surmani. Ta avaldas regulaarselt etümoloogiaartikleid, kuid tal oli selge arusaam ka eesti keele deskriptiivse grammatika iseärasustest. Nendes valdkondades arendas ta oma vaateid. Kaastöö tegemine uuele ajakirjale Eesti Keel jäi tagaplaanile, kui Kettunen

kolis tagasi Soome, kuid päriselt siiski ei lakanud. Üks tema mahukamaid töid, Eesti kohanimedete etümoloogiline uurimus ilmus alles pärast pensionile minekut 1955. a. 1930. aastail tihenes kaastöö Eesti Keelele jälle tükiks ajaks, kuid Kettuse huviobjektiks said sel perioodil siiski rohkem väiksemad läänemeresoome keeled ja soome keel. Ta töötas intensiivselt liivi keele kallal, mille tulemusena ilmus 1938. a liivi keele sõnaraamat. Peale selle õnnestus tal teha 1934. a ulatuslik ekspeditsioon vepsa keele aladele, enne kui need lõplikult Stalini repressioonide haardesse jäid.

Kettuse tegevusele on iseloomulik, et ta ei peljanud teaduslikke lahk-arvamusi, vaid kippus paljude erinevate asjade pärast avalikult vaidlema ja oma arvamusi avaldama. Kahtlemata kajastasid need lahk-arvamusel ka isiklikke vastuolusid ning ei lasknud Kettusel kunagi juhtivale võimupositsioonile pääseda. Vaatleme järgnevalt Kettuse avalikke konflikte nelja kaasaegse uurijaga, püüdes sedakaudu valgustada tema võitlejaiseloomu ning valmisolekut julgelt enda arvamuste eest seista. Kettuse vastasteks sattusid kordamööda soome keele professor ja möödapääsmatu autoriteet E. N. Setälä, Tartu ülikooli soome-ugri keeleteaduse professor Julius Mark ning ajakirja Virittäjä peatoimetajad E. A. Tunkelo ja E. A. Saarimaa.

E. N. Setälä

Kettuse tagasitulek Soome algas ägeda vaidlusega ja umbes kolmküm-mend lehekülge pika reaktsiooniga (Kettunen 1925a), mille peamiseks objektiks oli läänemeresoome keelte astmevaheldus. Sisuliselt oli polee-mika põhjuseks hinnang, mille E. N. Setälä oli kirjutanud Turu ülikooli palvel, et arvustada soome ja sugulaskeelte professori kohta taotlejate pädevust.

Juba enne Helsingist lahkumist ning Tartu ülikooli tööle minekut seadis Kettunen (1919) avalikult kahtluse alla astmevahelduse olemasolu läänemeresoome algkeeles. Selle teema juurde pöördus Kettunen tagasi korduvalt. Ta oli sunnitud seda tegema, sest seades astmevahelduse ole-masolu kahtluse alla, vaidlustas ta üldtuntud arusaama ja oma kolleegide toetatud teooria. Mis veelgi saatustlikum Kettuse enda jaoks, ta kahtles ka soome ja soome-ugri keeleteaduse tõelise võimumehe Setälä autoriteedis. Kuigi tänapäeva seisukohast on selge, et Setälä järeldused läksid liiga kaugele nii vokaalide astmevahelduse kui ka konsonantide astmevahelduse iseloomu ja vanuse suhtes, oli teaduslik pluralism tol ajal nõrk. Setälä arvamustest tuli lugu pidada ning tema käsi ulatus kaugele.

Peale astmevahelduse vaidlustas Kettunen ka vokaalharmoonia vana soome-ugri päritolu, samuti hulga muid detailseid küsimusi. Kettuse ar- gumendid vokaalharmoonia küsimuses lähtusid peamiselt arusaamast, et kuna paljudes läänemeresoome keeltes on palataalharmoonia tunduvalt nõrgem kui soome keeles või puudub täiesti, siis on ka vokaalharmoonia suhteliselt hiline nähtus. Kuigi soome-ugri keelte vokaalharmoonia vanuse kohta on hiljem esitatud arvamusi (Korhonen 1988, Chung 1999), mille järgi vokaalharmoonia tüübid võisid eelajaloolisel ajal märksa erineda nt tänapäeva soome keelest, läks Kettuse katse eirata vokaalharmoonia olemasolu läänemeresoome keelte vanemas ajajärgus nurja (vrd Holst 2001, Lauerma 1993).

Kettunen (1925a: 149) lõpetab oma vastuse Setälä hinnangule nendinguga, et Setälä arvates tuleks ilmselt koostada Kettuse tööde puu- dujääkide kohta näidisloend, mille lehekülgede arv oleks vähemalt 3500. Kettuse enda sõnul piisaks palju väiksemast raamatust, kus kriitika oleks asjalik ja põhineks läbiloetud uurimustel.

Setäläst on tagantjärele kirjutatud väga kriitiliselt, kuigi tal kahtlemata oli ka palju teeneid. Kettunen oli Setälä endine õpilane, kes kirjutas hää- likulugusid, mis põhinesid Setälä rajatud ja Saksamaalt toodud meetodil, noorgrammatikute õpetusel. Kuid see ei päästnud teda, sest võimuahne Setälä põlu all polnud kerge elada. Kettuse jaoks oli Setälä suur samm, kellega läbikäimine polnud kerge, nagu see polnud kerge ka teistele kaas- aegsetele. Seetõttu olid Kettuse suhted jahedad ka nt Soome-Ugri Seltsiga, mille esimees Setälä oli kuni oma surmani 1935. aastal.

Kettusel jäi Turu ülikooli professori koht saamata. Setälä töötas kaua aega suursaadikuna välismaal. Ta jäi eemale oma eriala, soome filoloogia edasisest arendamisest. Kaasaja tähtsama soomekeelse ajakirja Virittäjaga tegi ta koostööd haruharva.

Kettuse sulest ilmus peaaegu igal aastal kriitiline märkus mõne ük- sikasja või üldisema teooria kohta. Põhjuseks võis olla nii rahulolematust läänemeresoome algkeele nõrgaastmelise klusiili diakriitilise märkimisega kui ka mõni õigekeelsusprobleem, millele ta tahtis tähelepanu juhtida.

Julius Mark

Ka see asjaolu, et raamatu või uurimuse autor eestlane oli, ei päästnud teda Kettuse küüsisist. Nii tekkis Kettusel avalik vaidlus Julius Margiga, kelle väitekirja uurali keelte possessiivsufiksiste kohta Kettunen retsenseeris ülevaatlikult veel Tartus elades (Kettunen 1923). Võrreldes Kettuse teiste kirjutistega oli arvustus üldjoontes analüüsiv, kuigi juba autori iseloomu tõttu kriitiline. Arvustus püüdis retsenseeritava raamatu teeneid isegi hinnata, kuigi Mark ise leidis, et see on stiili poolest ründav.

...toinen [Kettunen] taas „hyökkää tekijän kimppuun”: hakee virheitä ja erehdyksiä, myöskin sieltä, missä niitä ei ole olemassa, tekee huomautuksia, jotka usein eivät ole paikallaan, sekä tekee itse erehdyksiä, jotka ovat ainakin tehtyjen oikaisujen veroiset.
(Mark 1924: 113.)

Julius Mark arvab, et Kettunen teeb talle igatpidi liiga, leiab vigu ka sealt, kus neid pole, ning teeb ise vigu, mis on vähemalt samaväärsed tehtud parandustega! Hiljem heitis Kettunen teises artiklis ette (Kettunen 1924: 89), et Mark polevat oma soome-ugri keelte possessiivsufikseid käsitlevas monograafias märkinud soome keele instruktiivivormi *jalan* (< **jalkan*) tulenemist nõrgaastmelisest vormist. Seejärel juhtis Mark kriitiku tähelepanu asjaolule, et kriitika on alusetu, sest tegelikult on tema monograafias nõrgaastmelise vormi tähendus mainitud (Mark 1923: 228). Sellest aga ei piisanud Kettusele, kes otsustas veel ajakirjale Virittäjä avaliku kirja saata:

Pyynnölläni on ehkä enemmän periaatteellinen kuin käytännöllinen tarkoitus. Olisi luullakseni suotavaa, että edes sellaisissa kiistakysymyksissä, joihin jonkinlaista reaalista ratkaisumenetelmää on sovitettavissa, lehden toimitus (milloin se katsoo edustavansa täyttä asiantuntemusta ja objektiivisuutta) antaisi pyydetäessä välitystään. Siitä koituisi varmaan hyötyä tutkimukselle ja erittäinkin tutkijoille, joiden polemiikissaan olisi pakko välttää liiallista yksipuolisuutta sekä yleensä noudattaa entistä suurempaa varovaisuutta vastustajainsa arvostelussa, ainakin faktaseikkoja oman kantansa mukaisesti esitellessään. (Kettunen 1925b: 131–132.)

Kettunen tegi ettepaneku, et olukorras, kus teadlased lähevad omavahel vaidlema, peaks ajakirja toimetuse probleemi lahendamiseks oma seisukoha

avaldama. Ajakirja toimetust vastas, et ei soovi kohtunikuks hakata, vaid pakub väitluspartneritele sõna, nagu ka tänapäeval hea tava eeldab.

E. A. Tunkelo

Kettuse poleemika üheks kulminatsioonipunktiks oli vaidlus E. A. Tunkeloga, kauaaegse Virittäjä peatoimetajaga aastal 1929. Selle tulemuseks oli Kettuse lahtiütlemine Virittäjäst. Mõttevahetus algas teemal, mida on ka hiljem korratud: kas soome keeles on õigem kasutada nime *Eesti* või *Viro*.

Kettuse enda seisukohta nende nimede suhtes võib lugeda nt 1926. a ilmunud eesti ja soome keele erinevusi tutvustavas õpperaamatus, seega juba mõned aastad enne, kui avalik vaidlus lahti läks. Kettunen oli kindel ja järeleandmatu oma arvamuses, et ainuke õige vorm on *Eesti*:

Uusien tekstien avulla saamme muun ohella tutustua – osaksi historiallisista katsauksista, osaksi muistelmatahi kaunokirjallisten teosten otteista – siihen satumaiseen muutokseen, joka poljetusta ja maailman unohtamasta Virosta teki nykyisen itsenäisen Eestin.
(Kettunen 1926: 7.)

Avaldades ulatusliku uurimuse etnonüümide *Viro* ja *Vironmaa* kohta, Tunkelo (1929a) vaevalt aimas, kuivõrd tormilist järelkaja artikkel tekitab. Tõsi küll, ta oli valinud endale teema, mis oli selles mõttes täbar, et küsimus, kas kutsuda Soome lahe lõunakaldal asuvat vabariiki *Eesti* või *Viro*, äratas tugevaid emotsioone. Pärast Kettuse ja Tunkelo kokkupõrget sel teemal polnud kaua aega mingit lootust asja neutraalselt lahendada.¹

¹ Küsimus, kas on õigem öelda *Viro* või *Eesti*, on ka viimastel aastakümnetel korduvalt ajaleheveergudel mõttevahetust tekitanud. Põhjuseks on tavaliselt see, et eestlased kutsuvad ise oma riiki Eestiks ning keelt eesti keeleks. Neutraalne vestlus teemal, kas *Viro* või *Eesti*, on osutunud raskeks ka Kettusele järgnenud põlvkondadele. See küsimus viis endast välja nt 25 aastat Helsingi ülikoolis eesti keelt ja kultuuri õpetanud eesti keele lektori Eeva Niinivaara, kes oma 85. sünnipäeval aastal 1986 kinnitas koos Otto Ahoga, et president Kekkonen sundis 1960. aastail oma Eesti sõidu järel sõna *Viro* kasutusele võtma. Otto Aho oli sõjajärgseil aastail aktiivne hõimukirjanduse tutvustaja ja tõlkija. Eeva Niinivaara ja Otto Aho kuulusid kitsasse ringkonda, kes tähistas Soomes Eesti iseseisvuspäeva hõimutöö hääbumise aastakümnetel 1950. aastaist 1980. aastate lõpuni.

Tunkelo artikkel on pikk ja kokkuvõtlik ajalooline ja semantiline ülevaade sellest, mida nimedega *Viro* ja *Vironmaa* on tähistatud. Ta oli läbi uurinud suure hulga ajalooallikaid, milles oli dokumenteeritud Eesti ja Virumaa ajalugu 16. sajandist alates. Kuna võim Eestis vahetus järgnenud aastasadadel korduvalt, muutusid ka poliitilised piirid ja haldusjaotus pidevalt. Tunkelo demonstreerib kronoloogilises järjekorras seda, kuidas Rootsi ajal nimi *Viro* oli kasutusel ka soomekeelsetes tekstides, kuidas Vene ajal *Eestimaa* ja *Liivimaa* tähendus muutusid ning mõlemast kujunes välja kubermangu nimi.

Tunkelo peateesiks kujunes tähelepanek, et soome keeles *Viro* tähendas Rootsi ajal 17. sajandil „Viron herttuakuntaa” (Tunkelo 1929a: 114–116), mis geograafiliselt hõlmas umbes sama ala kui tolleaegne etnograafiline Eesti. Hiljem sündis umbes samal geograafilisel alal Eesti Vabariik, soome keeles *Viro*. Viimased näited sõna *Viro* kasutusest ongi pärit juba Eesti iseseisvuse ajast. Siin tsiteerib Tunkelo Kettuse eesti keele õpikut ja häälikulugu, kus Kettunen kasutab oma arvamuse kohaselt nime *Viro* tähenduses 'Virumaa'. *Vironmaa* on Tunkelo arvates niisama vana kui *Viro* ning kinnitab tema sõnul (Tunkelo 1929a: 124) seda, et *Viro* võis enne Rootsi aega tegelikult veel laiemat ala tähendada.

Tunkelo järeldus oli see, et nime *Viro* kasutamine soome keeles tähenduses 'Eesti' on täpselt sama loogiline kui see, et sõna *vaimo* kasutatakse tähenduses 'naine', eesti sõna *valu* häälikulist vastet *valo* tähenduses 'valgus' jne.

Kettuse (1929a: 278) jaoks tähendas Tunkelo artikkel seda, et ajaloolistel põhjustel püütakse tühistada hõimuliikumise eesmäärke. Allviites pöörab ta tähelepanu sellele, et tähtsamad ajalehed Helsingin Sanomat ja Uusi Suomi pole enam viimasel ajal kasutanud nime *Eesti* ning et isegi ametlikel kõnelejatel asendatakse *Eesti* sõnaga *Viro*. Soome keeles käibel olev sõna *Viro* olevat samal põhjusel vastumeelt eestlasele, kui on karjalaste kõnepruugis Soome kohta esinev nimetus *Ruotsi* ja soomlase kohta *ruotsalainen*.

Heimoasia vaatii menestyäkseen sitä rakkautta, „joka ei omaansa etsi”, vaan on valmis myös jotakin omastaan toiselle uhraamaan. Lieneekö ennenaikaista puhua sellaisesta heimorakkaudesta?
(Kettunen 1929a: 278.)

Seega annab Kettunen mõista, et loobudes kasutamast nimevormi *Viro* ja asendades selle nimega *Eesti*, võivad soomlased toetada eesti rahva taotlusi.

Tunkelol (1929b) ei jäänud üle muud kui Kettuse läkitusele vastata. Ta ütleb, et üle mõistuse käib asjaolu, et kirjutis, mille eesmärgiks oli näidata, milliseid tähendusi sõnadel *Viro* ja *Vironmaa* leidub vanemas soome kirjakeeles, on lugeja hinnangul ühekülgne, „*vallan yksipuolinen*”. Rahumeelne Tunkelo kaalub jällegi igast kandist, kuidas paremini vaadelda. Toob näiteid ja valgustab taustu. Ta valgustab ka hõimuliikumise vanemat ajalugu ning tsiteerib keeleteadlasest luuletajat A. Jännest (keeleteadlasena Arvid Genetz), kes esimeste hulgas katsetas juba 19. sajandi lõpul võimalusi eesti ja soome kirjakeel ühendada:

*Eesti mä oon ja eestiksi jään,
kunneka kalma mun peittävi pään.*

Hõimuliikumise keeleline vaidlus puudutas sedagi, kas ei tasuks ka soome keelde eesti keelest sõnu tuua, kuna eesti keelde nagunii on soome laene võetud. Juba Genetz pakkus omal ajal, et indoeuroopa keeltest saadud laensõnade asemel eesti keelde (nt laensõnade *preili*, *miits* ja *vorst* asemel) soome keelest ja soome keelde (nt laensõnade *säkki* 'kott' või *synti* 'patt' asemel) eesti keelest sobivaid sõnu võtta.

Tunkelo (1929b: 290) ise arvab, et iga keel laenaku sõnu teisest keelest ainult nii palju, kui vajadus nõuab. Tema otsus on selge: kui juba rääkida sellest, kas *Eesti* või *Viro*, on pikk rida põhjuseid, miks kasutada viimast. Seega on küsimus tema jaoks lõpetatud.

Tunkelo vastus ajas Kettusel uuesti hinge täis. Ta kirjutas jälle repliigi, kuid see jäi ilmunuta. Põhjused ja tagajärjed on lugeda Virittäjä veergudelt. Virittäjäs 1930 avaldab Kettunen suurt nõrdimust selle üle, et tema sõnavõtt lükati tagasi. Järeldus on range: Virittäjä piirab sõnavabadust. Tsensuur takistab tal oma arvamusi avaldamast. Avalik kiri algab manifestiga, kus Kettunen teeb teatavaks oma tagasiastumise põhjused:

Tunnen ikäväksi velvollisuudekseni tuoda julkisuuteen ne syyt, jotka minut pakoittivat pyyhityttämään nimeni pois Virittäjän toimittajien luettelosta.

Niinä kahtena vuosikymmenenä, jotka olen kuulunut lehden toimitukseen, ei kertaakaan aikaisemmin ole edes yritetty kirjoi-

tusvapauttani rajoittaa, vaikka olen niin usein ollut oppositioissa vallitsevaa suuntaa vastaan. Vasta nykyisen päätoimittajan aikana olen ihmeekseni tullut huomaamaan, että kirjoitukseni eivät enää ole läpäisseet sensuuria. – – kun lähetin vastauksen Eesti—Viro kysymyksesä minua kohtaan suunnattuun polemiikkiin, sananvuro minulta kokonaan kiellettiin. (Kettunen 1930: 461–462.)

Kettunen rõhutab, et peatoimetaja peab olema tolerantne ja objektiivne, igal toimetuskollegiumi liikmel olgu endal õigus otsustada, kas tema kirjutis väärib avaldada või mitte. Kettuse nõrdimus läheb nii konkreetseks, et ta arvab peatoimetaja [Saarimaa] olevat olnud kooliõpetajana sedavõrd karmi käega, et sama autoritaarne juhtimisstiil olevat temaga tulnud ka Virittäjä toimetusse. Kettunen kirjutab, et tema otsus ei tulenevat mitte isikust, vaid põhimõttest, kuid jätkab samas, et bürokraatia ning peatoimetaja omast lahknevad arvamused püütakse maha suruda.

Saarimaa (1930: 462) vastus oli lühike, kokku kolm lõiku, ning tuletas kõigepealt Kettusele meelde, et tema arvamus lükati tagasi ka kolme toimetuskollegiumi liikme soovitusel, kes arvasid, et Kettuse poleemiline stiil polevat sobiv. Ka tsiteerib Saarimaa eelmist peatoimetajat E. A. Tunkelot ning tuletab meelde veel Kettuse ja Setälä vahelise poleemika aegseid nõupidamisi.

Kettuse otsus Virittäjaga mitte mingit pistmist teha kestis vähem kui aasta, seejärel katsus ta rammu peatoimetaja Saarimaaga.

E. A. Saarimaa

Sõnalahing jätkus Kettuse kätemaksuga: teadmata põhjusel laskis Saarimaa oma antagonistil retsenseerida 1930. a ilmunud õigekeelsusraamatut „Huonoa ja hyvää suomea”, mille autoriks oli Saarimaa ise. Raamat põhines raadioettekannetel, mida autor oli hiljem täiendanud. Kettuse hinnang oli halastamatu: Saarimaad tuntakse Kettuse sõnul soome õigekeelsuse autoriteedina, kes aga oma raamatuga demonstreerib ohtlikul kombel oma ühekülgust.

Käy kohta niin, että huomaamme kaikki olevamme suomen kielen taitoa vailla ja epätoivoisamme hylkäämme korvamme ja luontaisen kielivaistomme vaatimukset, kun tällaiset oikeakielisyysoppaat meitä aikansa ovat opettaneet. (Kettunen 1931b: 132.)

Saarimaa (1931) vastus on kirjutatud sama teravas toonis. Ta vaidleb vastu, ironiseerib Kettuse kõrvakuulmise üle ning kahtleb Kettuse koolihariduse tasemes.

Mis sundis Kettust nii kiiresti Virittäjä veergudele naasma? Muid võimalusi oli tegelikult vähe. Tänapäeval ilmub soome filoloogia ja selle lähialadega seotud väljaandeid üle Soome. 1930. aastail oli peale Virittäjä muid võimalusi napilt. Pealegi oli Kettuse tee suletud näiteks väljaande *Finnisch-Ugrische Forschungen* juurde, sest see oli Setälä võimu all. Soome-Ugri Seltsi väljaanne *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* pühendus pigem kaugematele sugulaskeeltele või isegi turgi ja altai keeltele kui soome filoloogiale ja selle valdkonda kuuluvatele läänemeresoome keeltele. Pealegi oli seltsi esimeheks Setälä.

Tagasi vaadates pole ime, et Kettunen tuli tagasi oma Eesti-aegsete kontaktide juurde ning avaldas pärast Virittäjäst lahtiütlemist oma kirjutisi Eesti Keeles ja Eesti Kirjanduses. Viimane avaldas ka Virittäjä poolt tagasilükatud artikli ning Kettuse järelmärkuse sõnade *Viro* ja *Eesti* kasutamise kohta soome keeles (Kettunen 1931b).

Seda, et Kettunen oma seisukohale kindlalt ja paindumatult truuks jäi, kinnitas ta mõne aasta pärast veel artiklis „Voittava „Eesti””, mis ilmus ajakirjas *Suomalainen Suomi* aastal 1939 (Kettunen 1939).

Hõimutöö teaduse asemel

Veidi paremini kui teaduse diplomaatia areenil läks Kettusel hõimutöö valdkonnas. Keeleteooria arendamine, vaidlemine lingvistiliste üldistuste pädevuse üle jääb Kettuse elutöös marginaalseks. Tema suhtumist keelde kui uurimisobjekti võib iseloomustada pragmaatiliseks. Soomes tuntakse Kettuse aktiivset panust keelekorralduse alal, kuid ka eesti keeleuuendus ning keelekorraldus olid talle südamelähedased. Sellest seisukohast on kerge mõista, et Kettunen kirjutas eesti keele kohta raamatuid, mis olid ette nähtud laiema ringkonna jaoks. Hõimuliikumine oli Soomes Esimehele maailmasõjale järgnenud rahulikumal ajal 1920. ja 1930. aastail oma haripunktis. Huvi Eesti ja eesti keele vastu kasvas ja levis, kuigi akadeemilistel ja poliitilistel kontaktidel oli selles eriti suur tähendus (vrd Olesk 2005, Roiko-Jokela 1997).

Hõimuseidemetega ja rahvusliku mõtlemisega haakuv populaarteaduslik töö moodustab ühe olulise osa Lauri Kettuse tegevusest ajavahemikus

1925–1939. Eesti keele õpetus arenes akadeemilises maailmas eriti kahe sündmuse kaudu. Esiteks asutati Helsingi ülikooli 1923. a püsiv eesti keele lektoraat (R. Grünthal 1999a, 1999b). Teiseks kutsuti just Kettunen 1929. a sama ülikooli erakorraliseks läänemeresoome keelte professoriks, kelle uurimis- ning õppeala hõlmas eelkõige soome lähemaid sugulaskeeli, mis seni soome filoloogia alla olid kuulunud. Nende ametikohtade asutamine ning viimase püsivaks muutmine toimusid ilma, et Kettuse enda panus oleks eriti suureks ja nähtavaks tõusnud muidu kui agara keeleteadlase ja aktiivse haritlasena.

Ajavahemikus 1925–1939 ilmus Kettuselt neli raamatut, mis peegeldavad omamoodi tema rolli hõimusiõpetuse arendajana. Esimene on eesti keele õpik keskkoolidele (Kettunen 1928). Peale selle ilmusid 1926. a teine, täiendatud trükk tudengitele ettenähtud õppevahenditest eesti ja soome keele erinevuste kohta, 1929. a eesti keele häälikuloo teine, uuendatud trükk ning 1931. a eesti-soome taskusõnaraamat (Kettunen 1926, 1929b, 1931a). Kahe esimese esimene trükk oli ilmunud juba 1910. aastail, kuid eriti häälikulugu säilitas oma positsiooni veel aastakümneid hiljemgi. Taskusõnaraamat põhines samuti juba 1910. aastail ilmunud suu-remal eesti-soome sõnaraamatul, mida Kettunen hiljem kavatses jätkata, et koostada eesti-soome suursõnaraamat (Alvre 1995: 1419).

Koolidele mõeldud keeleõpikut (Kettunen 1928) tutvustas Virittäjäs E. A. Saarimaa (1929), kellega Kettunen varsti lõplikult riidu läks (vt eespool). Raamatu väljaandmine tulenes otseselt eesti-soome kontaktide tihenemisest ja elavnemisest. Sügisel 1928 oli eesti keel võetud keskkoolide vabatahtlikuks õppeaineks ning Kettuse raamatu otsene eesmärk oli pakkuda eesti keele õpetamiseks vajatav õppevahend. Suuremalt jaolt koosneb see eesti keele iseärasuste valgustamisest ning harjutustest ja näidetest. Raamatu tekstiosa pikkus koos tõlgetega on 29 lehekülge.

Saarimaa (1929: 69) leiab, et isegi nõrga eesti keele teadmisega kooliõpetaja julgub Kettuse raamatu abil keelt õpetada. Ka sobib raamat õpilase iseõppimisvahendiks, kuigi pädeva õpetaja juhendamisel võib rohkem edusamme loota. Eriti palju kiitust pälvivad raamatu autori seletused eestikeelsete sõnade ja vormide ajaloolise arengu kohta.

Saarimaa arvustuse viimases lõigus kajastuvad autori ning retsenseerija erinevad arvamused, milles on näha ka hiljem tekkinud tüli seemet:

*Tekijän vilpitön „eestinmielisyys” [!] saattaa hänet toisinaan liioittelemaan. Niinpä hän puhuessaan viron suomesta ottamis-
ta lainoista sanoo: „Valitettavasti ei meillä ole koskaan yhtä
joustavasti kyetty suhtautumaan vastaavaan kirjakelelme
rikastuttamiskeinoon, niin paljon kuin tästä lähteestä olisimme
voineet ammentaakin”. Tähän on huomautettava, että viro [!]
on lainanottajana ollut toisessa asemassa kuin kehittyneempi ja
omintakeisilta ilmaisuvaroiltaan rikkaampi [!] suomi ja että meillä
on ollut läheisempi lähde, mistä ammentaa, nim. omat murteemme
ja suomen kielen johdannaisrunsaus. (Saarimaa 1929: 70.)*

Veidi teistsuguse struktuuriga oli eesti ja soome keele erinevusi tutvustava raamatu teine trükk (Kettunen 1926). Raamatu esimene osa tutvustab eriti häälikulisi erijooni, kuid ka morfoloogia, süntaksi ja sõnavara erinevusi. Paljud näidetest kõlbaksid ka tänapäeval eesti ja soome keele olulisemaid vahesid kirjeldama. Võrreldes kooliõpikuga, sisaldab „Oppikirja eestin ja suomen eroavaisuuksista” suure hulga tekste (142 lk), mis tegelikult näitab hästi, millised eesmärgid keeleõpetusel sel ajal olid. Enamjagu tekstide autoreid on tuntud kirjanikud (Haava, Liiv, Kitzberg, Tuglas, Vilde, Roht, Eisen, Kivikas, Suits), kuid paar poliitikutki (E. Laaman, J. Pitka) on sisse võetud.

Ka värsket eesti-soome taskusõnaraamatut tutvustati Virittäjä lugejatele. Retsensent Villem Grünthal (1931: 487) märgib, et Soomes on eesti huviliste kasutada olnud 1917. a ilmunud eesti-soome sõnaraamat, kuid eesti-soome kontaktide intensiivsuse tõttu ning suhtlemise hõlbustamiseks on antud välja nii eesti-soome kui ka lühike eesti-soome sõnaraamat, viimase autoriks Leeni Vesterinen. Sõnaraamatu koostamine nõuab retsensendi järgi paljude asjadega arvestamist. Kõigepealt on puudu piisavalt headest eeltöödest ning näiteks Wiedemanni mahukast eesti-saksa sõnaraamatust ei piisa selleks. Peale selle on eesti kirjakeele sõnavara eelneva 30 aasta jooksul võtnud vastu uusi sõnu, mis eeldab iseseisvat sõnavara kogumist. Kaasaegse hinnangul sisaldab eesti keel ka palju väljendeid, mis pole veel kujunenud püsivateks.

Üldiselt leiab V. Grünthal, et Kettuse sõnaraamat tugineb 1917. a ilmunud suuremale sõnaraamatule ning taskusõnaraamat on selle lühendatud versioon, kuid ka mõned täiendused on sõnaraamatusse tee leidnud. Mõnede uute sõnade puhul võinuks Kettunen isegi ettevaatlikum olla. Nimelt

on retsensendi hinnangul sõnaraamatusse võetud mõned sõnad, mis pole sugugi kinnistunud, nt *ajastu* 'aikakausi', *eelnenu* 'edellä ollut, edellä mainittu', *jaluldada* 'panna voimaan' (= *jalule seada*), *loojak* – *päikese loojak* 'auringon lasku', *loojeneda* 'painua mailleen, aleta' jne. Enamiku puhul on aeg õiguse jätnud siiski Kettusele.

Selge vastane hoiak on retsensendil ka kunstlikult moodustatud, peamiselt Johannes Aaviku sulest pärinevate uudissõnade suhtes, mis leiduvad Kettuse sõnaraamatus. Sõnadele *ots* (s.o *otsmik*), *surnukeha*, *sõjariist* jne leiduvad Kettuse taskusõnaraamatus vasted *laup*, *laip* (vrd saksa *Leib*) ja *relv* (vrd *revolver*). Edasi leidub Kettuse sõnaraamatus tihti ajalehes esinevaid uudissõnu, nagu eeltoodud *laup*, *meenuda*, *reeta*, *taunida*, *tõik* jne. Kriitik leiab ka kahtlaseid tuletisi, nt *abistada* 'avustaa', *kepitada* 'pieksää kepillä', *kiimeldada* 'häiläkehdeellä, malttamattomasti liikuskella', *kirjaline* 'kirjoilla, kuvioilla varustettu', *kohatada* 'kohahtaa', *kustutis* 'sammutusaine, sammute', *kõhur* 'yskijä'. Teisest küljest puuduvad taskusõnaraamatust mõned keelendid, nt *üles ajada*, *andmed*, *aurulaev*, *kevade* (kuigi esineb *kevad*), *kuine*, *tsensor*, *taevane* (Grünthal 1931: 487–490).

Kokkuvõttes võib nentida, et kuigi taskusõnaraamat on mõeldud kõige praktilisemaks otstarbeks, kinnitab kriitika seda, et Kettunen jälgis intensiivselt eesti keeleuuenlust ja selle soovitusi ka Soomes elades. Taskusõnaraamat oli Eesti sõbra ja asjatundja panus eesti-soome kontaktide arendamisse.

Lõpetuseks

Lauri Kettust tuntakse kui läänemeresoome keelte väsimatut uurijat ja suurt Eesti sõpra. Isiklik suhe Eesti ja eestlastega tekkis tal juba üliõpilasaastail Helsingis. Noored eesti üliõpilased tulid Helsingisse just sel ajal, kui Kettunen alustas oma akadeemilist karjääri. Tuttav riik ja rahvas hõlbustasid Kettuse siirdumist Tartu ülikooli.

Kettuse suhe Eestiga 1920. ja 1930. aastail näitab ennast isemoodi valguses. Tema kirjalik tegevus jätab mulje, et kange tahtejõud, pisut maaniline iseloom ja individualistlik mõtlemine sobisid paremini oma eesmärkide täitmiseks kui koostöö arendamiseks. Kettuse isiklikust suhtest Eestiga on kõige väärtuslikumaks tõendiks tema enda kirjutatud mälestused.

Tugev individualism ning järeleandmatus üksikasjades kippusid Kettuse töölaual põhimõteteliseks hoiakuteks muutuma ning takistasid teda teiste teadlaste hulgas püsivaid liitlasi leidmast. Kettusel ei õnnestunud kasvatada sellist koolkonda, mis oleks tema rajatud teed edasi arendanud. Selle tulemusena on Kettuse elutöö tänase päevani alahinnatud. Ometi oli ta äärmiselt produktiivne keeleteadlane, kelle kogutud ja avaldatud materjali väärtus on pidevalt kasvanud.

Eestis on Kettuse teadustööd alati kõrgelt hinnatud. Eriti on selle tunnustuse tõendiks Kettuse 100. sünniaastapäeva puhul Keeles ja Kirjanduses 1985. a (NB! Nõukogude ajal) ilmunud artiklid tema teenete kohta eesti keele murrete, kohanime ja süntaksi uurimisel ning keelekorralduses (Neetar 1985, Pall 1985, Mati Erelt 1985, Tiiu Erelt 1985).

Kettunen näitab ennast oma artiklites äärmiselt aktiivse, korduvalt fanaatilise, kuid kahtlemata ka tundliku ning kergesti solvuva teadlasena. Eesti oli tema jaoks midagi isiklikku, mida teistel ei sobinud puutuda, eriti kui nende arvamus pidi Kettuse omast erinevama. Eesti asja edendas ta kõige rohkem enda arvamus avalikkuse ette tuues. Akadeemilistes ringkondades tekitas see palju vaidlust, kuid hõimuliikumises osaleva laiema ringkonna jaoks olid Kettuse sulest ilmunud raamatud, õpikud ja sõnaraamatud teretulnud, vajalik ja üks vähestest võimalustest sugulaskeelega lähemalt tutvuda. Seda tööd tegi Lauri Kettunen kahtlemata kogu südamest.

Kirjandus

- Alvre, Paul 1991.** Kuopion Suomalaisen Yhteiskoulun kasvatti Lauri Kettunen sillan rakentajana ja sukukielten tutkijana. – Hänninen & Koponen 1991, 10–25.
- Alvre, Paul 1995.** Meenutusi Lauri Kettusest. – Akadeemia 7, 1417–1420.
- Chung, Tosang 1999.** Varhaiskantasuomen distinktiivisten etuvokaalien asema vokaalisoinnun kannalta. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 88. Helsinki, 7–29.
- Erelt, Mati 1985.** Paar ääremärkust Lauri Kettunenini raamatule ”Lauseliikmed eesti keeles”. – Keel ja Kirjandus 9, 538–540.
- Erelt, Tiiu 1985.** Lauri Kettunen ja eesti keelekorraldus. – Keel ja Kirjandus 8, 483–492.
- Grünthal, Riho 1999a.** Viron kielen lehtoraatin perustaminen. – Virittäjä 103, 63–67.
- Grünthal, Riho 1999b.** Viron kielen lehtoriksi Helsingin yliopistoon 1923. – 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Viron kielen ja kulttuurin opettaminen

- Suomessa –seminaari 23.11.1998. Esitelmät. Toim. Reet Kasik ja Leena Huima. (= Castrenianumin toimitteita 56.) Helsinki, 13–33.
- Grünthal, Willem 1931.** Uusia sanakirjoja heimokielen alalta. – Virittäjä 35, 487–492.
- Holst, Jan-Henrik 2001.** Die Herkunft des estnischen Vokals õ. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 89. Helsinki, 57–98.
- Hänninen, Osmo & Lauri Koponen (toim.) 1991.** Palava henki ja kieli. Professori Lauri Kettunen – murteiden tutkija ja Eestin kansallisen kulttuurin esitaistelija. Snellman-instituutin B-sarja 26. Kuopio.
- Kettunen, Lauri 1919.** Astevaihtelusta länsisuomalaisissa kielissä. – Virittäjä 23, 36–55.
- Kettunen, Lauri 1923.** Julius Mark: Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. – Virittäjä 27, 130–139.
- Kettunen, Lauri 1924.** Arvostelijan huomautukset. – Virittäjä 28, 122–128.
- Kettunen, Lauri 1925a.** Eräitä erimielisyyksiä tieteemme kysymyksissä. – Virittäjä 29, 63–74, 108–118, 141–149.
- Kettunen, Lauri 1925b.** Pyyntö Virittäjän toimitukselle. – Virittäjä 29, 131–132.
- Kettunen, Lauri 1926.** Oppikirja eestin ja suomen eroavaisuuksista sekä tekstinkäännöksiä selityksineen. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1928.** Eestin kielen oppikirja oppikouluja ja seminaareja varten. WSOY.
- Kettunen, Lauri 1929a.** Eesti ja Viro. – Virittäjä 33, 274–279.
- Kettunen, Lauri 1929b.** Eestin kielen äännehistoria. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 156.) Toinen, uusittu painos. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1930.** Virittäjän Toimitukselle. – Virittäjä 34, 461–462.
- Kettunen, Lauri 1931a.** Eestiläis-suomalainen taskusanakirja. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1931b.** Uusin oikeakielisyysopas. – Virittäjä 34, 119–132.
- Kettunen, Lauri 1931c.** ”Viro” ja ”Eesti” Soomes. – Eesti Kirjandus 25, 659–668.
- Kettunen, Lauri 1939.** Voittava ”Eesti”. – Suomalainen Suomi 22, 371–379
- Kettunen, Lauri 1945.** Tieteen matkamiehenä: Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918. Porvoo–Helsinki: Söderström. Eesti keeles ilmunud Jüri Valge tõlkes ja kommentaaridega ajakirja Akadeemia 2005. ja 2006. aasta numbrites.
- Kettunen, Lauri 1960a.** Kahdeksan matkaa Vermlannin metsäsuomalaisiin. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1960b.** Matkapakinoita ja muita muistelmia. 1925–1960. Helsinki: Jakaja Kirjavälitys OY.
- Kettunen, Lauri 1999.** Laadogast Balatonini : mälestusi 1918–1924. Tõlkinud Jüri Valge. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Korhonen, Mikko 1988.** Uralilaisten kielten jälkitavujen vokaaliston historiaa. – Virittäjä 92, 8–25.
- Lauerma, Petri 1993.** Vatjan vokaalisointu. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 214.) Helsinki.
- Mark, Julius 1923.** Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. Helsinki.
- Mark, Julius 1924.** Arvostelujen johdosta. – Virittäjä 28, 113–122.
- Neetar, Helmi 1985.** Lauri Kettunen ja eesti murdeuurimine. Piguheit aastate taha. – Keel ja Kirjandus 9, 530–532.
- Nirvi, R. E. 1964.** Lauri Einari Kettunen. – Suomalainen tiedeakatemia: esitelmät ja pöytäkirjat, 71–80.
- Olesk, Sirje (toim.) 2005.** Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti-Soome akadeemilised ja kultuurisuhted 1918–1944. Tartu.
- Pall, Valdek 1985.** Lauri Kettunen ja eesti kohanimed. – Keel ja Kirjandus 9, 533–537.
- Roiko-Jokela, Heikki (toim.) 1997.** Virallista politiikkaa, epävirallista kanssakäymistä : Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991. Jyväskylä.
- Saarimaa, E. A. 1929.** Lauri Kettunen: Eestin kielen oppikirja oppikouluja ja seminaareja varten. – Virittäjä 33, 69–70.
- Saarimaa, E. A. 1930.** Edellisen johdosta. – Virittäjä 34, 462.
- Saarimaa, E. A. 1931.** Edellisen johdosta. – Virittäjä 35, 132–135.
- Suhonen, Seppo 1985.** Hellittämätön tutkija ja tieteen matkamies: sata vuotta Lauri Kettusen syntymästä. – Virittäjä 89, 253–269.
- Tunkelo, E. A. 1929a.** Maannimistä Viro ja Vironmaa. – Virittäjä 33, 102–125.
- Tunkelo, E. A. 1929b.** Jatkoa keskusteluun nimistä Viro ja Eesti. – Virittäjä 33, 279–295.
- Turunen, Aimo 1966–67.** Lauri Einari Kettunen 1885–1963. – Finnisch-Ugrische Forschungen 36. Helsinki, 280–284.
- Valge, Jüri 1999.** Vt Kettunen 1999.
- Valge, Jüri 2006.** Lauri Kettuse viis tulemist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Tallinn, 288–303.

Lauri Kettunen – advocate of Estonian language in Finland

Riho Grünthal

Lauri Kettunen (1885–1963) was the first professor of Finnic languages at the University of Tartu (1920–1925) and an active advocate of close cultural and political relations between Estonia and Finland between the two world wars. After returning to Finland he actively promoted this issue and the research of the Finnic language area. However, Kettunen's life-work has gained only little attention posthumously. The discussion between Kettunen and his contemporaries often became passionate and in certain cases so ill-tempered that it affected Kettunen's position as a scholar considerably. The goal of Kettunen's criticism was often a linguistic detail or a note on works published by his colleagues. Furthermore, he did not hesitate to publicly argue against decisions that he could not accept. For instance, Kettunen was convinced that it was correct to use the name *Eesti* 'Estonia' instead of *Võro* 'id.' in Finnish, which made him repeatedly dispute any other possibility in linguistic and other journals.

Keywords: Lauri Kettunen, research history, Estonian language in Finland, kindred people movement

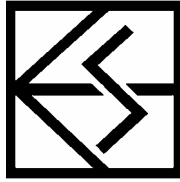
Riho Grünthal

suomalais-ugrilainen laitos

PL 25 (Franzéninkatu 13)

00014 Helsingin yliopisto

riho.grunthal@helsinki.fi

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI

87. TEGEVUSAASTA (2006)

Üritused

I. Konverentsid, keelepäevad, ettekandekoosolekud

Emakeele Selts korraldas aruandeaastal 2 konverentsi, 5 ettekandekoosolekut, 5 väliskeelepäeva ja 3 keelepäeva Eestis.

1. Konverentsid

27. juunil toimus Tartus traditsiooniline J. V. Veskile pühendatud keelekonverents. XXXIX Veski päeva teema oli „Eesti keel eesti koolis”, kavas oli neli ettekannet. Avaettekandes „Emakeel koolis: kelle mure?” kõneles Krista Kerge aktuaalsel õppekava koostamise teemal. Külliki Kask võrdles ettekandes „Eesti keel eesti koolis: õpetaja vaatenurk” emakeele osakaalu mitme Euroopa Liidu riigi kohustuslikus põhikooli ja gümnaasiumi õppekavas. Maia Rõigas esitas ülevaate „Eesti keele õpetajate ettevalmistus Tartu ülikoolis”. Chris-Evelin Luik andis ettekandes „Gümnaasiumilõpetaja emakeeleoskuse kontrollimisest” ülevaate sellest, kuidas on abiturientide eesti keele oskust kontrollitud esimesest Eesti vabariigist kuni tänapäevani ja tutvustas mõne teise Euroopa riigi emakeele lõpueksamit.

Eesmärgiga muuta tavapäraselt juunis toimuv üliõpilaskonverents laiapõhjalisemaks teadusürituseks, tähistas Emakeele Selts 29. septembril Euroopa keelte päeva nooruurijate konverentsiga Tartu ülikoolis. Oma keeleuurimistöödest rääkisid bakalaureuse- ja magistriõppe üliõpilased ning gümnaasiumiõpilased. Ettekanded olid jagatud kahte paralleelsektsiooni, kolm avaettekandjat esindasid Tallinna ja Tartu tudengeid ning Eesti abituriente. Seejärel peeti sektsioonis „Keel keeles” seitse ettekannet, esinejatest olid kolm Helsingi ülikoolist. Sektsioonis „Keel ühiskonnas” esitati kuus ettekannet.

2. Ettekandekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eestis

Ettekandekoosolekutel peeti 17 ettekannet. Teemal „Eesti keel kodus ja välismaal” kõnelesid 20. veebruaril Jüri Valge, Lore Listra ja Ilmar Tomusk. Eesti viipekeelest rääkisid 23. oktoobril Urmas Sutrop, Liivi Hollmann ja Vahur Laiapea. Emakeele Seltsi murdegrammatika päevaga 27. novembril tähistati Pent Nurmekunna 100. sünniaastapäeva. Rahvaluuleainelisel ettekandekoosolekul 18. detsembril pidasid ettekande Kanni Labi, Katre Õim ja Eva Labotkin.

Emakeele Seltsi aastakoosolekul 27. märtsil 2006 pidas akadeemilise ettekande teemal „Eesti keele süntaks pärast EKG-d” ESi juhatuse esimees prof Mati Ereht, seltsi 86. tegevusaasta (2005) aruande esitas teadussekretär Maria-Maren Sepper.

Väljaspool Eestit peeti haridus- ja teadusministeeriumi ning kohapealsete eesti seltside kaaskorraldusel keelepäevi Petseris, Peterburis, Uppsalas, Göteborgis ja Riias. Peterburi VI eesti keele päeva viis ettekannet olid teemalt erinevad. Traditsiooniliselt on ettekannete hulka kuulunud ülevaade Eesti keelepoliitikast; ajaloolisema tooniga olid Emakeele Seltsi tegevuse ning ülemöödunud sajandil Peterburis tegutsenud Eesti patriootide tutvustus. Esmakordselt laienes temaatika eesti kirjandusele. Kaks ettekannet tegelesid õigekeelsuse ja keeleõppega.

Rootsis peetud kahe keelepäeva raames paigutati HTMi, Tartu ülikooli ja Emakeele Seltsi koostöös Uppsalasse prof Andrus Saareste hauale mälestuskivi. Kokku peeti väliskeelepäevadel 21 ettekannet.

2006. aastal algatasid HTM ja ES koostööprojekti „100 aastat eesti-keelset keskkharidust”, mille eesmärk on korraldada 2006/2007. õppeaastal kõigis maakondades ja neljas suuremas linnas kõigile keelehuvilistele mõeldud keelepäev. 2006. aastal toimusid maakondlikud keelepäevad Jüris, Kuressaares ja Vändras.

27. aprillil toimus Väike-Maarjas Wiedemanni keeleauhinna keelepäev. Traditsiooni kohaselt esines 2006. aasta laureaat Heldur Niit ettekandega „Kas toimetajaid on vaja?” ja istutas tamme keeletammikusse.

II. Muu tegevus

22. septembril ilmus Õpetajate Lehes koolinoorte üleskutse toetada eesti keelt ühe sümboolse krooniga. Eesti koolinoortele adresseeritud üleskutsele „Kroon eesti keelele!” kirjutas alla 6827 õpilast 19 Eesti

koolist. Koos oma õpetajatega kogusid ja andsid nad Wiedemanni fondi üle 12 747 krooni ja 70 senti, allkirjastatud nimekirjad saadeti Emakeele Seltsi. 3. novembril andis ESi juhatuse esimees prof Helle Metslang Eesti Kirjandusmuuseumi direktorile Janika Kronbergile üle kampanias „Kroon eesti keelele!” osalenud õpilaste allkirjad.

III. Kirjastamine

Trükkis on 2006. aastal ilmunud:

- Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Peatoimetaja Mati Erelt, tegevtoimetaja Maria-Maren Sepper. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 2006. 344 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1, 80 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2, 88 lk.

Emakeele Seltsi aastaraamatus 51 (2005) ilmusid peale lingvistikaartiklite veel Ferdinand Johann Wiedemanni 200. ja Paul Ariste 100. juubeliaastale pühendatud artiklid ülevaadete rubriigis.

Emakeele Selts jätkas projekti, mille eesmärk on Wiedemanni „Grammatik der Ehstnischen Sprache” (1875) faksiimile (ilmus 2005. a) ja kommenteeritud tõlke avaldamine kahe köitena. Wiedemanni grammatikat tõlgib ja kommenteerib seltsi liige Heli Laanekask ning seltsi eesmärk on see avaldada 2007. a lõpus.

IV. Raamatukogu

Emakeele Seltsi raamatukogu täienes 2006. aastal 93 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse ja ostu teel. Raamatukogus on arvel 5828 inventeeritud trükist.

2006. aastal jätkati raamatukogu elektroonilise kataloogi koostamist. Raamatukogu hoiab ja juhatab Helju Kaal.

V. Keeleainestiku kogumine

2006. aastal keeleainestiku kogumise võistlust ei toimunud ega laekunud keeleainest ka Emakeele Seltsi korrespondentidelt.

VI. Toimkonnad

Aastakoosolekul valis üldkoosolek senise keeleteoimkonna vanema Tiit-Rein Viitso volituste lõppemise tõttu juhatuse ettepanekul Peeter Pälli uueks keeleteoimkonna vanemaks. Keeleteoimkonda kuuluvad Tiiu Erelt, Külli Habicht, Reet Kasik, Krista Kerge, Katrin Kern, Einar Kraut, Urve Pirso, Maire Raadik ja Tiit-Rein Viitso.

Emakeele Seltsi keeleteoimkond pidas 2006. aastal kolm koosolekut. Arutati parandusi ÕS 2006 kohanimevalimikus ning abisõnade algustähte nimesdes, viimase arutelu jätkub. Septembris 2006 võttis valitsus vastu uue määruse kirjakeele normi kehtestamise korra kohta, milles keeleteoimkonnale on antud senisest tähtsam roll normi kujundamises. Seetõttu algatas keeleteoimkond ka oma kodukorra ja Emakeele Seltsi põhikirja täiendamise arutelu. 16. oktoobri koosolekul kiitis toimkond valitsuse määrusele tuginedes heaks Mati Erelti koostatud lause õigekeelsuse käsiraamatu, raamatu retsensendid olid Helle Metslang ja Urve Pirso.

Murdetoimkond pole 2006. aastal koos käinud.

VII. Annetused

2006. aastal tegi Emakeele Seltsile annetuse Ene Sepp.

VIII. Liikmeskond

Emakeele Seltsi kuulub seisuga 31. detsember 2006 333 tegevliiget ja üksteist auliiget: Eeva Ahven, Paul Alvre, Meinhard Laks, Eduard Leppik, Mari Must, Valdek Pall, Juhan Peegel, Huno Rätsep, Ülo Tedre, Helmi Neetar ja Uno Liivaku.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu neli uut tegevliiget: Silvi Nemvalts, Tuuli Rehemaa, Helju Vals, Marit Vesiaid.

Surma läbi lahkus 2006. aastal viis liiget: Ülo Kurvits († 16.02.06), Voldemar Miller († 26.04.06), Aarne Vinkel († 11.06.06), Elina Öpik († 20.07.06) ja Rudolf Karelson († 25.09.06).

IX. Juhatus

Aastakoosolekul 27. märtsil valiti järgmiseks neljaks aastaks Emakeele Seltsi juhatusse Helle Metslang – esimees, Karl Pajusalu – abiesimees, Jüri Viikberg – abiesimees; liikmed: Mati Erelt, Asta Õim, Annika Kilgi ja Pire Teras.

Seltsi juhatus käis 2006. aastal koos seitse korda. Juhatuse tööst võtsid üldkoosoleku nõusolekul osa Jüri Valge (pärast uue juhatusse valimist märtsis), Pire Teras, Annika Kilgi (enne uue juhatusse valimist kuni märtsini), ühel korral Tõnu Tender.

X. Töötajad

Teadussekretärina töötas kuni 31. augustini Maria-Maren Sepper, alates 1. oktoobrist on selles ametis Terje Potter. Raamatukogu juhatajana töötab Helju Kaal ning raamatupidajana töövõtulepingu alusel Tiia Vajak.

XI. Üldiseloostus

Emakeele Seltsi tegevusaasta on olnud ettevõtmisterohke. Nimetatagu siin kahe konverentsi korraldamist, keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmist, ettekandekoosolekuid. 2006. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel 60 ettekannet. Esiletõstmist väärib väliskeelepäevade korraldamise ning Wiedemanni keelepäeva jätkumine, mil auhind ise on arenenud riiklikuks, samuti õpilaste algatus toetada Wiedemanni fondi, mille asutamisleping ütleb: „Wiedemanni Fondi eesmärk on toetada eesti keele õpet ja rahvuslikku kasvatust.” Õpilaste huvi eesti keele vastu näitab ka osalemine Emakeele Seltsi nooruurijate konverentsil.

Seltsi juhatusse liikmed Helle Metslang, Mati Erelt, Jüri Viikberg on jätkuvalt osalenud Eesti keelenõukogu töös. 2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatus Eesti Keele Instituudi teadusnõukogus Helle Metslang.

Rahaliselt oli 2006. aasta Emakeele Seltsile soodne. Teaduste Akadeemia tegevustoetusele lisandus haridus- ja teadusministeeriumi toetus ESA ja OK väljaandmiseks ning väliskeelepäevade korraldamiseks. Publitseerimist on toetanud ka kultuuriministeerium.

MARIA-MAREN SEPPER

2006. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. Arust, Evelin – Käändekasutuse lihtsustamine eesti keeles. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
2. Bakhoff, Liisi; Klaus, Anneliis; Lindström, Liina; Mets, Mari; Pajusalu, Karl; Uibokand, Kristel; Velsker, Eva – Ainsuse 1. pöörde vormidest murdekorpused. ESi murdegrammatika päeval Tartus 27. novembril.
3. Erelt, Mati – Eesti keele süntaks pärast EKG-d. Aastakoosolekul Tallinnas 27. märtsil.
- 4.–5. Erelt, Mati – Nihkeid eesti lauseehituses. Eesti keele päeval Uppsalas 23. septembril ja Göteborgis 24. septembril.
6. Holmann, Liivi – Eesti viipekeelest ja viipekeele tõlkidest. Kõnekoosolekul Tallinnas 23. oktoobril.
7. Hurtt, Heikki – Murdegrammatika ainestikest Soomes. ESi murdegrammatika päeval Tartus 27. novembril.
8. Hussar, Annika – Eesnimed sajandivahetuse Eestis. Eesti keele päeval Riias 3. detsembril.
9. Hutukka, Sirpa – Deontiline modaalsus Eesti naisteajakirjade armastuse teemalistes kirjutistes – kahe ajajärgu võrdlusjooni. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
10. Kalmet, Liis – Viljandi Maagümnaasiumi õpilaste ja meedia võõrapärane keelekasutus. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
11. Kask, Külliki – Eesti keel eesti koolis: õpetaja vaatenurk. XXXIX J. V. Veski päeval Tartus 27. juunil.
12. Kerge, Krista – Emakeel koolis: kelle mure? XXXIX J. V. Veski päeval Tartus 27. juunil.
– Klaus, Anneliis – vt Bakhoff, Liisi.
13. Konnapere, Merilin – Kuidas kirjutada selget teksti? ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
14. Kulakov, Dmitri – Aspekt vene ja eesti keeles. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.

15. Kuldnokk, Karen – Põhjusi eesti keele õppimiseks ja raskusi keele õppimisel. Peterburi VI eesti keele päeval 1. aprillil.
16. Kün, Elviira – Mitte-eestlastest noorte etniline ja keeleline identiteet. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
17. Labi, Kanni – Laul keeles ja keel laulus. Kõnekoosolekul Tallinnas 18. detsembril.
18. Labotkin, Eva – Kõnekeelsed linnakohanimed ja nende uurimine. Kõnekoosolekul Tallinnas 18. detsembril.
19. Laever, Kaisa – Kultuurimõjusid eesti kirjakeeles. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
20. Laht, Mari-Vivian – Tuletised eesti keele uuemas sõnavaras. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
21. Laiapea, Vahur – Tummfilm kurdist tüdrukust koos kommentaaridega. Kõnekoosolekul Tallinnas 23. oktoobril.
22. Launonen, Paula – Eesti naisteajakirjades representeeruv materialistlik maailm. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
- 23.–24. Leemets, Tiina – Uuemad inglise laenud eesti keeles. Eesti keele päeval Uppsalas 23. septembril ja Göteborgis 24. septembril.
25. Lindström, Liina – Eesti murrete korpus ja grammatika uurimise väljavaated. ESi murdegrammatika päeval Tartus 27. novembril.
– Lindström, Liina – vt Bakhoff, Liisi.
26. Listra, Loore – Eesti keel ja kultuur maailmas, armastusega Eestist. Kõnekoosolekul Tallinnas 20. veebruaril.
27. Luik, Chriss-Evelin – Gümnaasiumilõpetaja emakeeleoskuse kontrollimisest. XXXIX J. V. Veski päeval Tartus 27. juunil.
28. Läll, Kristi; Pilvik, Kirke – Kultuurimõjusid eesti kirjakeeles. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
29. Melin, Tarja – Soome turistid Eesti ajalehtedes tekstianalüüsi seisukohast. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
– Mets, Mari – vt Bakhoff, Liisi.
30. Niit, Ellen – Murdegrammatikast murdeõpikus. ESi murdegrammatika päeval Tartus 27. novembril.
31. Pajusalu, Karl – Muutumatus ja muutuvast eesti keeles. Eesti keele päeval Riias 3. detsembril.
– Pajusalu, Karl – vt Bakhoff, Liisi.
32. Pedassaar, Kadri – Emotsiooniverbid eesti vanemas kirjakeeles. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.

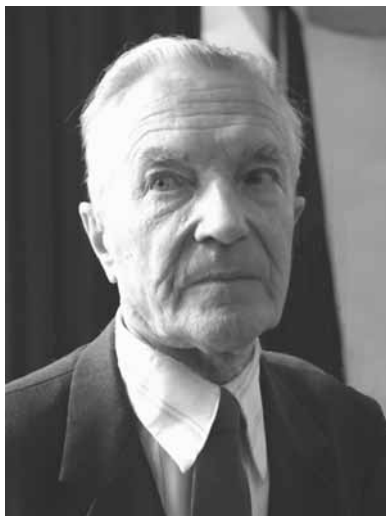
- Pilvik, Kirke – vt Läll, Kristi.
- 33. Pärn, Anton; Reismaa, Marju – Setumaa programmi tutvustamine. Petseri 2. Keskkooli V keelepäeval 23. märtsil.
- 34. Qyvind, Rangøy – Eesti ja norra keele fonoloogilised aktsendid. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
- 35.–36. Raag, Raimo – Andrus Saareste eesti keele mõistelise sõnaraamatu saamisluhu ja koht eesti sõnaraamatute seas. Eesti keele päeval Uppsalas 23. septembril ja Göteborgis 24. septembril.
- Reismaa, Marja – vt Pärn, Anton.
- 37. Rosenberg, Tiit – Peterburi eesti patrioodid. Peterburi VI eesti keele päeval 1. aprillil.
- 38. Rõigas, Maia – Eesti keele õpetajate ettevalmistus Tartu ülikoolis. XXXIX J. V. Veski päeval Tartus 27. juunil.
- 39. Salveste, Nele – Eesti keele normitud välted ja nende tegelik hääldus. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
- 40.–41. Sepper, Maria-Maren – Emakeele Seltsi 86. tegevusaasta (2005). Aastakoosolekul Tallinnas 27. märtsil ja Peterburi VI eesti keele päeval 1. aprillil.
- 42. Simenson, Kristi – Keelevigadest lastekirjanduse tõlkimisel. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
- 43. Sutrop, Urmas – Viipekeele juriidilisest poolest. Kõnekoosolekul Tallinnas 23. oktoobril.
- 44. Taremaa, Piia – Liikumine ja liigutamine. ESi üliõpilaskonverentsil Tartus 29. septembril.
- 45. Tender, Tõnu – Mida rohkem, seda uhkem. Keeleoskusest ja selle mõõtmisest. Petseri 2. Keskkooli V keelepäeval 23. märtsil.
- 46. Tirkkonen, Mari-Epp – Murdegrammatika tekstiköites. ESi murdegrammatika päeval Tartus 27. novembril.
- 47. Tomusk, Ilmar – Probleemidest keeleseaduse tõlgendamisel ja rakendamisel. Kõnekoosolekul Tallinnas 20. veebruaril.
- Uiboaed, Kristel – vt Bakhoff, Liisi.
- 48. Valge, Jüri – Emakeele Seltsi ning Haridus- ja Teadusministeeriumi väliskeelepäevad. Kõnekoosolekul Tallinnas 20. veebruaril.
- 49. Valge, Jüri – Eesti keele arendamine 2004–2006. Peterburi VI eesti keele päeval 1. aprillil.
- 50.–51. Valge, Jüri – Kaks aastat kavakindlat keelearendust. Eesti keele päeval Uppsalas 23. septembril ja Göteborgis 24. septembril.

52. Valge, Jüri – Muutuv keel. Riia eesti keskkoolis 2. detsembril.
53. Valge, Jüri – Kaks aastat kavajärgset keelearendust. Eesti keele päeval Riias 3. detsembril.
54. Velsker, Eva – Kuidas rääkida ajast: *üks päev* ja *igal öösel*. Peterburi VI eesti keele päeval 1. aprillil.
– Velsker, Eva – vt Bakhoff, Liisi.
55. Velsker, Mart – Eesti kirjandus XXI sajandil. Peterburi VI eesti keele päeval 1. aprillil.
- 56.–57. Viikberg, Jüri – Kas Saareste jälg sammaldub? Eesti keele päeval Uppsalas 23. septembril ja Göteborgis 24. septembril.
58. Viikberg, Jüri – Murdesõbralik Pent Nurmekund. ESi murdegrammatika päeval Tartus 27. novembril.
59. Viitso, Tiit-Rein – Eesti, Liivi ja muud. Eesti keele päeval Riias 3. detsembril.
60. Õim, Katre – Püsiühendid eesti keeles ja foklooris. Kõnekoosolekul Tallinnas 18. detsembril.

HELU KAAL

2006. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIHKMED

16. 02. 06.	Ülo Kurvits
26. 04. 06.	Voldemar Miller
11. 06. 06.	Aarne Vinkel
20. 07. 06.	Elina Öpik
25. 09. 06.	Rudolf Karelson

IN MEMORIAM
RUDOLF KARELSON

6. VIII 1929 – 25. IX 2006

Rudolf Karelson oli Pärnumaa mees. Pärast sealseid alusõpinguid õppis ta Tartu ülikoolis eesti filoloogiat, kitsama alana soome-ugri keeli. Sealsamas tegi ta läbi aspirantuuri Paul Ariste juhendusel ja kaitses 1959. a väitekirja „Sidesõnad läänemeresoome keeltes”, kus on analüüsitud nii nende etümoloogiat kui ka funktsioone lauses. Alates 1970. aastatest lisandusid uurimistemaatikasse kaassõnad ning sõnavara ja grammatika seosed jäid ta huviorbiiti järgnevatelgi kümnenditel.

R. Karelson töötas paar aastat (1957–1960) ajakirja Keel ja Kirjandus toimetuses ning Tartu ülikooli aspirantuuriosakonna juhataja ja soome keele õpetajana. 1961. aastast alates sai tema töökohaks 45 aastaks Keele ja Kirjanduse Instituut, praegune Eesti Keele Instituut. Ernst Nurm oli sõnaraamatute sektori juhatajana käima pannud hiigeltöö – „Eesti kirjakeele

seletussõnaraamatu” tegemise. Eeskuju pärines ühelt poolt suurtest vene sõnaraamatutest, teiselt poolt soomlaste teosest „Nykysuomen sanakirja”. R. Karelson pühendus sellele tööle täielikult, tehes kaasa kõik tööetapid: materjali sedeldamise, koostamisjuhendi ja proovivihu kirjutamise, käsikirja koostamise ja toimetamise, sõnaraamatu sisu ja probleemide avalikkusele tutvustamise. Ta oli teadlik sõnaraamatutöö matvast survest ja selle tagajärge, üldistavast uurimisest loobumist, mõnegi kolleegi peal näinud, aga püüdis sellest ise üle olla: kirjutas leksikograafia üldprobleemidest, seletussõnaraamatu tüübist võrreldes muude sõnaraamatutega, grammatika esitusest seletussõnaraamatus, murdesõnavara pakkumisest kirjakeele sõnaraamatus, esitas lugejaile omapäraste sõnade elulugusid. Kiindumus soome-ugri rahvastesse ja keeltesse pani ta huvituma teiste rahvaste keeltest ka mujal maailmas. 1980. aastate esimesel poolel, kui olime suuresti infosulus ja Interneti-aeg veel saabumata, jõudis ta oma kirjutistega suahiili keeleni ja Okeaaniasse välja, kild-killult kõikjalt andmeid hankides.

R. Karelson oli Emakeele Seltsi tegutseja liige: esines seltsi kõnekoosolekutel ja oli seal alati kohal aktiivse kuulajana, kirjutas artikleid aastaraamatusse ja kahte kogumikku „Kirjakeel” (1983 ja 1985), pidas rohkesti ettekandeid keelepäevadel kõikjal Eestis.

1993. a austati R. Karelsoni tööd F. J. Wiedemanni keeleauhinna. Seda autasu hindas ta kõrgelt ja aitas hiljem palju kaasa iga-aastaste auhinnaürituste korraldamisele Väike-Maarjas.

Oleme Rudolf Karelsonile tänulikud tema südamega tehtud elutöö ja pühendumuse eest eesti keelele. Kasutame tema töid tihti ja meenutame teda kui tagasihoidlikku, kindlameelsete seisukohtadega, kuid kolleegide vastu leebelt heatahtlikku inimest.

TIIU EREL

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2006. AASTAL

JAANUARIS:	03.01.	Paul Alvre	85
	14.01.	Mari Tarand	65
	17.01.	Marju Märtsen	70
VEEBRUARIS:	01.02.	Voldemar Miller	95
	06.02.	Taima Kiisverk	60
	10.02.	Gea Troska	80
	15.02.	Benita Brambat	85
MÄRTSIS:	05.03.	Marta Raisma	80
	09.03.	Anu-Reet Hausenberg	65
	12.03.	Mati Erelt	65
	16.03.	Madis Paide	60
	17.03.	Priit Järve	65
	18.03.	Kalli-Merike Karise	70
APRILLIS:	11.04.	Hille Pajupuu	50
	21.04.	Katalin Mokány	65
MAIS:	05.05.	Merle Leppik	70
	05.05.	Udo Uibo	50
	05.05.	Reet Kasik	60
	05.05.	Heinike Heinsoo	50
	07.05.	Rutt Hinrikus	60
	20.05.	Uno Liivaku	80
	27.05.	Leena Kiivit	70
JUUNIS:	02.06.	Arvi Leosk	65
	03.06.	Peep Leppik	65

	04.06.	Ain Kaalep	80
	05.06.	Helgi Vihma	75
	07.06.	Urmas Sutrop	50
	16.06.	Sirje Ootsing	65
JUULIS:	01.07.	Tiina Halling	50
	13.07.	Helle Leemets	70
	14.07.	Toomas Tamla	55
	15.07.	Vilma Metstak	80
	23.07.	Ago Künnap	65
AUGUSTIS:	10.08.	Eino Koponen	50
	14.08.	Ene Sepp	60
	29.08.	Anu Haak	65
SEPTEMBRIS:	21.09.	Helju Nigols	80
	30.09.	Tiit Maksim	65
OKTOOBRIS:	02.10.	Viive Kingo	75
	02.10.	Paul Hagu	60
	17.10.	Einar Kraut	60
	17.10.	Rein Veidemann	60
	20.10.	Tiia Valdre	50
	28.10.	August Eelmäe	75
NOVEMBRIS:	01.11.	Marje Joalaid	60
	08.11.	Ele Süvalep	55
	20.11.	Leonhard Uuspõld	85
DETSEMBRIS:	01.12.	Salme Rajamets	80
	04.12.	Silvia Laul	75
	26.12.	Helga Laanpere	75

UNO LIIVAKU 80

Uno Liivaku, teenekas tõlkija, toimetaja, raamatuloolane ning keelehool-daja, on saanud 80aastaseks. Ta on sündinud 1926. aastal Viljandimaal Õisu vallas. 1940. aastal lõpetas ta Tallinna 18. algkooli, 1943 Tallinna Poeglaste Kaubanduskooli, kolm aastat hiljem Tallinna 9. Keskkooli. 1946–1947 õppis U. Liivaku TPI majandusteaduskonnas ning 1949–1953 Üleliidulises Rahanduse ja Krediidi Instituudis, mis jäi pooleli.

1947. aastal alustas Uno Liivaku tööd raamatukoguhoidjana Tallinna Rahanduse ja Krediidi Tehnikumis, 1953–1958 oli ta mitmes käitises tööline, 1958–1963 teenis leiba normijana Tallinnas konstrueerimisbü-roodes.

Juubilari tõlketegevus sai hoogu 1960. aastatel. 1963–1986 tegutses ta tõlkijana Tallinna tehnikainfotalitustes. Viljaka mehana on ta vahendanud eesti keelde eelkõige saksakeelseid tekste, ent tema käe alt on tulnud näi-teks veel vene, soome ja poola keelest tõlgitud teoseid. Liivaku on tõlkinud

nii filmisubtiitreid, anekdoote, aimeraamatuid kui ka ilukirjandust. Tema töö tõttu on meie kultuur rikkam M. Waltari, G. Hauptmanni, S. Zweigi, H. Bölli, L. Feuchtwangeri, H. Hesse, H. Manni, E. M. Remarque'i ja teiste kirjanike eestinduste võrra. Näpunäiteid selle kohta, mida peab arvestama hea tõlge, jagab koos Henno Meristega kirjutatud teos „Kuidas seda tõlkida” (1975).

Raamatuloo uurijana on U. Liivaku kirjutanud faktirikka teose „Eesti raamatu lugu” (1995). Samuti pärineb tema sulest brošüür „Bibliofiiliast” (1989).

Juubilar on koostanud oskussõnastikke, nagu „Kellasepatöö oskussõnastik” (1968), „Pesupesemise ja keemilise puhastuse oskussõnastik” (1970) ja „Eesti-soome-inglise-saksa-vene börsisõnastik” (teine autor Uno Mereste, 1994). Liivaku on retsenseerinud „Vene-eesti sõnaraamatu” käsikirja (2. kd 1988, 3. kd 1992, 4. kd 1994).

Tõlkijana on U. Liivaku süvenenud meie emakeele väljendusrikkusesse ning ta on kutsunud teisi keeleteadajaid seda hoidma ja kaitsma. Hea keel ei vaevle pahesõnade küüsis, kõik sõnad peavad tekstis olema õigel kohal. Neid põhimõtteid on kandnud mitmekülgse keelemehe artiklid ja keelehoolderaamatud, kus autor mõistab hukka lohakat keeleteadust, naeruvääristab suure rutuga kirjapandut ning tuletab väsimata meelde eesti keele väljenduspaindlikkust.

Uno Liivaku keeleraamatute sarja tegi 1969. aastal lahti „Kuidas öelda teisiti”, kus on vaatluse all stampkeelendid. Pikemaid arutlusi korrektse keeleteaduse kohta pakub 1972. aastal ilmunud raamat „Kust king keelt pigistab”, millest võib lugeda palju õpetlikke näiteid selle kohta, kuidas vältida stiilikonarusi. Raamatu lõpus on taas ohusõnastik, kus autor hoiatab niisuguste sõnade eest, mille kasutus ei ole täpne või mis on võõrmõjulised. Selle populaarse teose 2. trükk, milles kogu näitestik on uuendatud, ilmus 1978. aastal.

Nimetatud raamatutes pööras Uno Liivaku palju tähelepanu ajalehekeelele ja ka muudele igapäevatekstidele. Seetõttu on ootuspärane, et ta on juhtinud Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsiooni tööd ning olnud kogumiku „Keelesõnumik” koostaja. Kui 1989. aastal ilmus Asta Öimu „Ajakirjaniku vene-eesti ohusõnastik”, oli selle toimetaja Uno Liivaku.

Peale paljude päevakajaliste ajaleheartiklite on keelemees sõna võtnud ajakirjades Keel ja Kirjandus ning Kultuur ja Elu. Kümmeaastal viimasel aastal on Uno Liivaku ohtralt jaganud õpetusi ajakirjas Õiguskeel, kus ta

on osutanud kirjakeeles tehtavatele vigadele, vaaginud oskuskeelendeid ja õiguskeele korrektsust ning tuletanud lugejatele meelde tõlkimise kukeaubitsat. Osast kirjutistest on valminud kogumik „Kirjakeel ja kirjasõna” (1999). Samuti on U. Liivaku aidanud kokku seada paljude autorite keelekirjutistel põhineva „Ametniku keelekäsiraamatu” (2000, 2. tr 2003).

2001. aastal ilmunud „Väike soovitusõnastik” esitab peale stampkeelendite ning väära sõnakasutuse näidete ka levinud õigekirja- ja hääldusvigu, kõrvutades halba ja head keelt. Raamatud „Mull” (2000) ja „Mullmull” (2003) koondavad nn valitud sopsatusi eesti meediast – ajalehtedest leitud kohmakaid, sageli kahemõttelisi lauseid ning löike –, mida saadavad koostaja kommentaarid.

Uno Liivakut on tunnustatud 1993. aastal Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna ja 1994. ja 1996. aastal Friedrich Puksoo auhinna. Alates aastast 2005 on Uno Liivaku Emakeele Seltsi auliige.

Erksat meelt ja väsimatut sulge!

ARGO MUND

TEADLANE JA ÕPETAJA

REET KASIK 60

Väärrika sünnipäevani jõudis 2006. aastal Tartu Ülikooli elupõline õppejõud dotsent Reet Kasik. Kolleegid on teda austanud pühendusteosega „Keele ehe”,¹ mille juhatab sisse Mati Ereli kirjutis kolleegi mitmekesisest elutööst; kiriusutluse juubilariga leiab Keelest ja Kirjandusest,² kus tuleb esile tema mitmekülgne, tähelepanelik, asju sügavuti selgeksmõtlev ja huvitav isiksus.

Mida lisada? Mida esile tuua?

Reet Kasik on üks neid teadlasi, kelle töökus ja anne viivad tublide teadustulemusteni. Niisuguseid tulemusi on tal läbi elu.

¹ Keele ehe. Toimetanud Ellen Niit. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.) Tartu, 2006.

² Kiriusutlus Reet Kasikuga. – Keel ja Kirjandus 2006, 5, 401–404.

Tema panust eesti sõnamoodustuse uurimisse märgivad 1973. aasta kandidaativäitekiri (TÜ, ilmunud 1975 sarjas „Keele modelleerimise probleeme” 5), filoloogiadoktori väitekiri (TÜ 1994), akadeemilise „Eesti keele grammatika” I osa peatükid (EKI, EKSA 1995) ja mitmed muud raamatud (nt „Eesti keele sõnatuletus”, TÜ 1996, 2004). Kõik selle liini tööd ei mahu isegi kogu eesti keele sõnamoodustusuurimise 2002. aasta ülevaateartiklisse³, kus Kasiku artikleid ja raamatuid osutatakse 15. Töö on nimelt jätkunud uute heade kirjutistega (vt nt Keel ja Kirjandus 2006, nr 2, lk 122–134; ESA 51, 2005, lk 21–37; Languages in Development, München: Lincom Press 2003, lk 115–122; Lähivertailuja 11, Turku: TY 2003, lk 9–17 jm).

Väga oluline on Reet Kasiku töö lingvistilise tekstianalüüsi valdkonnas, kus tema toimetamisel on ilmunud sari „Tekstid ja taustad” (eesti keele õppetooli toimetised 23, 26, 28 ja 29, TÜ 2002–2005). Sari kajastab muu hulgas tema korraldatud iga-aastaseid tekstipäevi Tartu Ülikoolis ning lõimib Tartu ja Tallinna autorite töid. Kirjutisi sellest vallast on Kasikul ilmunud paarkümmend. Nende seas paelub autorit ka sotsiolingvistiline aspekt, tekstiliigid keelevariandina ja sotsiaalse mõjutamise atribuutika. Ka tema sõnamoodustusuurimused on tänapäevaselt nihkunud tekstianalüüsi raamistikku.

Mida ehk aga piisavalt ei ole rõhutatud, see on Reet Kasiku staatus õppejõuna ja õpetajana. Ta on õpetanud Eestis ja Soomes ning kirjutanud õpivara mõlemal pool. Keeles ja Kirjanduses on tema sulest regulaarselt ülevaateid värsketest doktoritöödest, kolleegide elutööst ja raamatutest. Ta on organiseerinud keeleüritusi ja toimetanud terve rea oma ülikooli kogumikke ka väljaspool ülalmainitud sarja. Ta on alati olnud oodatud ja nõudlik õppejõud, keda nii eesti keelt kui ka ajakirjandust õppinud meelsasti meenutavad. Ta on otsitud juhendaja, kelle kraadi kaitsnud õpilastest on moodustumas eesti tekstianalüüsi koolkond. Ta on otsitud nõustaja ja lektor nii ajakirjandusväljaannete toimetustes kui ka lugematutes muudes kohtades, iseäranis avaliku sfääri asutustes. Tema rohked artiklid, mis valgustavad ühiskonna keeleasju Sirbis, Õpetajate Lehes, Oma Keeles vm, on ajakohased, üldistavad ja kirja pandud hea sulega.

³ Reet Kasik, Silvi Vare, Krista Kerge, Sõnamoodustus. – Eesti keele uurimise analüüs. Koostanud Mati Ereht. (= Emakeele Seltsi aastaraamat 48, 2002.) Tallinn, 2003, 49–62.

Reet Kasiku töö keelekorralduse ja -hoolde heaks ulatub ajakirjanikueriala ammustest stiilikoolitustest tänapäevaste ettepanekuteni vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis ja Emakeele Seltsi keeleteoimkonnas – nende õigekeelsuse nõukogude liige ta on jätkuvalt 1979. aastast. Seesama töö ulatub artikliteni, mis suunavad toimetajasilma õigekirja ja lausesõnastuse kitsamast probleemiringist laiemale tekstitasandile ja suunavad jälgima ideoloogilist manipuleerimist, õpetades eestlasi kriitiliselt lugema ja eesti ametnikke suhtlema. Kasiku kuueaastane osalus valitsuse õigusterminoloogia komisjonis on vaid üks osa sellelaadsest märkamatus panusest, mille tulemus on muu hulgas rida artikleid Õiguskeeles. Tema alatine täpne ja tõhus töö kõigi õpikukäsikirjadega üleriigilises eesti keele ja kirjanduse ainenõukogus aitab eesti õpikukultuuri tubli sammu edasi. Tema oskus suhelda ja nõudlik konstruktiivsus on aidanud maandada pingeid ja arutlust edasi viia riigi õppekavamuutuste vallas nii 1994–1996 kui 2006–2007, mil uus õppekava taas on arutlusel. Eesti keele ainekavade õnnestunum gümnaasiumi osa on välja töötatud teiste seas Kasiku nõuande toel. Pikk austusväärne loend – ja vaevalt suudaks see Reet Kasiku tööd ligilähedaseltki hõlmata. Praegu on tal käsil uus ja oodatud raamat „Tekstiõpetus”.

Jääb soovida jõudu kõigis ettevõtmistes, sest eesti kultuur püsib ja areneb just selliste töökate ja sõnakate teadlaste toel ning tänu sellele, et nende ümber koondub alati õpilasi ja järgijaid.

KRISTA KERGE

EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS 2006. AASTAL

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura. **2005.** 3–4; **2006.** 1, 2, 3.

Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat. 2. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2006. 326 lk.

Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. XIII. 2000 – 2003. Stockholm, 2006. 208 lk.

Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat.

III. (30). 1997. Tln, 1998. 209 lk.

XI. (38). 2005. Tln, 2006. 225 lk.

Estonian Academy of Sciences Year Book.

III. (30). 1997. Tln, 1997. 95 lk.

XI. (38). 2005. Tln, 2006. 163 lk.

Estonian Ministry of Foreign Affairs Yearbook. 2005. /Tln, 2006./ 114 lk.

Kansalliskirjasto. Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti. /Helsinki/ **2005.** 5–6; **2006.** 1, 2, 3–4.

Neuphilologische Mitteilungen. Neuphilologischer Verein in Helsinki. **CVI.** 2005. 2, 3, 4; **CVII.** 2006. 1, 2.

Sananjalka. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. **47.** 2005. Turku, 2005. 256 lk.

Studia Fennica. Folkloristica. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. **16.** Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives. Edited by Anniki Kaivola-Bregenhøj, Barbro Klein & Ulf Palmenfelt. /2006./ 187 lk.

Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. **2005.** 4; **2006.** 1, 2, 3.

Välisministeriumi aastaraamat. 2005. /Tln, 2006./ 159 lk.

Muid väljaandeid

- Eesti keele suhtluslävi.** Koostanud Martin Ehala, Kristi Saarso, Silvi Vare, Jaan Õispuu. Toimetanud Martin Ehala, Suliko Liiv. Kultuurikoostöö Nõukogu. /Strasbourg Cedex, Council of Europe Publishing. 1997./ 295 lk.
- Eestikeelne keskharidus 100.** Konverentsi ettekanded. Tartu, 29. august 2006. 80 lk. (Haridus- ja Teadusministeerium.)
- Eesti murrete sõnaraamat. IV** /köide/. /17. vihik./ Eesti Keele Instituut. Tln /2005/.
- Eesti teaduskeel ja terminoloogia – kuidas edasi?** Eesti Teaduste Akadeemia. Seminari materjalid. 28.02.2006. Tln, 2006. 42 lk.
- Eesti Vabariigi teaduspreemiad. 2003.** Tln, 2003. 109 lk. **2006.** Tln, 2006. 119 lk.
- Eesti-vene sõnaraamat. IV. [r – tipu-]** Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2006. 1054 lk. (Eesti Keele Instituut.)
- Eesti õigekeelsussõnaraamat. ÕS 2006.** Toimetanud Tiiu Erelt. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2006. 1220 lk. (Eesti Keele Instituut.)
- Erelt, Mati. **Lause õigekeelsus.** Juhatused ja harjutused. Trt, 2006. 183 lk.
- Gyllin, Roger. **Bulgariska, svenska och engelska fågelnamn.** Uppsala: Uppsala Universitet, 2006. 182 lk. (Slaviska specialordlistor 11.)
- Hage, Maaja. **Kõnelema!** Harjutusi suulise väljendusoskuse arendamiseks koos õpetuste ja soovitustega. Tln: Koolibri, 1994. 192 lk + 16 lk illustratsioone.
- Heikkilä, Elina. **Kuvan ja tekstin välissä.** Kuvateksti uutiskuvan ja lehtijutun elementtinä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, /2006/. 286 lk.
- Heininen, Simo. **Mikael Agricola ja Erasmus Rotterdamilainen.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006. 131 lk. (Suomi 192.)
- Höglund, Kirsi. **Estnisk satsföljd och meningsstruktur.** Uppsala, 2006. 265 lk.
- IFUSCO. XXI.** International Finno-Ugric Students Conference. Abstracts. Izhevsk, 2005. 216 lk.
- Kaldma, K. Rebane, E. **Eesti keele õpik VII klassile.** Tln: Valgus, 1982. 113 lk.

- Kansanelämän kuvauksia.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006.
- 69.** Kotiapulaiset. Muistoja sadan vuoden ajalta. Toimittanut Minna Kilkki. 319 lk.
- 70.** Heikkinen, Helge. Valkopurjeiden aikaan. 204 lk.
- Keele ehe.** [Reet Kasik 60.] Toim Ellen Niit. Trt, 2006. 248 lk. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised. 30.)
- Keel ja arvuti.** Toim Mare Koit, Renate Pajusalu, Haldur Õim. Trt, 2006. 283 lk. (TÜ üldkeeleteaduse õppetooli toimetised. 6.)
- Lause argumentstruktuur.** Toim Pille Penjam. Trt, 2006. 121 lk. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli preprintid. 2.)
- Lehiste, Ilse jt. **Meadow Mari Prosody.** Tln: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2005. 142 lk. (Linguistica Uralica. Supplementary Series. Vol. 2.)
- Lihkkun lehkos!** Beiträge zur Finnougristik aus Anlaß des sechzigsten Geburtstages von Hans-Hermann Bartens. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. 492 lk. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 65.)
- Linguistica Uralica. XI – XX. 1975 – 1984.** Gesamtregister. Tln, 2000. 143 lk.
- Maanso, V.; Ordlik, V.; Rukki, V. **Eesti keele õpik V klassile.** 2. tr. Tln: Valgus, 1976. 160 lk.
- Maanso, V.; Rukki, V. **Eesti keele õpik IV klassile.** Tln: Valgus, 1983. 168 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki.** Helsinki: Société Néophilologique.
- LXVI.** Dialogic Language Use. Dimensions du dialogisme. Dialogischer Sprachgebrauch. Ed. by Irma Taavitsainen, Juhani Härmä & Jarmo Korhonen. 2006. 454 lk.
- LXVII.** Mari Pakkala-Weckström. The Dialogue of Love, Marriage and Maistrie in Chaucer's Canterbury Tales. 2005. 265 lk.
- LXVIII.** Atti del VII congresso degli Italianisti Scandinavi. Helsinki, 3–6 giugno 2004. A cura di Enrico Caravelli ed Elina Suomela-Härmä. 2005. 418 lk.
- Muischnek, Kadri. **Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles.** Trt: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006. 200 lk. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis. 17.)

- Nirvi, R. E. **Näytteitä inkeriläismurteista**. Helsinki: Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, 1981. 90 lk. (Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen Julkaisuja. 15.)
- Orav, Heili. **Isiksuseomaduste sõnavara semantika eesti keeles**. Trt: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006. 174 lk. (Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis. 6.)
- Pieni kummituskirja**. Tarinoita vuosien takaa. Toimittanut Kati Lampela, kuvittanut Aino Puttonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006. 187 lk. (Folklore.)
- Pilk peeglisse 2005**. Glance at the Mirror. Tln, 2006. 119 lk. (Eesti Välisministeerium.)
- Praakli, K.; Valgma, J. **Eesti keele õpik VIII klassile**. 9. trükk. Tln: Valgus, 1972. 184 lk.
- Punntila, Matti. **Kieli poskessa**. Vitsit poikineen. 1. painos. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 2005. 295 lk.
- Põldmäe, Jaak. **Abimaterjale poeetika kursuse juurde. II**. Trt, 1977. 54 lk.
- Raag, Raimo. **Estniskt basordförråd**. Basic Estonian Vocabulary. I. Uppsala Universitet. Institutionen för moderna språk. /2006./ 45 lk. (FU Läromedel 6.)
- Saareste, Andrus. **Kaunis emakeel**. Vesteid eesti keele elust-olust. Näiteid eesti keelest ja meelest. 1524 – 1958. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2006. 494 lk. (Eesti Keele Instituut.)
- Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia**. Helsinki.
249. Aleksandr Feoktistov ja Sirkka Saarinen. Mokšamordvan murteet. 2005. 435 lk.
250. Muistoja Liivinrannasta. Liivin kieltä Ruotsista. Kerännyt Julius Mägist. Suomentanut ja julkaissut Anneli Honko. 2006. 195 lk.
251. Trond Trosterud. Homonymy in the Uralic Two-Argument Agreement Paradigms. 2006. 319 lk.
- Teadusmõte Eestis**. Täppisteadused. Tln, 2006. 244 lk. (Eesti Teaduste Akadeemia.)
- Tietolipas**. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 2006.
200. Tom Sjöblom. Tietäjiä, pappeja ja samaaneja. 240 lk.
210. Arjen asiointia. Keskusteluja Kelan tiskin äärellä. Toimittaneet Marja-Leena Sorjonen ja Liisa Raevaara. 318 lk.

211. Etiikkaa ihmistieteille. Toimittaneet Jaana Hallamaa, Veikko Launis, Salla Lötjönen ja Irma Sorvali. 426 lk.
 212. Ylirajainen kulttuuri. Etnisyys Suomessa 2000-luvulla. Toimittanut Tuomas Martikainen. 306 lk.
 213. Genre – tekstilaji. Toimittaneet Anne Mäntynen, Susanna Shore ja Anna Solin. 358 lk.
 214. Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä. Toimittaneet Outi Fingerroos, Riina Haanpää, Anne Heimo ja Ulla-Maija Pettonen. 302 lk.
- Wiedemanni keeleauhind 2006.** Laureaat Heldur Niit. Kandidaadid Mati Erelt, Helmi Neetar, Raimo Raag, Mari Tarand. – Artiklid ajalehtedest Õpetajate Leht ja Postimees. Koostanud Jüri Valge, Eveli Evestus, Urve Koger. 13 lk.
- Wiik, Kalevi. **Miksei *munoja* vaikka *kanoja*?** Kantasuomen toisen tavun a+i-Diftongin a:n kahtalaisen kehittymisen syiden pohdiskelua. 1984. 69 lk. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. 20.)
- Õispuu, Jaan. **Oma mua-lehden bibliograafii 1990 – 2004.** Tln, 2006. 333 lk.
- Прибалтийско-финское языкознание: лингвогеографические исследования.** Петрозаводск. 2005. 141 lk. (Российская академия наук. Карельский научный центр. Институт языка, литературы и истории.)

KOOSTANUD HELJU KAAL

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2006

AULIIKMED:

Ahven, Eeva (Tallinn)
Alvre, Paul (Tartu)
Laks, Meinhard (Sonda)
Leppik, Eduard (Kadrina)
Liivaku, Uno (Tallinn)
Must, Mari (Tallinn)
Neetar, Helmi (Tallinn)
Pall, Valdek (Tallinn)
Peegel, Juhan (Tartu)
Rätsep, Huno (Tartu)
Tedre, Ülo (Tallinn)

TEGEVLIIKMED:

Adamson , Kai (Tallinn)	Erelt , Pekka (Tallinn)
Adler , Elna (Tallinn)	Erelt , Tiit (Tallinn)
Admann , Aino (Tallinn)	Ernits , Enn (Tartu)
Ainsaar , Sirje (Saku)	Eslon , Pille (Tallinn)
Alekõrs , Tiina (Tartu)	Haak , Anu (Tallinn)
Allik , Helgi (Kuressaare)	Habicht , Külli (Tartu)
Alver , Jaan (Tallinn)	Hagel , Ellen (Tartu)
Ambus , Ada (Tallinn)	Hagu , Paul (Tartu)
Annus , Endel (Tallinn)	Halling , Tiina (Tartu)
Argus , Reili (Tallinn)	Hausenberg , Anu-Reet (Tallinn)
Brambat , Benita (Tallinn)	Heinsoo , Heinike (Tartu)
Eek , Arvo (Tallinn)	Help , Toomas (Tallinn)
Eelmäe , August (Tallinn)	Hendrikson , Ülle (Tartu)
Eenlaid , Kaja (Tartu)	Henno , Kairit (Tartu)
Erelt , Mati (Tallinn)	Hennoste , Tiit (Tartu)

Hiemäe, Mall (Tartu)
Hinrikus, Rutt (Tartu)
Hint, Mati (Tallinn)
Hussar, Annika (Saku, Harjumaa)
Ilus, Anu (Tallinn)
Iva, Sulev (Tartu)
Jaago, Tiit (Tartu)
Jaanits, Lembit (Tallinn)
Joalaid, Marje (Tallinn)
Juhkam, Evi (Tallinn)
Jõgi, Aino (Tartu)
Jõulu, Kaleph (Viiratsi, Viljandi-
 maa)
Järve, Priit (Tallinn)
Jürgenstein, Lea (Tartu)
Jürman, Hans (Tallinn)
Kaal, Helju (Tallinn)
Kaalep, Ain (Elva)
Kadai, Üllar (Hargla, Valgamaa)
Kaevats, Mall (Tallinn)
Kaivapalu, Annekatrin (Kärdla)
Kalda, Maie (Tallinn)
Kaldamäe, Karin (Tallinn)
Kaljuste, Aino (Tallinn)
Kallasmaa, Marja (Tallinn)
Kals, Aldo (Tartu)
Kalvik, Mari-Liis (Tallinn)
Karise, Kalli-Merike (Tallinn)
Karlep, Karl (Tartu)
Karu, Ellen (Tallinn)
Kasepalu, Aleks (Tartu)
Kasik, Reet (Tartu)
Kask, Ann (Tartu)
Kendla, Mari (Tallinn)
Kerge, Krista (Tallinn)
Kern, Katrin (Tartu)
Keskpaik, Tiit (Tartu)

Kesküla, Liina (Tallinn)
Kiik, Heino (Tallinn)
Kiin, Aili (Viljandi)
Kiisverk, Taima (Tallinn)
Kiivit, Leena (Laagri, Harjumaa)
Kilgi, Annika (Tallinn)
Kingisepp, Leelo (Tallinn)
Kingisepp, Valve-Liivi (Tartu)
Kingo, Viive (Tartu)
Kippar, Pille (Tallinn)
Klaas, Birute (Tartu)
Klandorf, Aime (Kehtna, Rapla-
 maa)
Klaus, Väino (Tallinn)
Kokla, Paul (Tallinn)
Kont, Ilse (Tallinn)
Kraut, Einar (Tallinn)
Krikmann, Arvo (Tartu)
Kristian, Maimo (Tallinn)
Kroll, Reet (Tartu)
Kross (Niit), Ellen (Tallinn)
Kross, Jaan (Tallinn)
Kullus, Valve (Uhe k, Ida-Viru-
 maa)
Kurs, Ott (Tartu)
Kuusik, Katrin (Tabasalu, Harju-
 maa)
Kuusk, Külli (Tallinn)
Kuutma, Kristin (Tallinn)
Kõiva, Mare (Tartu)
Kõiva, Otilie (Tallinn)
Kärner, Indrek (Tartu)
Käsi, Inge (Kolkja, Tartumaa)
Künnap, Ago (Tartu)
Küüts, Astrid (Laagri, Harjumaa)
Laan, Ilmar (Tallinn)
Laanekask, Heli (Tartu)

Laanpere, Helga (Tallinn)
Lahti, Ilmari (Tallinn)
Langemets, Andres (Tallinn)
Langemets, Margit (Tallinn)
Langsepp, Olaf (Tartu)
Lauk, Epp (Tartu)
Laul, Silvia (Tallinn)
Laur-Kurvits, Lilian (Tallinn)
Leemets, Helle (Tallinn)
Leemets, Tiina (Tallinn)
Leivo, Maeve (Linte k, Põlvamaa)
Leosk, Arvi (Navi, Võrumaa)
Lepajõe, Kersti (Tartu)
Lepasaar, Jane (Tallinn)
Leppik, Merle (Koigu k, Võrumaa)
Leppik, Nansi (Tallinn)
Leppik, Peep (Helme)
Lias, Tiina (Tallinn)
Liiv, Ellen (Tartu)
Liivak, Sander Alfred (Tallinn-Tartu)
Lindström, Liina (Tartu)
Lipasti, Järvi (Tartu)
Lään, Liina (Tartu)
Maanso, Viivi (Tallinn)
Maasik, Aita (Tartu)
Maksim, Tiit (Tallinn)
Malt, Alo (Tartu)
Mereste, Uno (Tallinn)
Meri, Mart (Tallinn)
Mets, Helle (Randvere k, Harjumaa)
Mets, Mari (Põlva)
Metslang, Helle (Tallinn)
Metsmägi, Iris (Tallinn)
Metstak, Vilma (Tallinn)
Mihkels, Andres (Tallinn)
Mihkla, Meelis (Tallinn)
Miljan, Merilin (Tallinn)
Mirov, Ruth (Tallinn)
Muischnek, Kadri (Tartu)
Mund, Argo (Rakvere)
Mäearu, Sirje (Tallinn)
Mäger, Eleonora (Tallinn)
Märtson, Marju (Tallinn)
Nigol, Salme (Tartu)
Nigols, Helju (Tallinn)
Niit, Ellen (Tartu)
Niit, Heldur (Laagri, Harjumaa)
Nilbe, Sirje (Tallinn)
Norvik, Madis (Tallinn)
Norvik, Piret (Tallinn)
Nurk, Anu (Tartu)
Oja, Vilja (Tallinn)
Ojanurme, Tiiu (Tartu)
Olesk, Peeter (Tartu)
Olesk, Sirje (Tartu)
Ollisaar, Martin (Tallinn)
Onga, Mare (Tartu)
Ootsing, Sirje (Tallinn)
Orav, Heili (Tartu)
Orav, Mart (Tartu)
Ots, Heido (Tallinn)
Paabo, Olaf (Tartu)
Paide, Madis (Tartu)
Pajumaa, Elsa (Tallinn)
Pajupuu, Hille (Tallinn)
Pajupuu, Jaan (Tallinn)
Pajusalu, Karl (Tartu)
Pajusalu, Renate (Tartu)
Parbus, Ülo (Tartu)
Parmasto, Erast (Tartu)
Paul, Toomas (Tallinn)

Peebo, Jaak (Elva)
Penjam, Pille (Tartu)
Pent, Sirle (Hageri, Raplamaa)
Peterson, Indrek (Tallinn)
Pihelgas, Kaie (Tallinn)
Piho, Mare (Tartu)
Pino, Veera (Tartu)
Pirso, Urve (Viimsi v, Harjumaa)
Pool, Raili (Tartu)
Potseps, Vaike (Tartu)
Pruuli, Külvi (Tartu)
Punga, Leili (Tartu)
Põllu, Kaljo (Tallinn)
Päll, Peeter (Tallinn)
Raadik, Maire (Tallinn)
Raielo, Jutta (Tallinn)
Raisma, Marta (Tartu)
Raitar, Maie (Tartu)
Rajamets, Harald (Tallinn)
Rajamets, Salme (Olustvere,
 Viljandimaa)
Rajando, Helju (Tartu)
Rammo, Sirje (Tartu)
Rannut, Mart (Loo, Harjumaa)
Rannut, Ülle (Loo, Harjumaa)
Ratso, Sirje (Tallinn)
Raud, Maret (Tallinn)
Rehemaa, Tuuli (Tallinn)
Repän, Nikolai (Tartu)
Ress, Kristel (Tartu)
Riikoja, Elli (Tallinn)
Romet, Anne (Tallinn)
Rooleid, Karin (Tallinn)
Ross, Eevi (Tallinn)
Ross, Jaan (Tallinn)
Ross, Kristiina (Tallinn)
Rõigas, Maia (Tartu)

Rääbis, Andriela (Tartu)
Rüütel, Ingrid (Tartu-Tallinn)
Saar, Edgar (Tartu)
Sahkai, Heete (Tallinn)
Salo, Age (Tartu)
Salo, Monika (Tartu)
Salus, Urve (Laagri, Harjumaa)
Saluäär, Anu (Tallinn)
Salve, Kristi (Tartu)
Sang, Joel (Tallinn)
Sarv, Mari (Tartu)
Sarv, Marju
Sarv, Mikk
Sarv, Õie (Tallinn)
Saukas, Rein (Tartu)
Sedrik, Meeli (Tartu)
Seilenthal, Tõnu (Tartu)
Sepp, Arvi (Lalli k, Raplamaa)
Sepp, Ene (Tallinn)
Sepp, Mare (Tartu)
Sepper, Maria-Maren (Tallinn)
Sooberg, Jüri (Tallinn)
Soosaar, Sven-Erik (Tallinn)
Strandson, Krista (Tähtvere v,
 Tartumaa)
Sutrop, Urmas (Tallinn)
Süvalep, Ele (Tartu)
Zabrodsckaja, Anastassia (Kohtla-
 Järve)
Tael, Kaja (Tallinn)
Tamla, Toomas (Tallinn)
Tamm, Kadri (Elva)
Tamm, Vally (Valga)
Tamme, Mari (Tallinn)
Tammo, Eha (Võru)
Tarand, Mari (Tallinn)
Tasa, Rita (Tallinn)

Tavel, Lehte-Mai (Haabneeme, Harjumaa)
Tender, Tõnu (Tartu)
Tenjes, Silvi (Tartu)
Teras, Pire (Põltsamaa–Tartu)
Tiits, Mai (Tallinn)
Tirkkonen, Mari-Epp (Tallinn)
Tomingas, Silva (Saku, Harjumaa)
Tomson, Ülle (Valga)
Toom, Maren (Tallinn)
Toomla, Jaan (Tallinn)
Toomsalu, Ülo (Tallinn)
Tormis, Veljo (Tallinn)
Torop, Peeter (Tartu)
Torp, Marju (Tallinn)
Tóth, Szilárd Tibor (Tartu)
Troska, Gea (Tallinn)
Tõnurist, Igor (Tallinn)
Uibo, Udo (Tallinn)
Uind, Katrin (Tartu)
Undusk, Jaan (Tallinn)
Undusk, Rein (Tallinn)
Uusküla, Mari (Tallinn)
Uuspõld, Ellen (Tartu)
Uuspõld, Leonhard (Tartu)
Vaba, Lembit (Saku, Harjumaa)
Vainik, Ene (Tallinn)
Valdre, Tiia (Tallinn)
Valge, Jüri (Tartu)
Valk, Ülo (Tartu)
Vals, Helju (Tartu)
Vare, Silvi (Tallinn)
Veidemann, Andra (Tallinn–Moskva)
Veidemann, Rein (Tallinn)
Veismann, Ann (Tartu)
Vende, Kullo (Tallinn)
Verschik, Anna (Tallinn)
Vesiaid, Marit (Tallinn)
Veskis, Leidi (Tallinn)
Vettik, Aime (Tabasalu, Harjumaa)
Vider, Kadri (Tartu)
Vihma, Helgi (Tallinn)
Vihman, Mati (Tallinn)
Viikberg, Jüri (Tallinn)
Viires, Ants (Tallinn)
Viitso, Tiit-Rein (Tartu)
Viks, Ülle (Tallinn)
Vilbaste, Marju (Tallinn)
Viluoja, Eha (Tallinn)
Vingissar, Endel (Suure-Jaani, Viljandimaa)
Voll, Piret (Tallinn)
Volmer, Juta (Tartu)
Võlli, Kai (Tallinn)
Väkram, Maia-Ülle (Tallinn)
Vääri, Reet (Tartu)
Õim, Asta (Tallinn)
Õim, Haldur (Tartu)
Õispuu, Jaan (Saue, Harjumaa)

VÄLISLIHKMED

- Aro**, Kari (Turu, Soome Vabariik)
- Blokland**, Rogier (Holland)
- Boiko**, Kersti (Riia, Läti Vabariik)
- Galkin**, Ivan (Joškar-Ola, Marimaa)
- Kallio**, Jussi (Helsingi, Soome Vabariik)
- Karma**, Tõnu (Riia, Läti Vabariik)
- Keevallik**, Leelo (Uppsala, Rootsi Kuningriik)
- Koponen**, Eino (Helsingi, Soome Vabariik)
- Krull**, Diana (Stockholm, Rootsi Kuningriik)
- Laakso**, Johanna (Helsingi, Soome Vabariik)
- Laalo**, Klaus (Helsingi, Soome Vabariik)
- Laukkanen**, Kari (Helsingi, Soome Vabariik)
- Lehiste**, Ilse (Ohio, USA)
- Lindström**, Irja (Vantaa, Soome Vabariik)
- Lähteenkorva**, Tauno (Oulu, Soome Vabariik)
- Mokány**, Katalin (Budapest, Ungari Vabariik)
- Mokány**, Sándor (Budapest, Ungari Vabariik)
- Mürk**, Harri (Toronto, Kanada)
- Nemvalts**, Peep (Uppsala, Rootsi Kuningriik. Tallinn, Eesti Vabariik)
- Nemvalts**, Silvi (Uppsala, Rootsi Kuningriik. Tallinn, Eesti Vabariik)
- Nissilä**, Leena (Oulu, Soome Vabariik)
- Punttila**, Matti (Vantaa, Soome Vabariik)
- Raag**, Raimo (Uppsala, Rootsi Kuningriik)
- Raag**, Virve (Uppsala, Rootsi Kuningriik)
- Remes**, Hannu (Joensuu, Soome Vabariik)
- Salasoo**, Tiit-Ann (Roseville, Austraalia Liit)
- Steinhardt**, Claudia-Maria (Hamburg, Saksamaa Liitvabariik)
- Sulkala**, Helena (Kempele, Soome Vabariik)
- Söderman**, Tiina (Helsingi, Soome Vabariik)
- Zaitseva**, Maria (Petroskoi, Karjala)
- Tarakanov**, Ivan (Iževsk, Udmurdi Vabariik)
- Vassikova**, Liidia (Joškar-Ola, Marimaa)
- Wiik**, Kalevi (Turu, Soome Vabariik)
- Winkler**, Eberhard (München, Saksamaa Liitvabariik)

LÜHENDID

a) arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu

AI = Ajaloo Instituut

EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm 1958–1979

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn-Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad (I – 1980, II – 1983), Tallinn

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
KSVK = Kalevalaseuran vuosikirja, Helsinki
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki 1992–2000
SUS = Suomalais-Ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetised, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006

b) keeled, murded, murrakud

Amb = Ambla	bulg = bulgaaria keel
Ann = Anna	e = eesti keel
asks = alamsaksa keel	eL = lõuna-eesti murded (~ lõuna-murded)
Aud = Audru	Emm = Emmaste
bsks = baltisaksa keel	

eP = põhjaeesti murded (~ põhjamurded)	kam = kamassi keel
er (mdE) = ersa (~ ersamorva) keel	Kan = Kanepi
eR = rannikumurre (~ kirderannikumurre)	kasks = keskalamsaksa keel
eRI = rannikumurde idaosa (~ kirderannikumurde idaosa)	Kei = Keila
germ = germaani keeled	Khk = Kihelkonna
h = handi keel	Khn = Kihnu
Hag = Hageri	kholl = keskhollandi keel
Han = Hanila	Kir = Kirbla
Har = Hargla	KJn = Kolga-Jaani
Hel = Helme	Kod = Kodavere
Hi = Hiiumaa	Koe = Koeru
hisp = hispaania keel	Kos = Kose
HJn = Harju-Jaani	kr = kreeka keel
Hlj = Haljala	Kra = Kraasna
Hls = Halliste	Krj = Karja
holl = hollandi keel	krj = karjala keel
Hää = Häädemeeste	krjA = Aunuse murre (aunusekarjala m)
I (ePI) = idamurre	krjK = Kalinini murre (kalininikarjala m) ~ murrakud
i-e = indoeuroopa keeled	krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
Iis = Iisaku	krjLü = Lüüdi murre
ingl = inglise keel	krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
is = isuri keel	Krk = Karksi
isAL = isuri keele Alam-Luuga murre	Krl = Karula
isH = isuri keele Hevaha murre	Kse = Karuse
isO = isuri keele Oredeži murre	Ksi = Kursi
isS = isuri keele Soikola murre	Kul = Kullamaa
it = itaalia keel	Kuu = Kuusalu
Jaa = Jaani	Kõp = Kõpu
JJn = Järva-Jaani	Käi = Käina
JMd = Järva-Madise	Kär = Kärla
Juu = Juuru	küsk = keskülemsaksa keel
Jõe = Jõelähtme	L (ePL) = läänemurre
Jõh = Jõhvi	lad = ladina keel
Jäm = Jämaja	Lai = Laiuse
Jür = Jüri	ld = leedu keel
k = komi keel	Lei = Leivu
K (ePK) = keskmurre	Lih = Lihula
Kaa = Kaarma	lms = läänemeresoome keeled
Kad = Kadrina	LNg = Lääne-Nigula
Kam = Kambja	lp = lapi keel
	lpN = Norra murre (norralapi m)
	lt = läti keel

Lut = Lutsi
lv = liivi keel
Lüg = Lügänuse
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt er
mdM vt mo
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva keel)
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo
Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlv
pm = permi keeled
pr = prantsuse keel
prov = provanssaali keel
Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pä = Pärnumaa
Pär = Pärnu
Pöi = Pöide
Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi

Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel
sm = soome keel
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugri keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = uurali keeled
V (eL) = Võru murre
Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
vdj = vadja keel
Vi = Virumaa
Vld = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi

vlg = volga keeled
vlgvn = valgevene keel
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja
vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel

vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaali keel
vps = vepsa keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüks = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi